

63.214 (2Poc-Karx)
C16

Kapa: 0156
(CAB)A

Ахмад Сылпагъар

БИБОУКА
СЛАНА, И
МЕРГАН
УМЕРГЕН
АЛПАГАР
РЕУКЪЗГЫ
ТЭМ 1391

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:
наурузла, сылпакъ-эрле,
тамгъала

Тугуерубенский
неученомский
Губинский Куп
и м. х. Биринский
от с по не ками гметоб

Ахмад Сылпагъар

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

наурузла, сылпакъ-эрле, тамгъала

на карачайбалкарском (аланхазарском) языке

2010 дж

С 16

«Алапхазарское наследие:
мужчины солнца, меча и их родовые знаки»
(Название книги на русском языке)

Краткая аннотация книги, состоящей из 3-х частей:

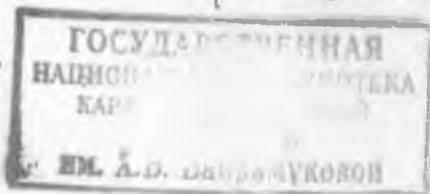
Первая книга рассказывает о представителях рода Салпагаровых, оставивших заметный след в фольклоре и истории карачаево-балкарского народа.

Вторая книга о родоначальнике 14 фамилий современного Карачая и Балкарии о Наурузе, сподвижнике Карчи, восстановителе в 15 в. Алании (Барс эль Карачай). Также в этой части рассказано о родовых таврах карачайбалкарского народа, Науруза и его потомка Сылпагара, о шестиконечной звезде использовавшемся карачаевцами и тюркскими дворянскими родами России и Польши. Даны исходные значения слов "Науруз", "Карачай", "Кавказ", "Сылпагъар", "гунну", "болгар", "хазар" и т.д., доказана идентичность названий "алан" и "барс". По подобию и идентичности родо-племенных структур, символов Карачая с средневековыми тюрками Кавказа и наличия у карачаевца также как и у их предков трёх-четырёх родовых имён одновременно (атауул, тукъум, къауум) утверждается, что кавказские аланы, болгары, куманы, хазары есть один и тот же народ- прямые предки карачайбалкар.

Третья книга состоит из пояснений (ачыкълама), комментариев и исторических карт к статьям первых двух книг.

Книга рассчитана для читателей интересующихся вопросами карачаево-балкарского языка, истории и фольклора.

Кард: 6156-4

ISBN 978-5-89571-184-2

БЮТЕУ БАШЛАРЫ

"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-ЧИ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ

АЛ СЕЗ	7
Китабны баш иннети	8
<u>XVIII-XIX ёмюрледен кысха билгиле</u>	12
Китаб башламы	12
Хасаука урушну тарихине кышакчыкы	17
Таулада кызауатны лагымлары	19
Кырачайда бурунгу аскерчини ушкок кереги	20
От этиуню амалы- хазырлау кыулланымы	22
Сапын этиуню амалы - хазырлау кыулланымы	23
ДЖАНДАР	25
Кысха тарих билги	25
Керти джигитлик	26
Джандар джырны беш версиясы	28
Джандар (4-чю версия), Ёзденланы Абуглалийни версиясы	31
Джандар (5-чи версия)	37
Джангылычланы тюзетиу	43
Джыр версияланы эсеблемелери эм Лабагъа джол узунлугу	48
Джандарны джигитлик этилген джерини юсюнден ахыр ойум	50
ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ	52
Доммайчы (Джанукгу)	52
Доммайчыны джауу- Джанболат	53
Джаныбек (Габий)	56
Доммайчы бла Габийни Улоулары бла кызауатлары	58
Бийболат	61
ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ	64
Дебош	64
Гапай бла Дебошну джортоулары	67
Баракъ	69
"Баракъ" джырны эки версиясы	74
ГАПАЛАУ	77
Гапалау джырны юч версиясы	80
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ	82
Тохтар	82
Бешбаш-Зекерия	84
КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ	92
Къандауур	92
Къандауур сезню бурун магъанасы	93

Къандауурну Акбилек-Адиюх къаласы	94
Солтанчыкъ	94
Суратны юсюнден эм Чыракъ Сыртына дери тарих	95
Чыракъ сыртында окълатыу	99
КЪОШАКЪЛА	105

"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" 2-ЧИ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ

АЛАНХАЗАР СЫРЫ: сылмакъ бычакъ-сылпакъ эр	109
Тийре	110
Сылпагъарлары Н.Г.Петрусевични* 1868-72дж. тизмесинде	110
Н.Г. Петрусевични тизмеси толу туююлду	112
Сылпагъар атауулла (Темирджандан)	113
Сылпагъарладан чыкъган тукъумла	115
Атауулла тышында юзюкле эм юйдегилени саны	116
Къарнашланы типлери/сыфатлары	119
Сылпагъармы огъесе Зульфукармы? Сылпакъ эр!	121
Тилледен шагъатлыкъла бла юлгюле	123
Октябрь Инкилабха дери хаджиле	126
Зульфакар-Сылпагъар атдан къуралгъан тюрк-муслиман тукъумла	127
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала	130
1. Къартджуртда таш илкичле	130
2.Науруз, наурузла эм тамгъалары	134
2.1. Науруз-Сылпагъар тамгъаны тарихи	138
2.2. Науруз сёзню магъанасы	138
2.3. Джуртубузда тогъай тамгъаны эскертмелери	141
2.4. Гунну-гунман тамгъа Науруз тамгъаны аллы	142
3. Алтуч джулдузну къурамы-аланхазар тамгъа	144
3.1. Алтуч джулдуз- «могендавид» джулдузу	145
3.2. Европа аксюек тукъумлада алтучлу джулдузла	149
3.3.Хазарладан сакъланган къарачаймалкъар атла эм тукъумла	154
4. Къарча джулдузу эм Науруз-Сылпагъар ал тамгъасы	156
4.1.Науруз-Сылпагъар тамгъаланы тюрлениулери	160
4.2. Гунман, гуналан тамгъаланы юсюнден	161
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай	164
1. Гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай –бир тукъумлу миллет	164
1.Гунну-Куман	164
2.Алан	165

3. Барс-Барсил	169
4. Хазар	173
5. Булгъар/болгъар/болкар/малкъар	174
6. Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай	175
II. Аланхазар	181
2.1. Гуналан эм аланхазар тамгала	183
III. Бурун тюрк юйюрле къуралыуну кюзгюсю: къарачай джамагъатны атауул-тукъум-къауум къурамы	184
1. Бир джангыз къауумда бурун ата-баба тукъум атларыбыз	186
2. Малчылыкъ турмушда тюрлениуле акъырын болгъаныча адетле да акъырын тюрленедиле	188
3. Эски юйюрлени аты тукъум атдан эм адам атдан бола тургъанды	189
Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област-(КъО)	192
Унутулгъан эм таша тарих	
1. Бирлешген эсе-бирди!	192
2. Бирлешген Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа тергеуле бла билгиле	193
3. Немчала бла кетген аланланы саны	195
4. Коллаборант Къарачай Областны бир районунда ёлюм бла бошалгъан антисовет этимлери	196
5. 20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешу	197
6. Къарачай миллет комитетни ал къурамы	199
7. Нарсанада Ораза байрам	201
8. Уллу Къарачай бла Балкарияны (Гитче Къарачайны) 1942дж. бирлешиую	202
9. КъО-ны 1942дж. августда -1943дж январда тарих кюнлери (хронологиясы)	204
10. Черек трагедиясы эм геноциди	206
V. Ахыр сёз	210
"АЧЫКЪЛАМАЛА" ЮЧЮНЧЮ КИТАБНЫ БАШЛАРЫ	
"АЧЫКЪЛАМАЛА"	214
1. Сыр	214
2. Манкъурт	215
3. Тарих санауну юсюнден	218
4. Орфографияны юсюнден	218
5. Уллу	222
6. Атауул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет	222
7. Къабакъ	224
"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-чи китабны ачыкъламасы	227
АЛ СЁЗ	227

XVIII-XIX ёмюрледен кысха хапар	229
ДЖАНДАР	234
ДОММАЙЧЫ, БИЙБОЛАТ, ГАБИЙ	239
БАРАКЪ БЛА ДЕБОШ	241
ГАПАЛАУ	246
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ	247
КЪАНДАУУР УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ	248
"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" 2-чи китабны ачыкыламасы	253
АЛАНХАЗАР СЫРЫ:сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр	254
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан	258
тамгъала	
АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ : гунман, алан, хазар, балкъар,	260
къарачай	
Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област - (КъО)	268
Ахыр сёз	269
ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ	271
БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары)	279

Китаб тышларыны юсюнден

Китабны ал тышында фото:

Къартджуртда 1887джыл салынган таш илкич. Илкичде Сылпагъар сыр бла бирге муслиман хилал ичинде алтыучлу джулдуз.

Китабны арт тышында фотомонтаж:

Башында сол джанында Сылпагъар тукъумну кёк байракъ арасында алтын Науруз-Сылпагъар тамгъа бла аны тюбюнде эки ауузлу алтын сылпакъ бычакъ. Башында онг джанында учуланчы Сылпагъарланы тамгълары

Байракъ бла тамгъланы эм Минги Тауну тюбюнде 18 ёмюрден сакъланган керти Сылпакъ бычакъны керти фотосу.

Фотомонтажны ортасында гербде (къалкъанда) «къызыл Кюнню аллында аланхазар - сары къанатлары бла акъ барс».

Тюбюнде: Тюркийеде, Эскишехир илинде къарачаймалкъар Гёкчеайла элде 1940-1950 джылгъы сынташла: биринде хилал ичинде алты чапракълы гюль, экинчисинде алтуучлу джулдуз.

" УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..."

1-чи китаб

Ахмад Сылпагъар

Биринчи китабны Башлары:

АЛ СЕЗ// Китабны баш иннети//
XVIII-XIX ёмюрледен кысха билгиле//
ДЖАНДАР//
ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ//
ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ//
ГАПАЛАУ//
ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ//
КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ//
КЪОШАКЪЛА//

АЛ СЕЗ

Бу китабда басмаланган макалелени (статьяланы) талайы 2003-04 джыллада <http://salpagarov.narod.ru> интернет сайтда (ситеде) чыкыганды. Бюгюнлюкде интернет бла орта джылда адамларыбыз хайырланмайдыла. Аны себебли, интернет макалелени джангыртыб, кёб джангы статьяла джазыб кыошуб, китаб этиб басмалайма. Китаб кеси юч китабдан-бёлюкден кыуралганды.

Биринчи бёлюк ("УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." атлы китаб):

Сылпагъар тукъумдан болуб, къарачаймалкъар фолкълорда эм тарихде атлары кыалгъан джигитлени юсюнден тарих хапарла бла джырладан кыуралганды.

Экинчи бёлюк ("АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" атлы китаб) :

Науруз кыауумну эм Науруз тамганы, Къарачайны (Къарчаны) алтучлу (алты учлу) джуддузуну юсюнден тарих билгиледен кыуралганды. Экинчи китабда бу кыону (тема) бла байламлы **гунман-алан-хазар-булгъар** юйюрлени юсюнден излем-тинтиу макалеле, башха кёб тарих эм тил-тин билгиле барды.

Ючюнчю бѣлюк ("АЧЫКЪЛАМАЛА" атлы китаб):

Ал эки китаблада ангылашмасы кыйын болган эм термин сѣзлени, адам эм джерджюзю атланы ачыклайды, белгилейди. Аллай сѣзлени башында джудузчуклары болуб, 3-чю китабха джыйылгандыла. 3-чю китабда тарих картала, миллет проблемаланы кысха билгилери да барды. Статьяланы бютеу барын, бу "Ал сѣз" статьядан башлаб, 3-чю китаб бла тенгликте (227 бетде) окуб барырга тыйыншлыды.

Китабны баш иннети

Джууабы миллетибизни тарихи эм адети бла байламлыды. Хар бирибиз да ата-бабабыздан бизге джетген тил-тин байлыкны, ашхы адетлени, тарих айтыулары кесибизде тохтатыб кыймай, бизни ызыбыздан келген тѣлюге ѳтдюрге керекбиз. Ол кзуру бир тукъумну иши эм адети туююлду, ол саулай къарачаймалкър миллетни, саулай тюрк къаумланы бек эски заманладан бизге джетген адетиди эм халисиди. Бек кертиси уа, кзуру тюрк юйюрлени адети, халиси туююл - битеу муслиманлагъа салынган борчду. Алай бла, китабны баш иннети эки затны бирикдиргенди. Биринчиси: ата-бабаны эм миллетни сырын, адетин, тарихин билмек. Экинчиси: сырынгы билген бла джуукълукъну тутмакъ, тукъум-миллет тарих билген бла ашхы адетлени эм тил-тин байлыкны сакъламакъ, миллетни-джуртну сакъламакъ.

Былайда кеси хауамы айта турмай, аллай ойюмлагъа ислам динден далилле келтиреме:

I. Къур'ан (аль-Худжарат= Отоула), 49 сурасы/ 13 аяты «Эй адамла! Биз сизни бир эркиши бла бир тишириудан джаратдыкъ, эмда сиз бир биринги таныр ючюн, сизни атаулла бла халкъла этдик...»¹

«Эй адам улу! Биз сени барынгы да бир эркиши бла тишириуден джаратдыкъ. Тюрлю-тюрлю миллетле, тукъумла да сиз бир биринги таныр ючюн этдик...»²

« Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yaratık. Ve biribinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabillere ayırdık.»³

Куран терджюмеледе адам-ууну бир бирин танырга (билрге) «этилген/айырылган» хар тюрлю юзюклери атлары «тукъумла,

атауулла, халкъла, миллетле, кабилле» боладыла. Бу аятны юсюнден Абд ар-Рахман Саади шыйых былай джазады: "Бу аятдан келеди, хар адам кесини чыкган джерин, сырын билирге керек болгъаны, Аллах да адам-улуну миллетле бла къаумла аны ючюн этгенди"⁴.

Керти хадис: «Сыргызъзыны билигиз джууукълукъну тутар ючюн, джууукълукъ тутуу джарышыулукъну, рысхыны, джашауну кёбейтеди» (Абу-Хурейрадан ат-Тирмизи джазгъанды)

Файгъамбарыбыз (АСАБ) кесини сырын 21 тобукъга дери, Аднан ата-бабасына дери билгенди.*⁵

Куранда (сура33 аят21) быллай борч барды: «Сизге Аллахдан да ахыр кюнден да умут этгенлеге эмда Аллахны кёб эсгергенлеге-Аллахны расулунда аламант юлгю барды»

Хадис: «Аллах Ибрахимни уланларындан Исмаилни сайлагъанды, Исмаилни уланларындан Кинананы сайлагъанды, Кинаны уланларындан Къурайшыны сайлагъанды, Къурайшыны уланларындан Хашимни сайлагъанды, Хашимни уланларындан да мени сайлагъанды» (Муслим, ат-Тармизи). Файгъамбарыбыз (АСАБ) кеси Ибрахимни юзюгюнден болгъанын билгенди. Ол юзюклени ичинде къайсы юзюкле игиле эм айырмала болгъанын да билгенди. Аллаи энчиликлени-ёзелликлени кеси тукъум тарихинден, араб къауумланы тарихинден билгенди. Джазылгъан аятла бла хадиследен ачыкъ болуб турады- хар муслиман адам кесини сырын эм тукъум-миллет тарихин билирге керек болгъаны.

II. Тукъум-миллет айырмагъанлада, билмегенледе болум былайды: Детдомда (сабий юйледе) атасыз-анасыз сабийле-гыбышыла ёсюб уллу болсала джюзден сегизсаны (80%) ичкичи эм наркоман болады, тюремелеге тюшеди. Бу милициягъа белгили статистикады. Ол халгъа ала аны ючюн тюшедиле - джашаугъа юретир адамы болмай, таянчагъы-дагъаны болмай, уяты намысы къалмай. Тукъум эм миллет тарихин билген адам, джууукълукъну тутарыкъды, аны юсю бла миллетин джуртун сюерикди.

III. Бир джерде ёсген эки бирча ёсюмлюкде (битимде) тамыры къайсыны терен болса, ол ёсюм (битим) къургъакълукъны, сууукълукъну хорлайды. Къуу болмай - сау

къалады. Тамыры терен эм къалын болгъан ёсюмлюк бла тамыры сай эм джукъа болгъан ёсюмлюкню болумлары баишады. Адамла эм халкъла ёсюмлюкча-битимча Аллахны джоругъундадыла. Тамыры терен (тарихи терен!), тамыры къалын (джуугъу къалын!) болгъан адамгъа (миллетге да!) аллай шарт джашауда болушханлай, кеси да деменгили болгъанлай барады. Хар адам да тукъуму бла, хар миллет да тарихи бла байламлы-илгили болгъан джашауда кючлю онглу болады.

(Бу эки ойлашны иги ангылар ючюн «Ачыкъламала бла билгиле» Ч.Айтматовдан джетген «манкъурт» билгини окъу).

IV. Биринчи китабда тарихлери джазылгъан Джандар, Доммайчы, Дебош, Габий, Баракъ, Гапалау, Солтан, Бешбаш къуру кеси сырларын, кеси малларын къорууламагъандыла. Ала тукъум сырларын, кеси сыйларын, намысларын, кеси мюлклерин сакълай, аны бла бютеу таулу халкъны намысын, сырын, таб мюлкюн да сакълагъандыла. Быланы халларын эски джырыбыз айтады: **"Кюреше эдик къзаутха кирише/ Башыбыз къалмасын Къарачайда къатын бедиге*..."**. Аланы хар бирини къзауаты, сермешиую, джыры таулу халкъга джакъ этгенди, джигитликге, байламсызлыкъга* юлгю болгъанды.

Тукъум эм миллет тарих джити бычакъча бир затды. Бычакъны тюз тутхан кесине файда табар, терс тутхан кесине джара салыр. Тарих къуру тил-тин эм миллет сакълауда хайырланмай, башха тюрлю ангылашынса, бычакъча ол заран да гюнах да келтирликди. Адам тукъумун-миллетин махтаб, гюнахлы уллу келлюлюкге кирмез ючюн бу керти хадисни эсде тутсун: **«Адамла ауушхан ата-бабалары бла махтанмасынла. Аллайла Аллахха тууар похну къазгъан камжакладан джийиргешлидиле. Адамланы хар бири не Аллахдан къоркъган муслиман, не кеси кесин махтагъан гюнахлы джазыкъ...»** (Абу-Дауд, Ат-Тирмизи).

V. Орус ассимиляция миллетибизде къызыудан къызыу, теренден терен болуб барады. Бу зат бизге бюгюн эм уллу джарсыуду. Миллет аллында сюйелген тамадаларыбыз бу халгъа къаршчы болгъанны къой, миллетде аллай джарсыу-проблема барды деб да ойлашмайдыла. Ала ангылагъандан эки республика алан халкъны тил-тин байлыгъын сакъларгъа къурулмагъанды,

башда суйелген эки джыйырма къарачаймалкъар тамадачыкъны байсытыргъа къуралгъанды.

Ассимиляция* бизге сюрюн* тенгли терсликди, артыкълыкъды. Сюрюнден адамла джуртларына къайтхандыла. Тилин тас этген миллет башха миллет болады, ансы ызына къайталмайды.

Къарачаймалкъар (аланхазар) миллетни бютеу тюрк дунья бла бирикдирген ислам дин бла ана тилиди. Тилинден айырылса дини да къарыусуз болур, тюрк дуньядан да, тарихинден да, джырларындан да, несинден да айырылыр. «Манкъурт» болур, тамырсыз битимча къуу болур.

Тарихин эм тилин суйгенлеге, «бисмиЛяхи, ассаламу алейкум, Аллах буюрса..» деб сёлешиучюлеге китаб джараулу болур. Ассимиляциягъа эм терсликге къаршчы болуб, тарих эм тил-тин сакълаугъа джараулу китаб болур. Быллай ойлашла бла инджиуле джаздыртхандыла китабны эм аладыла баш магъанасы бла ара багъанасы аны.

Эсгертиу

І. Бу китабда джангылыч эслеген эм джангы тарих билги къошама деген, китаб чыгъарыулада болушама деген манга [бу интернет почталагъа джазсын: bulgarmen09@gmail.com, gunnallan@yahoo.com](mailto:bulgarmen09@gmail.com)

Къайнакъла* :

1. Къуран, Хубийланы Абу-Хасан кёчюрген версия Ставрополь 2008дж.
2. Къуран, Эбзелени Абу-Юсуф кёчюрген версия «Ас-Алан» журнал №4 (9)
3. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI, MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
4. «Толкование Священного Корана» Абд ар-Рахман Саади перевод Э.Кулиева т.2 стр.886, Республика Беларусь г.Минск 2006г. издательство «Умма»
5. "Жизнь пророка"-Шейх Сафи Ар-рахман аль-Мубаракфури (индиялы джазар) Москва 2002дж., 11 бети

XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле

Китаб башламы

Алгъа бу статья письмогъа джууаб болуб джазылгъанды. Тюркийеден бир къарачай джаш, манга 2003 джыл е-мейл* ийген эди. Ол е-мейлинде, Тюркдеги башха къарачай алим джазгъан илму излемледен тарыгъа эди. Къабарты бийле хар къарачай таулу юдегиден джасакъга джыл сайын бир къой алыб тургъандыла деб аны джазгъанын билдире эди. Тюркче алагъа да "kabardi prensle"- "къабарты принцле" деб джаза эди. Арабыз узакъ Тюркийени къой, кеси ичибизден хапарлары болмагъан биреуле адыг ётюрюклени къайтарыб ичибизде огъуна джаядыла.

Мен да ол электрон мактубха алай ойум джангылыч болгъанын ангълатьргъа кюреше джазыб башлагъанем. Биз джасакъ тёлемегенбиз, адыг-абаза къаумла кеслери толусу бла къарачаймалкъар бийлеге (эм ногъай-къумукъ бийлеге) джасакъ эм «къабакъ»* болуб тургъанларын билдириб джууаб къайтаргъанем. Алай фикирге-ойумгъа адыг эм къарачаймалкъар сёзлени магъанасын ачыкълай-тинте эм кавказ миллетле Россиягъа бойсунган хронологияны анализ эте келгенем. Бу китабда бурунгу Сылпагъар джигитлени юсюнден джазылгъан тарихлени кёбюсю да адыг-абаза къаумла бла сермешиулени юсюнден болады. Аны себебли, бирездан Тюркийеге ашыргъан джууабларымы кёбейтиб, статьячыкъ этиб 2004джыл интернетге салгъанем. Бююн ол статьяны (макале)* бизни темабыз бла байламлы болгъаны ючюн тюзетиб, билгиле къошуб китабха салама. Мен тезис халда джазгъан ойлашларымы, З.Б. Кипкеева фахмулу чакъдаш * алимибиз, 2006джыл бек кёб тарих материалланы хайырладыра аламан китабында ишексиз этиб ачыкълагъанды. Мен джазгъанны азгъа, не терсге санагъанны да Зареманы китабына ашырама.*

Андан сора сермешиулени юсюнден айтханда сауут-сабаны эм къазауат бардырыуну юсюнден да айтыргъа керекди да, китабыбызны темалары бла байламлы эки-юч билгиле да къошама.

Мени тергеюм бла Джандар бла Татаркъан* джигитликлери 1770-1800 джыллагъа, Доммайчы, Габий, Дебош джигитликлери

1820-1840 джыллагъа тюшедиле. *(Джандарны джигитлиги 1800-1820 джыллада болургъа да болур)* Тарихибизни бек кыйын заманлары. Сылпагъар сырлагъа къарай, башха тарих документле бла тенгледире Доммайчыны, Дебошну, Габийни туугъан джыллары 1790-1795 джыллада болгъанга тергейме. Ауушхан джыллары 1855-1865 джыллада болгъанга ушайды. XIX ёмюрню ал джарымы Къарачайны (Малкъарны) байламсызлыгына къоркъуу-къуугъун келген заманла. Тёгерегибиз сермешиле-урушла кёб болгъан, кыйгы-къаугъа, фитнес кёб джюрюген чакъла.

Крым ханлыкъ къарыусуз бола келиб, ызы бла ханлыкъ къуруйду. Сонгра кырым халкы 1783 дж. орус патчахны иктидарына тюшеди. Андан сора Орус-Кавказ къазауат башланыб, 1864 джылгъа дери барады. Къарачай да (Уллу Къарачай бла Беш Тау эли) 1827-1828 джыллада патчах аскерлеге хорлатыб, Россиягъа тюшдюк деб, аманатла бердиле. Алай а Уллу Къарачай 1880 джыллагъа дери кеси төресинде, ёзден тау адетинде, ислам шариат адетинде джашаб келген заманладыла.

Хоншу миллетледе уа болум башхарак.

Къабарты адыгланы бир бёлеги Россияны иктидарына 1790 дж тюшгенди. 1783 джылгъа дери къабартылыла эм башха адыг-абаза юйюрле Къырым ханга бойсунуб джасакъ төлеб тургъандыла. Къабартылыланы бир кесеги (Осман Солтанлыкъ / Осман Императорлукъ джанлысы) 1804 джыл сермешиле хорлатыб, толусу бла дегенча Россиягъа киредиле. Бир кесекчиги (бюгюнгу черкес-адыгланы бёлеги) да Къарачайны джерине къачадыла, кёчедиле.

Алай бла къарачай малкъар халкъ патчахны иктидарына къабарты адыгладан сонгра, 38 джылдан сонгра тюшгенди. Патчахны генераллары къабарты адыгла тургъан тюзлеге казак элле къуруб, аланы бийлерин къарачай малкъарны джерлерин сизге беребиз деб, бизге удулаб тургъандыла. Китабда атлары айтылгъан адыг-абаза бийле-Хадагъужукълары (Теберди эм Инджик бойнунда), Абуқлары (Гитче Къарачайда), Улоулары (Гум ёзенде) Къарачайны джерлерине алай алгъандыла. китабда джазылгъан сермешиле тарихлени асламысы бу юч тукъумну адамлары бла болады.

Андан башхада, къабарты бийле 38 джылны ичинде патчахха къуллукъгъа кириб, андан саугъала, чынла, сауут-саба ала тургъандыла. Алан (къарачаймалкъар) халкъ а 1827-1828 дж. дери кеси эркинлигинде, кеси төресинде джашагъанды. Россиядан болушлукъ табыб, патчахны къуллукъчулары да аланы бизге удулаб, ала къарачаймалкъар (алан) халкъны узакъ эм джангыз къошларына джортоуул этерге кюрешгендиле. Ёзенлеге, элlege кирелмегендиле. Джайлыкълада, къышлыкълада сауутсуз эм сермешуу этер адамы аз болгъан къошладан мал, адам сюргенден ары башхагъа къарыулары болмагъанды. Чабыуулгъа келген къабарты, абаза белекле «джесирге мал, адам» табхан къой, джыртхыч негерлерини ёлюклерин алыб кёб кере къайтхандыла. Бу сёзлеге шагъатлыкъ саулай къарачаймалкъар фолклор этеди, китабда Сылпагъар джашланы джырлары, тарихлери далил болады.

Къабарты адыгла Россиягъа 38 джылны алгъа тюшгени себебли, 19 ёмюрде история джазмалада кёбюсюне къабартылылагъа таб джазылыб къалгъанды. Тарихни тюзю джазылмай- къабарты адыгланы сёзлери бла ала айтылгъан джазылгъанды. Бизни тарихчиле барысы да былайчыгъын айырыб чертиб, халкъыбызгъа толу ангылаталмайдыла. Къабарты тарихчиле: къарачаймалкъар халкъга бийлик этгенбиз, аладан джасакъ алыб тургъанбыз дегенле битеу бары сандыракъ бла ётюрюк сёзледиле. Аланы сёзлери алдаукъ болсалада – энциклопедиялагъа, башха китаблагъа, интернетге тюшюб турадыла. Аны тышында бизни тарихибизни кеслерине буруб, кеслериники этиб барадыла.

Адыг тарихчиле Г.Клапротну, С.Броневскийни, Ф.Ф.Торнауны 19 ёмюрню ал джылларында джазгъанларын далилге тутадыла. Алай а не Клапрот, не Броневский, не Торнау къарачаймалкъар элдеде болмагъандыла. Аланлагъа келиб: «Кимге джасакъ төлейсиз?» деб сормагъандыла. Клапротда, Броневскийда къабартылылада къонакъ бола, ала айтханланы джазыб кетгендиле. Сёз ючюн Клапрот Кавказда 1807-1808 джыллада болгъанды. Къарачай-Малкъар а Россиягъа 1827-1828джыллада киргенди. Къарачайны юсюнден Клапрот Къабартыда джашагъан бир эрмен алыш-беришчини

айтыуларындан джазыб кетгенди.

Тарихни терен тинтгенге, кесибибизни фолклорубузгъа таянганга, тил эсгертмелерибизге къарагъанга- биз къабарты адыглагъа бойсунган тьююл- адыгла кеслери кабар эм черкес аланхазар юйюрлю бийлеге бойсунган болуб чыгъадыла* .

Былайда къысха тезис (тез) халда эки-юч далил джазайым:

1. Адыг тилде «бий» деген сёз "джау, душман" деген магъананы тутады. «Бий» сёзню уа къарачаймалкъар джамагъатда социал иерархияны башы болгъаны белгилиди. Эм эски магъанасы, меджисуу заманлада Тейрини аты болгъанды. Сёз ючюн, « Тейри - Кёк Бийи». Мийик-Бийик да «бий» сёзден къуралгъанды. Бизни бийлерибиз алагъа бийлик этиб, аланы бойсундуруб - андан адыглагъа ала «джау, душман» болгъаны кёрюнеди бу мисалда* . Бу бек ачыкъ, кескин далилди ангыларгъа суйгенге.

Адыг тилде « Джурт, Атаджурт» деген сёз джожкъду. Бизде уа «Джурт, Атаджурт, Къарт Джурт, Элджурт» атла сёзле толудула. Ала ол сёзню орус сёз бла «Родинэ» деб айтыб тургъандыла. (1955 джыл чыкъган сёзлюклеринден окъуб айтама).

М. Будаи адыг ётюрюкчулеге «сизде Ата Джурт сёзюгюз да болмагъанлайына, Кавказда тенгизден тенгизге дери орунлу къалай болдугъуз?» деб джазгъанды. Анга джууаб табалмай, 1999 джыл джангы сёзлюк чыгъаргъандыла, анда «джурт» магъанада «хэкъу» деген сёз джазгъандыла. Аны бла джуртлу адыг къаумла къуру 1999 джыл болгъандыла. Аланы тиллеринде «Родинэ -Ата джурт», «Бий- душман, джау» магъанала бек ачыкъ кёргюзедиле ким кимге джасакъ болгъанын, кимде кюч къарыу болгъанын.

2. Къабарты бийлени тизмесинде 70 тукъум барды.

(Алдаб 70 бий тукъумубуз барды деб джазадыла, кертиси бла уа бийлерини саны 10-нга да джетмейди. Къабарты адыг бийлени саны эм бютеу адам саны 19 ёмюрню ал чакъларында - къарачаймалкъар бийледен эм бютей адам санындан аз болгъанды). Ол «70 къабарты бий» тукъумладан, 2-3 тукъумдан къалгъаны битеу бары тюрк (къарачаймалкъар, ногъай, кумукъ) сёзледен къуралгъандыла.

Ичлеринде Наурузлары деб бийлери барды. Ол бизден ногъайгъа

кедиб, ногъайдан адыглагъа келиб бий болгъан, бизге къан джууукълугъу болгъан тукъумду. Башха «70 бий къабарты» тукъумну ичинде ючден бири бусагъатда да къарачаймалкъарда болгъан тукъумладыла. Алай демеклик адыглагъа (къабартылылагъа) къарачаймалкъардан, ногъайдан, кърымтатардан чыкъган адамла бийлик этиб келгендиле.

3. Къарачаймалкъар тил бла адыг къабартычеркес тилде бирча сёзлени саны 240-250 джсетеди. Аланы беш этиб тёртюсю къарачаймалкъар сёзледиле. Бу затда бизни аладан онглулугъубузну билдиреди. Алай демек, тили бай халкъны культурасы да, экономикасы да бай болгъанын кёргюзген бир шартды. Биз халкъ аладан онглу болуб, бизникиле алагъа «бийлик» этиб, бизден алагъа сёзле алай кёчгендиле, ансы кеси аллына бизден сёзле кёчмегендиле. Сёз ючюн ингилиз тилли Американы Бирлешген Штатлары кючлю, къарыулу болуб, ингилиз тил дуньягъа аны бла джайылгъанды.

Башында чертгенимча, адыг-абаза къаумл 19 емюрню башында орусдан кюч табыб биз алан халкъга ёшюн тирегендиле.

Кеслери да уллу аскер джыйар къарыулары болмагъанды. Адыг тарихчилени «эки-юч минг аскерлерибиз» дегенлери - бары алдаукъду-ётюрюкдю. Имам Шамиль Дагъыстанда аллай бир адамбла 30 джыл къазауат бардыргъанды. Къабарты адыгла къарачайлыланы къуру бир кесеги, къуру 500-700 адамы Хасаукада этген урушну битеу бары бирден эталмагъандыла. Сонгра «мингле бла аскерлери» къайда болгъанды?

Ала этелген он-джыйырма адам дегенча джыйынчыкъ болуб, адамы аз къошладан адам урлагъан, мал сюрген, тоноуулла этген болгъанды. Аллай группачыкъланы, Джандар эм Дебош, Доммайчи, Габий джигитле, хар бири джангызлай, тохтата да иги джарсыта да тургъандыла.

Джигитлени ишлери бла байламлы болгъаны ючюн эм XVIII-XIX ёмюрледе уруш этиуню ачыкълагъаны ючюн 5 билги:

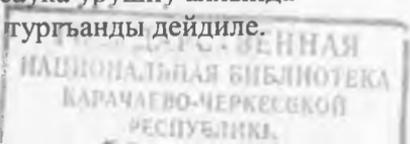
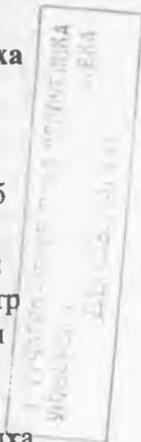
Хасаука урушну тарихине къошакъчыкъ

Бу хапарны къартларыбыздан² эшитиб, ийнаныб, хапарны магъанасы уллуду деген ойумда къошама. Хапар Семенланы Джырчы Исмаилден* келгенди. Исмаил да джуугъу-эгечи

Семенланы Сарайдан эшитиб айтханды. Семенланы Сарай Сылпагъарланы Муссаны къатыны болгъанды. Мусса Хасаука урушда 1828 джыл шахид болгъанды. Хасаука сермеш битгенден сора, урушда ёлгенлени арбалагъа джюклеб элlege, тийреlege келтириб юлерине бергендиле. Къарачайгъа чабыуул* келе тургъан орус аскерни аллына Къарачайдан ашыгъыш саут туталлыкъ эркиши бютеу бары атланганды. Таулула базгъа* суу къатында, къая тюбюн сайлаб, отларын, окъларын, сауут-сабаларын алайгъа салгъандыла. Уруш баргъанда баздан окъну-отну кереклиге бериб, базгъа да джаралы болгъанланы, ёлгенлени джыйа тургъандыла. Бир заманда кючлю джауум болуб, суу къобуб, ырхы болуб базны суу алыб кетгенди. Ёлюклени, джаралыланы, саут-сабаны уллу джарсыгъханды, къоранчлы этгенди. Уруш бошалыб, артда ёлюклени джыйыб, юлеге чачханда, бир-бир ёлюклени бетлеринде джаралары болгъандан, къобхан ырхы аман этгенден адам танымазча болгъандыла. Мусса да джаралы болуб ёлюб, ырхы алыб кетген ёлюк болгъанды. Сарай эрин Муссаны бойалгъан-бойалмагъан чабырларындан таныгъанды.

Къуугъун келгенде, Мусса урушха асыры бек ашыкъгандан бир аягъына боялгъан чабыр, экинчи аягъына боялмагъан чабыр кийиб, урушха джортуб кетгенди. Бу ишни кёрген Муссаны къатыны, эрин чабырларындан таныгъанды. Орус аскер сакъланмагъан джерден келиб, Хасаука урушха къарачай аскер ашыгъыш-хазырланмай чыкъганына бу айтыу далилди.

Къарачайгъа орус аскерни аллында *Дудаланы Амантиш (Тенгизбий) эм Абукланы Атажуко* таша джолланы кёргюзюб келгендиле. Аны ючюн Абуклары тукъумгъа орус генералла Къарачайны бек кёб джерин бергендиле. Бусагъатда Первомай элден (эски аты Аbuk кабак) башлаб, Гум ёзенни 7-10 километр узунлугъу болгъан джерни бергендиле. Дудаланы Амантишни уа Уллу Къарачайда Хурзукъда къара багъанагъа байлаб, ташла бла атыб уруб ёлтюргендиле. Ташла бла уруб ислам динде зийна этген кахме эркиши-тишириуну ёлтюредиле. Башха айтыу бла оруслаула бла къазауат этген джыл огъуна Амантишни Уллу Къарачайда таша ёлтюргендиле. Хасаука урушну аллында Амантиш оруслауда аманат болуб бираз тургъанды дейдиле.

Къартла айтыудан, Хасаука урушдан бир джылны алгъа орус аскер Къобан джагъасы джол бла Уллу Къарачайгъа ётерге излегенди. Алай а Аман Ныхытда ачы уруш болуб, кёб аскерчилери кырылыб, Къарачайгъа ётелмей къалгъанды. Дебошну туудугъу Юнюсю кызы туудугъу айтхандан, Аман Ныхытда урушда Дебош 50 орус аскерчини кыргъанды. *(Дебошну юсюнден "Дебош" макаледе толу хапарын окъу).* Дебош Аман Ныхыт урушда джаякъ суйеклерин окъ тешиб, кыйын джаралы болгъанды. Урушдан сора, джарасы акъырын сау бола, кеси ашаймай, бир джылны аузундан джукъа биямукъ куйуб тургъандыла. Бир адам бир урушда "50 аскерчини кыргъанга" ийнанган кыйын болса да, таулула Аман Ныхытда орус аскерни тыйгъынына ишек джокъду. Хасаука урушдан алгъа, 1826-1827джыллада, тынч джолла бла орус аскерле ётерге излегенлерине ишек джокъду. 1828 джыл таулу къарачай аскерни асламы орус аскерни Аман Ныхытда сакълагъаны бюгюн менге туурады, кертиди. Алгъа генерал Емануель* Аман Ныхытны джолуна эки джюз элли атлы аскер бла юч тобну ашыргъанды. Ол аскер къарачай аскерни алдаргъа джарагъанды. Къарачай таулу аскер Аман Ныхытны сакълаб тургъанды. Билмей тургъан джанындан келгенлери бла Хасаукагъа къарачай аскерни азы, къуру беш джюз аскерчиси чыкъганды. Хасаукада уруш башланганы белгили болгъанда, Аман Ныхытдан эки джюз таулу аскерчи кюнортагъа Хасаукагъа джетиб, урушха къошулгъанды³. Аскерни кёбюсю Аман Ныхытда тургъанды. Хасаукада уруш къазауат бошалыб, экинчи кюн генерал Емануель эм орус тамада абычарла* Къартджуртха киргендиле. Солдат аскерчилери кирмегендиле. Уллу джангур джауб, джибиб, энди къуугъун бошалды, Аман Ныхытха орус аскер келмеде деген ойумда таулу аскер ызына Къартджуртха къайтханды. Орус аскерни башчысы Емануель Къартджуртда Къарачай Тёре бла мамырлыкъ эм джарашыулукъ сёзлешме битдиргенине келгендиле. Орусула тышындан кирген джангы уллу къарачай аскер кёрюб, бек къоркъуулу болгъандыла. Таулула джангы къазауат ачыбмы къоядыла деб къоркъгандыла. Алай а уруш болмагъанды, иш бошалыб тургъанды. Хасаукада беш джюз-джети джюз аскерчи уруш этгенинден санаб, артда орус тарихчиле Уллу Къарачайны адам

тергеб сегиз минг адам чыгъарыб, анны джазыб тургъандыла. Кертиси бла уа Уллу Къарачайны адам саны 24 минг адам болгъанды⁴. Бу сандан Уллу Къарачай беш минг чорасы* болгъан аскер къураилыкъ болгъанды⁴. 24 минг адам санаула Уллу Къарачай Россиягъа бойсунгандан сора 1833 джыл этилгендиле.

Отуз джети джылдан сора, 1868-1872 джыллада Къарачайны башчысы Петрусевич къуру бий-ёзден-чанка тукъумланы бир кесегин учхара санаб, 14 минг адамны эсеблегенди. ("Аланхазар сыры - 1чи кесеги" башда "Н.Г. Петрусевични тизмеси толу тьююлдю" статьяны окъу). Петрусевични санауу да аллында 1833джыл санауу бегитген далил болады. 1828-1868 джыллада сермешуле, Тюркге кёчюуле, сабий урлаула, адам ёлтюрюуле, аурууладан ёлюуле, адыг-абаза къауумла Къарачайны джерин басыб, ол къауумлагъа къошулуб кетгенле асыры кёб болгъандан Къарачайны адам саны ёсмегенди, аз болгъанды.*

Алай бла Аман Ныхытда сюейлген таулу аскерни кёбюсю Хасаука урушха къошулма кьалгъанына Уллу Къарачайны адам саны эм къартла айтъула бирден шагъат этеделе.

Бютеу кавказ миллетлени ичинде Уллу Къарачайча сыйлы шартлада Россиягъа бойсунган болмагъанды. Къарачай Тёрене атындан Къырымшамхалланы Ислам* бла орус патчахны атындан генерал Еммануель сёзлешме джазыб, Россиягъа бойсунган Уллу Къарачайны хакъларын къагытха тюшюрюб белгилегендиле. Къарачай Россиягъа боусунганды, алай а джамагъат джашауу, адети-шарияты кеси тёресинде, кеси эркинлигинде кьалгъанды. Бу сёзлешмени орус патчах 1880 джыллада бузгъанды.

Таулада къазауатны⁵ лагъымлары*

Уллу Къарачайгъа къоркъуу болса не заманда да бу лагъымланы Аман Ныхытха джетгинчи тау тикледе къурагъандыла:

1. Чегетлени къаты бла эм ичи бла баргъан джолланы джанында узун нарат тереклени тубюн мычхы бла кесиб джыгъаргъа хазыр этгендиле. Мычхы умурларын джашыргъандыла. Узакъ ташада бир наратны тайакъ бла тюртюб джыкъсала, ол терек къатында

терекни джыгыбы, ол бирси да башханы джыгыбы бирден кёб нарат терекле келе турган аскерни юсюне джыгыллык болганды. Уллу ауур тереклени тюбюне тюшген не ёлмей не кыйын джаралы болмай, сау кьалмаганды.

2. Джолну башында тикледе уллу кёб ташланы кьайишле бла байлаб салгандыла. Джау аскер джетгенде кьайишлени кесиб, юслерине ташланы кьуйгандыла. Ашыкьмай, кёб заманга этселе, ташланы кьайиш бла кьысмай агьачладан тиреу бла салган лагьымлары да болганды.

3. Джолланы башында тиклеге бутакьлары кесилген тёнгеклени ёгюзле бла гартыб келиб салгандыла. Терек тёнгеклени, 3-5 метр дюккючле этиб, экеу-ючеу кьзыкьны джерге илиндириб тюртселе тёнгерёб кетерча салгандыла. Аланы да келген аскерни башына тёнгеретгендиле. Быллай терек тёнгекле, ташланы кьысхан кьайишлеча терк чиримей эм тюбю кесилген тереклеча джыгылыб кьалмай, кёб джылланы аман болмай, саутлу аскер орнуна, кьоруу лагьым болуб тургандыла.

Кьарачайда бурунгу аскерчини ушкок* кереги⁵

1. Дезде джассы этилген **отлукь***, бели бауу бла белине кьысылыб болганды. Отлукьга (пороховница) эки литрге джууукь от сыйынганды.

2. Андан сора белибаууна **от ёлчеси** (мерка для пороха) байланыб болганды.

3. Белини башха джанында, белибаунда **окь кьабчыгы** (кожанная сумка для пуль) болганды.

4. Белинде **кьамасы**, сыртында узун быргьылы ушкогу болганды.

Ушкокну кьурамы:

быргьы, быргьы артында **кьулакь** от тегенеси, юсюнде отлукь **эки таш чархчыкь**. Отлукь чархчыкьланы бир-бирине чакьдырыб, ала джилтин бериб, тегене юсюнде отну джандырыб, от **тешикчик (терезчик)** бла быргьыда отха кёчюб, быргьы ичинде от джаныб-чачылыб окьну быргьыдан учурганды, атылтханды.

Ал ушкоклада кьулакь от тегене болганды, артда кьуу болуб, джилтин кьуудан быргьы отха кёчюб, окь алай атылганды.

Ушкок быргьыны тюбюнде узун **сапа/саба** болганды.

Сапа/сабаны болушлугъу бла быргъы ичине от, отну ызындан окъ, окъну ызындан кийиз **буштукъчукъ, быстыр** (пыж) сукъгандыла.

Хазыр окъла (патронла) чыгъыб башлагъанда окъну сапа бла быстырыу тохтагъанды. Хазыр окъну атаргъа къуроукъ (курок) хазырлгъанды. Къулакъ от тегене бла къууну ишин сампал бла отташ эм капсюль этгендиле. Сампалдан басханда отташы (боёк) капсюлну уруб кюйдюрюб, патрон ичинде отха кёчюб, окъну атылтханды. Хазыр окъну быргъы ичине салыб, окъну атарлай къургъанды.

5. Таулуна кёкюрегинде эки джанында онушар хазыры болгъанды. Хазырыны къурамы: тюз агъач чыбыкъны ичин къуу этиб, тюбюне **быстырны** къаты бегитгендиле, сора ичине бир тютюнлю (бир окъ ёлчем) от къуйгъандыла, башына окъ бегитиб **хазыр** этгендиле. Уруш заманда таулу аскерчи хазырыны башындан тишлери бла окъну терк айырады. Къуу чыбыкъда (хазыр ичинде) отну ушкок быргъыны башындан къуйады, тишлери бла тутуб тургъан окъну быргъыгъа сапа бла сугъады. Хазырыны тюбюнде быстырны да быргъыны башындан сугъуб, сапа бла къаты беклейди. Ушкок атаргъа хазыр болду.

6. Быладан сора, ат джерге къысылыб, не сыртына тагъылыб **тоб къабчыгъы, окъ кеби** болгъанды. Тоб къабчыкъда окъла бла от бирге джюрютюлгенди. Окъ кебни тёрт тешиги/кеби болгъанды. Эки тешиги бла **32 калибр** окъ этилгенди, башха эки тешиги бла **чечме** этилгенди. Чечме уугъа, окъ урушха джарагъандыла.

7. Урушха хазырланыуда, ушкокдан атыб, юрениу болгъанды. Марау усталыгъын сынауда эм юрениуледе, эришиуледе ушкокдан атханга "**къара атыу**" дегендиле. Байрамлада ёчге ийнек, ат салыб ушкокдан, садакъдан атханга "**къабакъ атыу**" дегендиле.

Эсгертиу: «Ачыкъламала бла билгиле» китабны 3-чю бёлюгюнде «**къабакъ**» сёзню магъанасына къара. (Башында джуддузчукълары* болгъан башха сёзлени да ачыкъламалары алайдады)

От этиуню амалы⁶ - хазырлау къулланымы*
Къарачайда отну (порох) бек эртде заманлада огъуна эте билгендиле. От этиулери башха джерледе тюбемеген энци

лагъым бла болгъанды. Къурамы юч затды: залыкъылды*, къайа от, тал терекни кёмюрю.

От этиуге залыкъылдыны къуру чирчиги джарайды. Чирчикни чагъарыны аллы бла, бассанг джау чыкъган, бишген заманын мараб алай джыйгъандыла. Башха чирчиги, не чапрагъы, не тамыры джарамайды.

Экинчи къурам юлюшю **къайа от.**

Къайа от- тытыргъа ушаш, мумий* эм джууа* къайада ёсгенча, тешикледе, таш джарылгъанлада битеди. Къайалада догърача болуб, гырт-гырт чыгады, бир-эки джумдурукъ тенгли болуб ёседи. Къайа отну букъусу да болады. Алай а къайа отну кристал джылтырауукъ къатычыгъын джыйгъандыла. Ол Хурзукъ тегерекде къайа тюбледе, дорбунлада, къайа тешикледе артыкъ кёб тюбегенди.

(бу ханарны айтхан Ислам, "сера/сера" магъдан бла "къайа отну" бири биринден бахшалатады. Къайа отну илму-химия атын табалмагъанма).

Залыкъылдыны чирчиги бла къайа отну бир-бирине къошуб, чойунга салыб, къатышдырыб, булгъанма* этиб къайнатхандыла. Залыкъылды чирчик бла къайа отну юлюшлери тенг этгендиле, не да чирчик бираз артыкъ болгъанды. Булгъанма бирча сары болуб, кёмюк чыкъгынчы къайнаб, какча болгъанды.

Сора какга (булгъанмагъа) тал терекни кёмюрюн къошхандыла. Къошулгъан кёмюр какны ёлчеминден тёртден бирге джууукъ юлюш болгъанды. Талны кюлюн тюйюл, кёмюрюн къошхандыла. Талланы да бу ишге джараулусу чегет тал (осина) бла суу тал (верба) болгъанды. Агъач кёмюр булгъанмада эриб, булгъанма джармача болады. Сора аны бла от этиу бошалады, от хайырланыргъа хазыр болады.

Ушкок окъга къоргъашын керекди. Къоргъашын Уллу Къарачайда эркин, керек болгъаныча бир табылгъанды. Тынч эм джууукъ алынган джер- Худес суугъа джетмей, Къарт-Джуртдан эки-юч къычырым тебен болгъанды. Алайда, 1891джыл, магъдан къазгъан Эльбрусский элчик къуралыб, къазмадан къоргъашын чыгъарыб тургъандыла. 1975джыл къоргъашын бошалгъанды. Бурун къарачайлыланы Ысхауат сууну эм анга къошулгъан Мушт сууну къулакъларында къоргъашын табхандыла эм хайырлангандыла.*

Сапын этиуню амалы⁶ - хазырлау къулланымы

Ал заманлада мурса (крапива) хансны, кийик къудоруну, бурчакъны (горох), эмизикни (клевер) чѣблерин-чапракъларын, мант хансны (лопух) тамырын-чапракъларын кюйдюрюб кюл этгендиле. Бизге джууукъ заманлада къудоруну (фасоль, горох) эм люцерна хансдан да кюл алгъандыла. Люцерна латинча "Medicago", къудору "Fabaceae" болады. Ызы бла кюлню джурунга салыб, джурунну элек орнуна хайырландыра, суу къуйуб кюлню сюзгендиле. Аллай кюлню сюзюб чыкъган сууну аты **силти суу** болгъанды. Силти сууну кѣб къайнатыб суун чыгъаргъандыла. Суу къайнаб чыкъса, къум къалгъанды, аны аты "**силти**" болгъанды.

(Мени кѣлюме келген бла силти бла селитра бир болмагъанлыкъга, "силти" сѣз саулау дунягъа джайылгъан латин "селитра" сѣзню аллы болурму).

Сора силтини тѣрт- беш ълчемине бир джау ълчемни къошуб, къол ууучда джуммакъчыкъ этгендиле. Силти къумну (кристалланы) бир-бирине тутдурургъа сары джаудан ич джау иги болгъанды. Силти бла джау джуммакъ бир-бирине къатышыб, къол ууучха сыйыныб, **саб/сап** тенгли болгъаны ючюн аты **сапын-сабын** болгъанды. Аллай сапынны бети мордан къарагъа тартхан болгъанды. "Сапын/сабын" ат бютеу дуньягъа белгилиди, башха миллетлеге джайылгъанды.

(Бу кюнлеге дери бизни эски алан сапынга ушаш сапынны, "хозяйственное мыло" атда, тюкенледе сата тургъандыла.)

Бу амалда таулула сапынны 1940-1950 джыллагъа дери эте тургъандыла. Артда химия санагъат* айныб, алгъа уруб ъсуб, джауу орнуна глицерин къошуб, сапынны заводлада этиб башлагъандыла. Ислам айтыудан сюргюнде, Орта Азияда, анасы бла бирге, люцерна кюлден кюнюне джыйырма сапын этиб, аны сатыб кечинген кюнлери кѣб болгъанды. Орта тергеу бла бир килограмм кюлню сюзгенде, суун къайнатханда, къалгъан силтисинден эки сапынчыкъ бола тургъанды.

Къайнакъла:

1. З.Б. Кипкеева, Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение (60-е годы XVIII в.- 60-е годы XIX в.),

Москва ш., 2006дж.

2. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) Джингирик эл,
3. В.А. Потто "Кавказская война" 5-чи том, Ставрополь шахар 1994г,
333-334бетле

4. Иоганн Бларамберг "Историческое топографическое статистическое
этнографическое и военное описание Кавказа" Москва 2005дж.
(1833джыл джазылгъанды), 317 бет

5. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) (баш
информаторларыбызны бири), Джингирик элде джашайды,
Сылпагъарланы (Добарлары) Назбийден (1916-2008) эшитиб, Назбий
школ завуч, Учкуланда туугъан, ёсген, джашагъан, ауушхан.

6. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен элде
джашайды, (баш информаторларыбызны бири). Кеси айтыудан атасы
Мухаммад 1930 джыллада колхозда джети къошха тамада болгъанды.
Орта Азиягъа кёчгюнчю Ислам джашко болуб атасы бла от джети
къошлагъа джюрюй, алада кече къала, къошчу къартладан кёб тарих
хапарла эшитиб эсде тутады.

ДЖАНДАР

Къысха тарих билги

Сылпагъарла атаулагъа юлешингинчи, бурун Сылпагъарланы
Джандар Джылкычы улу деген деу джигит джашагъанды. Аны
джигитлиги бютеу таулу миллетге белгили болгъанда, анга кюй
этилгенди. Кюй (кюу)* тарих-джигитлик джырны айырма энчи

атыды. Джандарны джигитлигинден эм джашау джолундан билгиле бизге кюйлени джазылган версияларында эм кьартларыбыз айтханда джетгенди.

Уллу Лаба сууну төресинде, "Баба" атлы джерде, Джандар кесини сырын, джуртун джакълай, тамлыла бла кьан сермешиу эте, керти батырлыкъ кёргюзтюб ёлгенди¹. Тарихибизде тамлы атда абаза бёлеклени бирси кьаууму белгиледи.

Ал төлюден ыз төлюге арасын орта тергеу бла 31-34 джыл санасакъ, Сылпагъар сырын биле, Джандарны джашагъан тарихин 260-280 джылны алгъа чыгъарабыз. Аны бла Джандарны джашауу 18 ёмюрню ортасына тюшерге керекди. Абаза/абхаз кьаумла Тауартындан эм Къара тенгиз джагъадан КъЧР-ны бюгюнню джерлерине толкъун толкъун болуб 17 ёмюрден башлаб кёчерге кюрешгендиле. Алай а, ала келе-кете туруб, былайлада кьуру 19 ёмюрню 30-чу джылларында джерлешгендиле. Аладан ахыр кьаумла тамлыла бла кызылбекле болгъандыла. Къызылбек кьырым ханны, Там аланхазар юзюкледендиле. Къарачайда Тамбий тукъум Будиян кьауум болгъаны бла аланхазар джууукълукъга шагъатды. Там эм Къызылбек абаза юйюрлеге бийлик эте келиб, тукъум атларын алагъа ататыб, 19 ёмюрню ахырында абазагъа бурулгъандыла. Джандарны кьошуна 15 тамлы джортоуулгъа келе тургъандыла². Такъым «сууукъ атлыны» узакъдан эслеб, аманлыкъчыла болгъанларын сезиб, Джандар кьойларын сюрюб, кьошуна дженгил энгенди. Кьош нёгери тамадагъа Хубийланы Амырхан улу Юсейинге: «Кел, кесибизни бегитейик, биз а кьазауат этейик, Ёлсек - ёлдюк, кьалсакъ да - бирден кьалайыкъ» дегенди. Эрлай гитче кьарнашын Иллякъуш бла башха болушчу джашчыкъланы быкыы бла кьайа ранга, кьоркьуусуз джерге, чыгъартыб салгъанды. Алай а «юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери Хусейин», «кьош тамада, кьарт Юсейин», «болушлукъга адамла чакъырайым» деген сылтау бла, Джандарны кесин кьойуб кьачханды. Кьачса да Джандаргъа сауутун кьойа кетмегенди. Джандар да анга: «Ай сен болмай а кьатынгынг манга болгъа эди бюгюн нёгерим» дей, кеси джангызлай, кьолунда кьуру кезлик бычагъы бла кьалгъанды. «Кезлик бычакъ» деб гитче шапа бычакъга, гырджын - эт кесиучю бычакъга айтхандыла (кухонный ножик). Тамлыланы уа барысында кьамала,

талайында ушкоклары болганды. Ала мал, адам сюрюрге хазырланыб Къарачайны джерлерине алай киргендиле. Джандар эсе уа (къалгъан таулулача), сабийликден огъуна Уллу Лабада малланы тынчыкълы, рахатлы кюте-тута туруб, ушкоксуз-къамасыз болганды. Биз билген адет бла, сауут да тамадалыкъ да джылы эм сынамы бла уллуда, Хусейинде болургъа керек болганды. Къарачайдан болуб, тамлыланы Джандарны къошуна юсдюрюб, тамлыла бла бирге джол устала болуб, ючеулен келгенле .

*«... О бири болур да ма Хазлеулени Алибек,
О экинчилери да Къырымшаухалланы Танабаш
Ючюнчюлери да Махыкки деген Алабаш...»*

Была джуртларында хатала этиб, Уллу Къарачайдан къачыб, Тауартында Хачыпсыда айланганла болгандыла. Джандар эшик босагъада, къарангыда, бир аягына тобукъланганды. Эшикден кирген джыртхыч тамлыны, кёзлери къарангыгъа юренгинчи, чепкенинден тутуб кесине тартыб, кезлик бычагъы бла киндигинден уруб ёлтюрюб барганды. Къарачай версияда «тогъуз тамлыны», малкъар версияда «джетисин» къаплады дейди, Аbugалий да джетисин санайды. Сонгра башха къарыу этелмей тамлыла къошну тегерегине бичен от салгандыла. Тютюнден солуу алалмай, сауутсуз Джандар къошундан тышына чыкъганында, ушколадан атыб уруб, алай ёлтюргендиле.

Керти джигитлик

Джандан татлы, джандан багъалы не барды адамгъа бу дуньяда? Ёллюгюн биле тургъанлай, ёлюм аллына адам кеси разылыгъы бла сюелирми? Къайсыдады уллу джигитлик: Джангызлай къалыб, сыйы-сыры ючюн амалсыз ёлюмню сайлагъанда огъесе тенг-джёнгер бла болуб джашаудан умут юзмегенлей ётгюрлюк этгенде?

*Чабыуулгъа эм джортоуулгъа барыб ёлген джигитлирибиз,
сау къалгъан джигитлирибиз,
сюрюлген адамларыбызны къутхаргъан джигитлирибиз,
тукъум сырларын, миллет сыйларын сакълагъан
джигитлирибиз,*

*халкъ бла бирге, джуртубузну азатлыгъын джакълагъан
джигитлерибиз-
нечик кѣбдюле бизде, къарачаймалкъар миллетде джигитле,
тулпарла, батырла!!!*

Аланы ичлеринде тукъумлары унутулгъанла, атлары тас болгъанла да кѣб. Алай а, кѣб джигитлени атлары кюйледе, тарих эм джигитлик джырлада, терсликге къаршчы айтыулада бизге джетгенди. Бу джигитле бири да «сау къалырма» деген умут юзмегенди. Бу джигитлени кѣбюсю не нѣгерлери- тенглери бла, не къарнашлары бла болгъанды. Быланы барысыны джигитликде сау къалыргъа шанслары эм мадарлары болгъанды. *Джандар эсе уа, джангыз болгъанды, сау къалмазын туура билгенди, ычхыныргъа уа излемегенди. Ёллюгюн ангылай тургъанлай - ёлорге къалгъанды! Джангызлыкъны сайлагъанды, къачхандан-букъгандан ажымсыз ёлюмню сайлагъанды. Аллай ишге уа артык уллу джигитлик керекди. Аны ючюн Джандарны джигитлиги энчи айырма орун алады.*

«Джандар да къутулуб кеталлыкъ эди тамлыладан Юсеин бла, алай а, къоркъууну чыртда къатына къоймай, ёллюгюн да биле тургъанлай, къолунда къуру кезлик бычакъчыгъы бла чыкъганды къаршчы. Малла ючюн тюйюл!! Ёлсем да, мени джуртумда ётгюрлюк болгъанын билдириб ёлейим деб. Джетеуленни ёлтюрюб алай джан бергенди джигит Джандар...»³

Аллай джигитликни уяты, бети болгъан адам эталлыкъды. Бу бири бирин къызындырыб этген джигитлик тюйюлдю. Джандар тамлыладан къоркъмагъанды, бетими эм адетими джояма деб къоркъганды. Малларын сакъламагъанды – сыйын эм сырын сакълагъанды. Аллах аллында, джурту аллында бетин-сыйын сакълагъанды. Кесини бетин сыйын ёрге тутуб сакълагъаны бла миллетини сыйын да мийикге чыгъаргъанды. Джандан татлы бу дуньяда бир зат джокъ! Алай а джандан багъалы, бизни бир-бир джашларыбызгъа бет, сый, адет, джурт болуб келгенди.

«Ай, аман джашла, малгарлыла

Мал сюрелле тишлик ючюн, эт ючюн,

Джашла къырылалла, ёлелле, не этейик,

Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн...»

Бу башха джырны сѣзлериди, алай а Джандаргъа толу келишген сѣзледиле.

Джандарча джашла ичибизде болуб, Минги Тауну этеклеринде-
минг-минг джылланы джашагъан Тау Миллетни, Ахырзаманнга
дери ахыры болмаз!

Джандар джырны беш версиясы

Джандар (Биринчи версия)⁴

О Джандар, Джандар, джанынг барсын кябагъа
Сатанай бийче да, ой тюшге эди арагъа.
Тамлыла джыйылдыла, ой, Гудух башы Лабагъа,
Къан чачылды да, ой, Гудух башы Лабагъа, дедим.
Ой бёлек кьойну да кюн ортагъа сюре келгенем,
Амырхан улу да тамадабыз эди Хусей дедим а.
Эй тамлыланы мен Гудух башында кёргенме,
Кел, кесибизни бегитейик, биз а кьазауат этейик, дегенме.
Амырхан улу Хусейин алай айтханды:
- Болалмайма мен а тейри сора кетмейин,
Къан джаугъан хапарны барыб Къарачайгъа хапар этмейин.
Кьойланы алларында барды кьашха кьой,
Юлеш да юлюшюнгю башха кьой.
Ой ортабызда чынар терек арамды * ,
Джер кьачмайын а бюгюн былайчыкъдан ким кьачар,
Аны анасындан, ой, ичген сютю харамды.
Кьойчуну бир кьолу кьойда,
Бир кьолу байда — дейдиле, о Хусейин,
Бюгюн барыбыз да керти уа кьазауат этейик, дегенди,
- Хусейин, сен кьачсанг а къара кьамангы кьоя кьач.
- Огъай, Джандар, къара кьамамы санга кьоялмам, — деди.
Аны ючюн а аздан да бетими джоялмам.
Хусейин кетгенлей а
Кьошубузну тёбен джаны
Джаяу кьайынла,
Бу кьайынлагъа о чаба джорта баргъанма,
Кьайынладан а кьайын быкьылыкъла, тейри, алгъанма,
Кьоркьуулу джашланы да мен кьяа раннга салгъанма.
Бычагъымы алыб а бир эки билеуге тутханма,
Джаныугъа тутханма,
Эшикден киргенлей сол тобугьуму джерге салгъанма,
Кирген тамлыланы къарынларын тартыб кетейим, дегенме,

Тогъуз тамлыны да тамада мурджаргъа салгъанма.

Къарабашланы, ой, итден туугъан Махатчи,

Къарт анасын а, бу тамлылагъа сюретген,

Тамлыланы да ол тау къошлагъа юретген,

Ол а алай айтыб сора къычырды:

- Ой аман тамлыла уа, артыгъызыны этдириб

Къоя шойсуз да.

- Да не этейик а хуна къошха

Атхан огъубуз кирмейди,

Не эте тургъанларын ичине киргенлерибизни уа

Киши билмейди - дегендиле.

- Алай болса хуна къошха отну салыгъыз,

Джандар джашны, таулу джашны тутуб

Багъа алыгъыз.

Ала да ол хуна къошха отну салдыла,

Джарлы да Джандарны да ала ортагъа алдыла, дейди.

Анам этген а болур кёкдюр гебенек,

Кёк гебенекни да, ой, чыркы сайын окъ тийди,

Аны да джиби сайын а къан сингди.

Джандар *(Экинчи версия)*⁵

Къанлы Мурдудан къойланы кюте бардым Бабагъа,

Джандетлени джети эшиги ачыкъ болсун

Бу Джандарны бизге табхан анагъа.

Ит тамлыла алгъан элле джарлы Джандарны арагъа,

Кийиз бушдукъланы чулгъаб салалла

Джарлы Джандар кезлик бычакъ бла салгъан джарагъа,

Кезлик бычакъ саналмайды къамагъа.

Къоян ызлаб буу тутду Рыстау Байрамны ызчы эгери,

Аман кюнде къачыб кетгенди джарлы Джандарны

Юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери.

Къачма, къачма, хомух туугъан Юсеин,

Сабийлени салгъанбыз киши кирмез мийик раннга,

Тюз туруман экибиз этген къралгъа.

Къача эсенг акъбаш къамангы къоя бар,

Хубийланы Амырхан улу Юсеин,

Ёзден бетинги джоя бар.

Къан чачылгъанды, ким айтыр табхан ананг Мансагъа,

Ананг Манса этген эшек бетли чыбыдар кёк чебген
Чыркы сайын окъ тийди, о джарлы Джандар,
Джиби сайын къан сийди.
Джылама, джылама кичи къарнашым батыр Иляккуш,
Сен джыласанг мени кёлюм такъыр болады,
Эки кёзюм джыламукъдан толады.
Ит гяуурла алгъан элле джарлы Джандарны арагъа
Джанынг барсын, Джандар, сени Кябагъа.
Ананг Манса джёрмеликле сайлай турады,
Черегейден келген уллу чарагъа,
Сатанай бийче дженгил тюшмеди, хомух, арагъа.
Джандар сора, ой, джанынг барсын кябагъа,
Аллах джандет берсин а сора, джол берсин
Джандар кибик джашланы табхан анагъа.

Джандар (ючюнчю версия)⁶

Ой, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Ит тамлыла джыйылгъандыла Лабагъа.
Мурдух башында бир бёлек атлы кёрюндю —
Ала тосму экен, сора джауму экен? —
Ала бизни тасхабызны билгенле,
Юслерине кёк гебенекле кийгенле.
Чартлап ётдюм мен чегет Лабагъа,
Джаш къауумну элтип къуйдум быкъы бла ыраннга.
Айыбы джокъду Джандарны бир тауда ёсген уланнга.
- Юсейин, сен - къарт, мен - джаш, - деди джаш Джандар, -
Экибиз да алгъын негер болайыкъ,
Ёлсек - ёлдюк, къалсакъ да - бирден къалайыкъ.
Арабызда чинар терек арамды,
Экибизден, джер къачмайын, ким къачса,
Аны анасындан ичген сютю харамды.
Стауатны тамлы аскер басханды.
Къаралдысы къошубузну джапханды.
Хомух Юсейин этген антын унутду,
Къара джамычыны юсюне ол тутду.
Къачма, къачма, Хубийланы Амырхан улу Юсейин,
Къача эсенг, акъбаш къамангы къоя бар,
Ёзден намысынгы сен а джоя бар.

Тынгыламай, Юсейин кѳамасы бла кѳутулду.
Джарлы Джандар кеси джангыз тутулду.
Кѳан чачылды ат джеринде башлыкѳга,
Налат болсун бу сабийликге, джашлыкѳга.
Джашлыкѳ басып, эсгермедик джаулары,
Сакѳламадыкѳ айрылары, таулары.
Тамлылары тау кѳошлагѳа юйретген,
Джарлылары эшиклерин тѳоп этген -
Кѳарабашлары Махатчи деген алабаш,
Хазлеулени Алибек деген джилянбаш.
Ой Джандар, Джандар, джанынг барсын Кѳабагѳа,
Кѳан кѳуялла таудан келген чарагѳа.
Тамлы аскер сансыз-санаусуз кѳп болду.
Кѳк чепкенинг тегерей кѳубеден бек болду.
Чыгы сайын ол чепкеннге окѳ тийди,
Халысы сайын кѳалмай кѳызыл кѳан сийди.
Онгуз кѳнде Юсейинни кѳарт ушкогун тапмадынг,
Кезлик бичакѳ бла джетисин босагѳагѳа кѳапладынг.
Джигит эдинг, Джылкѳычы улу джаш Джандар,
Кѳанынг чачылгѳанд сени расагѳа, забагѳа.
Бизни джаныбыз, ой, кѳурман болсун, кѳор болсун
Джигит Джандарны бизге тулпар тапхан анагѳа.

Джандар (тѳртюнчю версия)⁷

Ёзденлары Абуғлалыйни версиясы

Бу версия басмагѳа биринчи кере чыгѳады. Ёзденлени Абуғалыйни аузундан тауушджазмагѳа (*сесалмагѳа*) тѳюшѳб менге джетгенди. Текстин андан алыб джазама. Кѳюнню тауушджазмада (магнитофонда) узунлугѳу 14 минут 16 секунд болады. Джырны ортасында, сѳзлери ангылашылмагѳан 50 секунд джери барды. Джырны аллында бир эркиши ауаз орусча «...250 лет!, а ты говоришь 150 лет...» дегени эшитиледи. Ол Джандарны историясыны юсюнден сѳлешингеннге ушайды. Абуғалый бу кѳюнню 80-чы джыллары ахырында джырлагѳанды эм джаздыргѳанды. Кеси юсюнден китабда джазгѳанда, джырны Кѳочхарлары Кѳасботдан юренгенча айтады. Ол джырлагѳанын кѳагѳытдан окѳуб баргѳаны танылады. Юч-тѳрт сѳзню джангылыб айтханы да барды, аланы тѳзетиб тѳубюнде

кѣргюзтгенме. Джырда сѣзлюкге тюшмеген сѣзле, неда литература формагъа келишмей диалект формада болгъан сѣзле бардыла эм танылмагъан унутулгъан джер-суу атла бардыла. Аллай сѣзлени китабны «Ачыкълама» башында ачыкъларгъа кюрешгенме.

Джаш заманымда уа ол Уллу Лабада къойчу эдим да
Къойчукъланы да ышыра-ышыра Муху башына да ёрледим
деди.

Муху башында да бѣлек сууукъ атлы кѣргенем,
Аладан а къоркъуб а мен ыстауатха энгенем.
Къош тамадабыз а Амырхан улу Юсейин
Джаным Юсейин а, мен бюгюн сени кюсейим.

О джаш Джандар а, бюгюн бара-барыб не кѣрдюнг?
Замансыз заманда, къойланы сюрюб а ыстауатха нек эндинг?

Джаным Юсейин а, Муху башында бѣлек сууукъ атлы кѣргенме,
Аладан да къоркъуб а, мен ыстауатха энгенме.
Арабин Аллах а, алар тосму эке, джауму эке,
Алар юслерине Юсейин кѣк гебелекле кийгенле,
Да бир да ишексиз а, ала тахсабызны билгенле.
О бизге тийген, Джандар деди, ма бизни кибик онгмасын,
Не аман къоркъаса хомух а, о джашны кѣлю къоргъашын.
Ол аллыбызда да ма чынар терек арамды,
Тюбюбюзде уа джер къачмайын а, ит гяурладан бюгюн ким
къачса,
Аны анасындан да ма ичген сютю харамды.
Джауурунга уа къайыкъден^{7*} сойуб къашха къой,
Хар заманда да сен къызбай-батыр деучененг,
Бюгюн джетген кюнде уа, манга эр юлюшню башха къой!

Келчи ай, тѣссенг? Джандар, мен Къарачайгъа барайым
О Къарачайдан а мен аскер алыб къайтайым^{7**}.

Да сен келгинчин Юсейин о бизге болур боллукъду,
Ыстауатыбыз а тамлы итледен толлукъду.
Ол сѣзледен а Юсейин бир да пайда джокъ,

Аллыбызда да ма болур къайын аралыкъ,
Къайын аралыкъдан а къайын да быкъыла алайыкъ,
Быкъыла бла уа джашчыкъланы да къайа ранлагъа салайыкъ.
О джылама джылама джангыз кърнашчыгъым Илякку,
Сен джыласанг а мени кълюм такъыр болады,
Ыстауатыбыз а тамлы да итледен толады.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа кетеме!

Да бюгюн кетсенг да сен тамбла огъуна къайтырсан,
Джашчыкъланы да аналары ой анда хапар сорсала,
Да уйалмайына бир не айтыб хапар айтырсан.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа къачама!

Къачма, къачма Амырхан улу да къызбай Юсейин, деди.
Къача эсенг а, бу ёзден бети джойа къач,
Сабийликден да туююлюб а этген халал малыбыз,
Къолунг бла да ит тамлылагъа къойа къач,
Ит тамлыладан да джетер юлюшюнгю сойа къач.

Къачханлыкъга Джандар ёзден бетими джоялмам,
Сен айтхан кибик а джетер юлюшюмю да алай соялмам.
Къойан ызлайды да ма Юсейинни эгери
Ай сен болмай а къатынгынг манга болгъа эди бюгюн нёгерим,
деди.
Бирда къуруса^{7***} да ма болумну кёрюред
Къолу бла да ашымы ысхатымы бериред.
Ёле эсек а Юсейин бирден ёлейик а,
Да ёлмей эсек да, Аллах айтханны кёрейик.

Огъай, огъай Джандар мен Къарачайгъа къачама.

Да къача эсенг а, къара да къамангы манга къойа къач, деди.
Кече кърангы кюн къысхада да, ма Къарачайгъа джол узакъ.

Джан татлыды да, кърамуссакъайны^{7****} санга къойалмам,
деди.

Аны ючюн а, Джандар бир джукъ келмесин да кёлюнге.

Башлыкъчыгъымы да бир къаты тартдым белиме.
Да Аллах да джангызды, мен джангызлыкъны сынаим а,
Бычакъчыгъымы да бир тыбыр ташха билейим.
Бычакъчыгъымы да мен тыбыр ташха ышыдым а,
Кесим да джангыз а эшик артына къысылдым.
Ой итлерибиз а бир ачы къангсыб юрдюле,
Ит гяурлада келиб ыстаутха кирдиле.

Джетер а джетмез, Джандар къойчу итлеринги урдула,
Бир бир чабышыб а, ма ала къошха кирдиле.
Эшик артында уа мен кесим джангыз тураем а,
Кирген киргенни киндигинден бычакъчыгъым бла ураем.
Ахырына дери да мен эшик артын сакъладым,
Джетеуленни да мулджар агъачха къапладым.
Ой, Джандар джигит, сора къошунга отну салдыла,
Аны тегерегин да адам ычхынмазлай алдыла.
Ой, болмагъанда уа, Джандар а джигит бир чартлаб чыкъды
арагъа,

*Былайда Аbugалий джырлагъаны тауушджазмада 50 секунду
магъанасы ангылашынмайды, анда-бунда сёзле болмасала:*

*От джарыгъында уа ...Габагъа
Къанынг чачылды да... забагъа
Чепкенгинги да ма чыгы сайын окъ тийди
Эгешчигинг а ... башлыкъга*

Ай, антла джетсин бир сабийликге джашлыкъга,
Сакъламадыкъ да ма айрыланы джолланы,
Ой, билалмадыкъ да ичибизде джауланы,
Тауусалмадыкъ да ол эки арада тауланы.
Къарачайдан а чыкъганелле юч да абирек,
О бири болур да ма Хазлеулени Алибек,
О экинчилери да Къырымшаухалланы Танабаш,
Ючюнчюлери да Махыкки (ма Хыкки?) деген Алабаш.

Махыкки (ма Хыкки?) эди тамлыланы тау джоллагъа юретген
Джарлыланы да ма эшиклерин кёр^{7*****} этген.
Баргъан эдинг а сен Хачыпсыда джашаргъа
Умут этген эдинг а, Къарачайны къой айагъынлай ашаргъа.
Бардынг эсе уа ма Хачыпсыда не табдынг,
Сынчыкъны* къатында къара джерни да ауузунг толу юч
къабдынг

Буу тыйады да Гилассын Байрамны эгери,
Къойчу къошдан а чыгълалмай къалды
Гыбышыны да ма сайлаб алгъан нёгери.

Окъ тийгенди да ма Бийчесында тюккючге
Гиляны* да сойдула ма сиримдиге* тиккичге.
Алтын а тюкчюк а джылтырайды къара тюлкюде.
Алибекни да ёлтюрген эдик Къызгъычны Башында
Тюртюде^{7*****}

Ай Джандар, Джандар а бир джанынг барсынг Кябагъа
Ит гууурла да ма джыйылгъанла Габагъа*.
Къарын джауланы уа ма джыйдыргъанса ол таудан аугъан
чарагъа
Джетеуленни да джюклетдинг артда чанагъа.
Къарачай аскер да къуйулду чегет Марагъа*.
Хапарынгы эшитиб, Джандар, Сатанай бийче ма кесин атды
арагъа
Аллах джандет берсин сени бизге о тулпар табхан анагъа.

«Джандар (Тёртюнчю версияны)» эсгертиулери:
Ёзденланы Абугаллий - Къарачайда белгили фольклорист,
джырчы ёмюрю 1897-1992 джыллада болгъанды. «Джандарны»
джырын 1834-1940 джыллада джашагъан Къочхарланы
Къасботдан эм баиша джырчыладан юрениб джырлагъанды.
Былайда берилген беш версияланы ичинде Абугалийни
версиясы кертиликге эм тюзге бек джуукъ болгъанга ушайды,
айырылыб билгилери кёбдю, сюжети да иги сакъланганды.*

Джауурунга уа къайыкъден^{7*} - эшителгинеча джазгъанма
Къайтайым^{}** - джырчы -«келейим» деб джырлайды
Къуруса^{7*}** джырчы-«буруса» деб джырлайды
Къарамуссакай^{7**}** - Къарамусса деген джигит Уллу
Къарачайдан тышында, оракъда ишлей тургъан Кечерукъланы
келнлери бла кече кълалыргъа даулагъан къабарты бийни
ёлтюргенди¹. Бу иш 18 ёмюрню орта сюреминде болгъанды.
Хадагъужукъланы Къасай 1764(68)-1773 джыллада Кабартыгъа
бийлик этгенди, 1773 ёлген джълы.² 1747 дж Абай улу
Азаматны малкъар бийни эмчек къарнашы³. Мени кёлуме
келген бла былайда Кечерукъланы Къарамуссаны аты бла
къамагъа ийнакъ этиб, «Къарамуссакай» деб айтылады.

1. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж 90бет (эки башха джыр
бир бирине къошулуб джазылгъан джырды..)

2. http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskojj_istorii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html <<
www.djeguako.narod.ru

3. «Ас-Алан» журнал №1 1999г, Исмаил Мизиев «История карачаево-
балкарского народа с древнейших времён до присоединения к России»
74 бет

Кечерукъланы Къарамусса Джандардан кечирек джашаб,
бычакъны «къарамуссакъай» ийнакъ аты джыргъа кеч
къошулгъан сёз болургъа да болур.

Кёр^{7**}** - джырчы «кюр» деб джырлайды

Къызгъычны Башында Тюртюде^{7***}** -- джырчы
«Къазгъанны Башында Тюртюде» деб джырлайды. Алай мени
кёлуме келген бла «Къызгъычны» орнуна «Къазгъанны»
джангылыб окъугъан болур Абугалий.

«Къазгъан» джер-суу ат табмадым, маситабы ууакъ 1:200000
«Карачаево-Черкесская Республика» къартагъа къараб изледим.
Алай а Архыз элни къатында Псыш суу бла Къызгъыч суу
биригиб Уллу Инджик суу башланады. Къызгъыч суу (ёзенда)
Кавказ Таутизгинден башланадыла. Къызгъычдан бир атджол
аууш бла Хачыпсыгъа барады, башхасы Морх эм Аксаут
ёзенлени (Гитче Инджикни суулары) юсю бла Теберди ёзенге
келеди...Къызгъычдан джол Уллу Лаба башына баргъаны юч-
тёрт кереге къысхады Уллу Къарачайгъа келгенден эсе.

Тёбен ат джол^{} ...эм огъары ат джол^{**}** -Лабагъа баргъан
джолла талай болгъандыла.-Тюзюрек джерледе баргъан узакъ

ат джолну аты-тёбен джол, таулада баргъан джолланы
атлары орта джол, огъары джол. Джанботбийни джырында
(«Доммайчы, Габий, Бийболат» хапаргъа къара). Уллу
Къарачайдан чыкъган «тёбен, орта, огъары джол» айрыула
бардыла.

Джандар (бешинчи версия)⁸

(Дуда улу Махмуд⁹ бла Йылмаз Неврузну* версиясы
Статьяны джазыб бошагъанда, табыб къошханма.)

Тамлы аскер тау къошлагъа чабхан кюн,
Джигит Джандар къой ышыра кетгенед.
Чартлаб джетиб Мурдух башы Бабагъа,
Чубур кийген экеуленни кёргенед.
Ызларындан къарай барыб, джашыртын,
Аманлыкъгъа келгенлерин билгенед.
"Ала дос тюл, джау экен" дей,
Къой сюрюююн ыстауатха сюргенед.
Ызы бла къошха чабыб гузаба,
Тамадагъа сууукъ къуугъун бергенед.
Къош тамада Амырхан улу Хусейин,
Алгъа чыгъыб анга хапар соргъанед:
"- Ашхы улан, къоркъар кибик не кёрдюнг?"

"- Эшме Сыртда* эки чубур кёргенме,
Сюрюююмю былай эртде сюргенме".

Хусей кетди, тёппеге чыгъыб къарады,
Отуз сегиз тамлы аскер санады.
Къошларында къазан толу сютлери,
Ыстауатда адам тилли итлери.
Басхан парий ауангыгъа улуду,
Къыйын кюнде къошдан сауут къуруду.
Келеметни огъу джерге тиймейди,
Уучулукъдан башха ишни билмейди.
Ол кетгенди буу атаргъа таулагъа,
Атарыкъсыз* къойгъанд къошну джаулагъа.

Къош тамада гузабалай къайтады,

Ол Джандаргъа къоркъуу хапар айтады:
"- Джандар, джаным, бизге болур болгъанды,
Тёрт джаныбыз тамлыладан толгъанды.
Къарачайгъа мен атланыб кетейим,
Халкъыбызгъа къара къуугъун берейим.
Тик джолланы къанатлылай ётейим,
Къарачайдан аскер алыб джетейим."

Джандар айтды: "Къошну къоюб кетмезсе,
Кеч болгъанды, аскер алыб джетмезсе.
Сен къайытсанг да бек кечигиб къайтырса,
Уялмайын къаллай хапар айтырса?
Андан эсе кесибизни бегитейик,
Джаугъа къаршчы бирге болуб тюбейик."

Ол Джандаргъа энди джууаб бермеди,
Андан къобуб къошдан джаллаб тебреди.
Джандар анга энтда былай айтады:
"Къачма, къачма, хомух туугъан Хусейин,
Къыйын кюнде ой сен мени кюсегин.
Ёлюгюнгю джууукъ-тийре джуумасын,
Къарачайгъа сенлей хомух туумасын.
Джауну кёрюб, джан-джанынгы сермейсе,
Сабийлени кимге къоюб тебрейсе?
Къачар болсанг, акъ къамангы къоя къач,
Кетер болсанг, ёзден бетинги джоя къач.
Ит тамлыла алсала мени арагъа,
Кезлик бычакъ саналырмы къамагъа?
Къарачайдан аскер алыб келгинчи,
Ит гъаж-гъужла* мал къоймайын сюрюрле,
Гитче-уллу къалдырмайын, барысын
Сюрюб барыб, джесирликге берирле.
Арт айтырым олду санга Хусейин:
Арабызда чынар терек орамды,
Джер къачмайын, экибизден ким къачса,
Аны ичген ана сютю харамды "

Хусейин, тентиреб, не этерин билмейди.

Сора айтад: " Джандар, джаным, къарнашым,
Ой, къачмайма, мен къуугъуннга кетеме;
Булжумайын, Къарачайгъа терк барыб,
Айтханымча аскер алыб джетерме.
Хайда, турма, кир бир къая урбуннга,
Джаш къауумну джашыр терен дорбуннга.
Мал ичинде барды, Тейри, къашха къой,
Юлюшюмю сен айыр да башха къой.
Душман кёбдю мени барыр джолумда,
Керти нёгер акъ къамамды къолумда.
Огъай, Джандар, акъ къамамы къоялмам,
Аны ючюн ёзден бетни джоялмам."

Хомух Хусейин алгъын антын унутду,
Джамчысын да ол юсюне терк тутду.
Амырханны къызбай джашы кетгенди,
Джигит Джандар баш мадарын этгенди:
Къайынладан быкъылыкъла алгъанды,
Джаш къауумну къая раннга салгъанды.
Кютген малын къоялмады джаулагъа,
Къой сюрюююн ургъан эди баулагъа.
Батыр Джандар уят этди бугъаргъа,
Къарачайны бедиш бетге сугъаргъа.
Къоркъакъ Хусейин къачды да къутулду,
Джарлы Джандар кеси джангыз тутулду.
Келемет да уугъа кетгенд таулагъа,
Къоян ызлаб, буу тутады эгери,
Къыйын кюнде къачыб кетгенд, Джандарны
Юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери.

Къан чачылды ат джеринден башлыкъгъа,
Ой, не этейик, сабийликге, джашлыкъгъа.
Джашлыкъ басыб, эскермедик джаулары,
Сакъламадыкъ айрыланы, таулары.

Къарабаш улу итден туугъан Махатчид
Тамлыланы тау къошлагъа юретген,
Кызылбекле бла джашайды бедишлик,

Джарлыланы эшиклерин тюб этген.
Сен баргъаненг ала бла джашаргъа,
Къарачайны къой аякълай ашаргъа.
Тамлылагъа бардынг эсе, не табдынг,
Къара джерни ауузунг толу юч къабдынг.
Тамлыланы тау джоллагъа юретдинг,
Ёлюклерин чана бла сюретдинг.

Кюн батханлай ит тамлыла келдиле,
Джаш Джандарны джангызлыгъын билдиле.
Умут этелле джаны саулай бууаргъа,
Малгъа къошуб, джесир этиб къууаргъа.
Башчылары алай айтыб сёлешди:
"Бизни кёрюб, таулу джашла къачханла,
Ыстауатны эшиклерин ачханла.
Къошха кириб айран-сусаб алыгъыз,
Тёгерекге къарауулла салыгъыз.
Сакъ болугъуз, къошда бетджан болмасын,
Ичинде да таулу киши къалмасын!"

Юслерине гебенекле кийгенле,
Ала бизни тахсабызны билгенле.
Ыстауатны тамлы аскер басханды,
Ауанасы къошубузну джабханды.
Бычагъыма эки билеу тартханма,
Къошха кириб, къаты бетджан салгъанма.
Амалсыздан эшик артын сакъладым,
Ал ючюсюн босагъагъа къабладым.
Кезлик бычакъ къылыч кибик ойнайды,
Джигит Джандар энтда тёртню санлайды.
Къошну ичин къан шоркъала тарайла,
Ит тамлыла бир-бирлерин талайла.
От салдыла аны агъач къошуна,
"Кюйем" дейди, батыр таулу бошуна.
Мычымайын имбашына от джетди,
Ол, ёлгюнчю кюреширге ант этди.
Чартлаб чыкъды, кезлик бычакъ къолунда,
Душманланы мукъут эте джолундан.

Тулпар Джандар къаблан кибик атылды,
Тамлы аскер ит джыйынлай чачылды.
Ашхы улан уруш тюзден кетмейди,
Къан тѣкмейин быллай жигит ѳлмейди.
Тоноучула артха-артха къачдыла,
Ушкок отну тѳрт джанындан ачдыла.
Къан къуялла таудан келген чарагъа,
Чачылгъанды сени къанынг забагъа.
Ой эгечинг Джулдуз тикген кѳк чебкен,
Саугъа болуп санга келгенд жандетден,
Ит джыйын сансыз-санаусуз кѳб болду,
Кѳк чебкенинг къурч кюбеден бек болду.
Ол чепкенни чыркы сайын окъ тийди,
Чыркы сайын кызыл-ала къан сингди.
Онгсуз болуп, Джандар джерге джыгъылды,
Тамлы сюрюу джан-джанындан къуюлду.
Энди аны тѳгерегин алдыла,
"Быллай джигит" деб, тамаша болдула:
"Кеси джангыз уруш къоркъуу билмеген,
Джан чыкъмайын джаугъа башын бермеген..."
Ёлюклерин джюклеб, ѳгюз чанагъа,
Ит тамлыла къуюлдула Бабагъа.
Бу кѳзюуде таулу аскер джетеди,
Баба тарда къачар джолну кеседи.

Сатанайды оноу этген Бабагъа,
Хапар эшитиб келиб кирди арагъа.
Таулулагъа тешиб атды джаулугъун:
"Мен суймейме хоншуланы джаулугъун,
Тышырыума, хатерими кѳрюгюз,
Тамлыланы ёлюклерин беригиз.
Чана толу ёлюк саугъа элтсинле,
Бедишликле, итле кибик кетсинле.
Къызылбек – тау къошланы къуртуду,
Къарачай а – батырланы джуртуду:
Нарик, Чора, тулпар туугъан Доммайчы,
Чекге джууукъ сууукъ атлы къоймаучу.
Мен таныгъан Наны бла Татаркан,

Душманларын къатын киби́к джылатхан.
Менден салам Къарачайда къартлагъа,
Махтау болсун Джандар киби́к джашлагъа.
Джети джауун сауутсузлай ёлтюрген,
Джуртну атын былай ёрге кёлтюрген."

Карачайлы анга къаршчы турмады,
Къолгъа тюшген душманларын урмады.
Бу кёзюуде Лаккуш башын кёлтюред,
Тамадагъа айтыр сёзюн билдиред:
"Аскер къалсын, мен юйге бир барайым,
Кимледиле, тинтиб иги къарайым."
Алай айтыб Бийчелеге киргенди,
Баш тапхада ол бийлерин кёргенди:
Къайгысызлай къонакъ тёрде олтуруб,
Тёгерекни Нарт таурухдан толтуруб,
Джукъ сёлешмей, бир кесекни тургъанды,
Сора, тамлы бийни кёкюрегинден ургъанды.
Нёгерлери хайран болуб къарайла,
Бийче юйюн къан шоркъала тарайла.

Бедишликле ёлгенлерин алдыла,
Бетлерине къара тамгъа салдыла.
Тамлы къауум ёлюклерин элтдиле,
Чачу-къучуу ызларына кетдиле.
Джандар, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Джетеуленни туураб салдынг чанагъа.
Джандетлени эшиклери ачылсын,
Ой, Джандарны тулпар табхан анагъа.
Къарнашынг джигит Лаккуш джылайды,
Джаны кюе, къашларынгы сылайды.
"- Джыламачы, мени хомух къарнашым,
Сен джыласанг кёлюм такъыр болады;
Къузгъун къанат киби́к къара сакъалым,
Сени амалтын акъ тюкледен толады.
Ёлюгюмю къабырыма кесинг сал,
Онгузланы къая рандан бери ал.
Джашыргъанем быкъы бла ыраннга,

Туугъан джуртха, Тейри, мен тюз болгъанма."

Джыйылгъан халкъ къулакъ салыб тынгылайды,
Ананг Даута алай айтыб джылайды:

"- Нек баргъанек Мурдух башы талагъа,
Дарман джокъду джюрегимде джарагъа.
Алай а, ана кѣлюм разылыкъдан толгъанды,
Берген сютюм анга халал болгъанды.
Кѣк башлыгъын сиз тартыгъыз белине,
Къурман болсун ол, аны ёсдюрген элине."
Джандар Джандар, джанынг барсын Кябагъа,
Джайылгъанды шейит* къанынг забагъа.
Джандетлени къабакълары ачылсын,
Джылкъычы улу джигит Джандар балагъа.
Ой, джаныбыз къурман болсун, къор болсун,
Сени бизге тулпар табхан анагъа.

Джангылычланы тюзетиу

I. Джандар джашагъандан кѣб заман кетгени бла аны юсюнден
быллай джангылыч айтыула болуучандыла:

1. *Джандарны джырын Къочхарланы Къасбот этгенди.*
2. *Джандар Амырхан улу Хусейни (Хубийланы) къулу болгъанды. (Аны ючюн) Джандар къул тукъумданды.*
3. *Джандар Амырхан улугъа къонакъга барыб, эсинде болмагъанлай джолукъганды къанлы сермешууге.*

1. Къочхарланы Багъыр улу Къасбот 1834 джыл тууб, 1940 джыл ауушханды. Къасбот этген джырла бек кѣбдюле. Ала саулай къарачаймалкъар халкъга белгилидиде. Бюгюнге дери джырланыб турадыла «Къанамат», «Айджаякъ» д.а.к. Мен тергеу бла Джандар ёлген бла Къасбот туугъанны арасы 80-60 джыл болады. Аны ючюн, Джандарны джырын, Джандарны джашау джылларына джуугъуракъ джашагъан адам джазаргъа керекди.

Къасботха дери да пахмулу миллетибизде пахмулу джырчыла кѣбле болгъандыла.

Ма атлары къалгъан джырчыларыбыз джашагъан джыллары бла эм белгили джырлары:

Семенланы Къалтур (1750-1850) «Эмина», Байрамукъланы Дебо улу Кючюк (1772-1862дж) «Хасаука», «Умар», Абайханланы Шауай улу Даут (1800-1892дж) «Джанхотланы Азнауур»⁹.

Джандарны джырын этгенни излегенде да, джигитлик джерин излегенде да сагъыныргъа тийишли бир зат барды. Ол эки излемибизни да тюзетирге болушур затды.

Ёзденланы Аbugалий «Джёрме» джырыбыз къалай этилгенин эсгере келиб быллай хапар айтады.

«Ётген ёмюрню ал сюрEMI, хоншу хоншугъа чабыб, хата этген заманла, мал, джылкъы, таб адам да сурген заманла. (Былайда Аbugалий 19 ёмюрню ал джартысыны юсюнден айтады). Бир джыл къачда, мал ызына къышлыкълагъа кёчген заманда, Къарачайгъа бир атлы келиб, Лаба башында малгарлыла алкъын кетмей тургъан къошла бардыла дегенди. Эрлай джыйырма бла он атлы чабыуул аскерчик къуралыб тебрейди. Келселе къошла кёчюб турадыла.... Сюрюуден къалгъан эки асхакъ улакъланы табадыла...»¹⁰...

«Джёрме» джырыны Сылпагъарланы Хако (къартджуртчу) бла Аджиланы Таулан этгендиле деб бегитеди. Ала Чотчаланы Шымаукагъа джалгъан дау салыб, чам-ойун халда, джырыны биринчи тамалын салгандыла. Алай бла «Джёрме» джырыны тарихин айта келиб, бизни къонубузгъа джарагъан затланы билебиз.

Биринчиси- Уллу Лабаны джерлерин къарачайлыла кеслирини джерленирине санагъанларын.

Экинчиси эм кёб джырланыучу «Джёрме» джырыбызны мурдорун салгъанла, атлары кёблеге белгили болмагъан Сылпагъар улу Хако бла Аджи улу Таулан. Алай демек, «Джандарны» джырын да Къочхарланы Къасботча аты айтылмагъан, аты Хакоча белгисиз биреулен этгенине ишек джокъ.

2. Экинчи, ючюнчю, тёртюнчю сорууланы джууабы бирди. Аны ючюн айырыб кёб джаза турмай бирден джууаб джазама.

2.1. Джандар керти да къул болса, ол затны коммунист иктидар (власт) хайырландырмай къойарыкъ туююл эди. Байла бийле джалчыларын маллары ючюн ёлтюртедюле деб джазарыкъ эдиле. Сёз ючюн, «Гапалауну» джырын алайгъа буруб тюрлендиргендиле. «Гапалау» джыргъа эм хапарына къара.

«...Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг

Алагъа джер юлюш алама дединг

Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау...»

2.2. Малны, къошну ийеси къачыб, сора аны къулу, аны мюлкю ючюн джан берген къайда болгъанды, къачан болгъанды? Да сора Джандар биреуню джалчысы, къулу бола туруб, биреу къошу ючюн ёлсе не джазарыкъ эдиле? «Бай кесин айады-сакълады, джалчысын а рысхысы ючюн ёлтюртдю» деб джазмай къойар эдилеми? Керти да алай болса, халкъ ол затны джырда билдирмей къойарыкъ туююл эди. Унутмагъыз Джандарны биргесине талай джашчыкъ болгъанды, гитче къарнашы Илляккуш да болгъанды. Ала артда билдиргендиле толу керти хапар Къарачайгъа.

Сабийлени салгъанбыз киши кирмез мийик раннга,

Тюз туруман экибиз этген къралгъа....

Джылама, джылама кичи къарнашым батыр Иляккуш,

Сен джыласанг мени кёлюм такъыр болады...

Бу сёзле джырны эки версиясында да бардыла...

Къайын аралыкъдан а къайын да быкъыла алайыкъ,

Быкъыла бла уа джашчыкъланы да къайа ранлагъа салайыкъ.

О джылама джылама джангыз къарнашчыгъым Илякку,

Сен джыласанг а мени кёлюм такъыр боллукъду...

2.3. Кертисин а, «Джандар» джырны бизге белгили версияларын тинтиб окъусанг англайса.

Хубийланы «Амырхан улу Хусей къош тамада» болгъанды. (1-чи къарачай версия).

Джандарны кеси Хусейинни «Юч ёзенден сайлаб алгъан нёгери» болгъанды. (2-чи къарачай версия).

«Юсейин сен къарт – мен джаш, нёгер болайыкъ, ёлсек ёлдюк»- (3-чю версия малкъар).

«Юсейин, сен - къарт, мен - джаш, - деди джаш Джандар, - Экибиз да алгъын нёгер болайыкъ» (4чю-версия -Абугалий)

Бу далилле азды дегенге энтда бир далил:

«Къойчу къошдан а чыгъалмай къалды

Гыбышыны да ма сайлаб алгъан нёгери...» (4чю-версия-Абугалий).

Бу арт сёзледе уа кьуру да Амырхан улуну учуз этиб «гыбышы» ат берген болмаса, Джандаргъа не аман, не ишек сёз айтылмайды. Бираз сагъыш этгенге, ётюрюк къайдан чыкъганы эм Джандар бла Хусей кьош нёгерле (компаньонла) болгъаны джырлада тынч кёрюнеди.

2.4. Талай китаб чыгъаргъан тарихчибиз, тарих илмуланы кандидаты Хатууаланы Рашидни ауузундан эшитгенме Джандар Сылпагъар тукъумданды деб. Ол Джандарны юсюнден соргъан адамладан чырт бир адам Джандар Сылпагъарладан болгъанына дау салмайды эм ишек этмейди. Сылпагъарлада тукъум атларын кьуллерына берген адет болмагъанды. Башха уллу тукъумладача кьул кьауумлары да джокъду (бар эсе да бек бек азды). Алайды да Джандар кьул болмай, кьош нёгер болгъаны джырланы тёрт тюрюлю версияларында да ачыкъ кёрюнеди. Къартла да Джандар Сылпагъарладан болгъанын айтадыла.

Джигитлик этилген джери

Джандар сермешген джерин ачыкълагъанда бюгюн уллу магъанасы барды. Бизни суймегенле бурун джерлерибизни кеслерине тартар муратда ётюрюкле джазыб, ётюрюк картала чыгъарыб, бу ишлеге уллу кючле салыб кюрешедиле. Бизге джетген тарих джырыбызны болгъан версияларына бир къарайыкъ

Биринчи версияда Лаба къатында Гудух башы джер айтылады.

*Тамлыла джыйылдыла, ой, Гудух башы Лабагъа,
Къан чачылды да, ой, Гудух башы Лабагъа, дедим.*

Лаба (Уллу Лаба) белгили болгъанлыкъга, Гудух башы къайсы суу болгъанын табалмагъанма. Гудух Лабагъа кьошулгъан сууну аты болургъа керекди. Алай а Гудух ат не къарачай-малкъар география справочникде¹¹, не Къарачай-Черкес Республиканы картасында¹² джокъду. Лабагъа кьошулгъан сууланы атлары орусча бурулуб турадыла- Точённая, Рассыпная, Бешенная. Алай демек, алайдан къарачайлыла эртде огъуна кетиб, къарачай атлары тас болуб, кеч келген оруслаула кеслери ат атай тургъандыла¹³. Гитче суучукъланы атлары уа кьуру да джокъдула.

Экинчи версияда Лабадан башха джерле айтыладыла.

*Къанлы Мурдухдан кьойланы кюте бардым Бабагъа,
Джандетлени джети эшиги ачыкъ болсун*

Бу Джандарны бизге табхан анагъа

Мурдух суу да, Баба суу да Аман-къол суугъа къошуладыла,
Аман-къол да Бийчесын джанындан саркъыб Къобан суугъа онг
джанындан къошулады.

Алай болса да «Баба» аты Лаба джанында болургъа да
боллукъду. Нек дегенге, джууаб:

Уллу Лаба ёзенни узунлугъуна, огъарыда Пхия элчикден
башлаб, тебенде Ахмат Къайа элчикни арасында 17 эски алан
эсгертмеле- къала орунла бардыла. Ол алан къала ызланы,
бизни заманыбызда археолог Е.П. Алексеева къазыб табыб,
къарталагъа тюшюргенди¹¹. Эсгертмелени кёбюсю бюгюнгю
Курджиново бла Рожкаону эллени тегерегиндедиле. Алайда
ёзенни алты километр узунлугъунда сууну эки джаны бла алты
алан эсгертме (эски къала орунла) бардыла! Алай бла мени
кёлюме келгени бла «Баба» ол алан эсгертмеле кёб болгъан
джерде болгъан болур. Бу атха ушаш «Бабугент» - «Баба кенти»
эски джерни да къаланы да аты Малкъарда белгили сакъланады.
Аны бла «Баба» ат талай джерде да тубеген атды. Нарт
эпосубузда джигит нарт Рачикауну атын орусча Рожкао
айтылгъанды. Адыглада "Р" хариф бла башланган сёзлери
джокъду. Аны ючюн "Рожкао" ат аладан къалгъан сёз туююлдо.
"Ахмат къайа" 14 ёмюрде ол къайадан кетиб ёлген ногъай бийни
атындан къалгъанды. Аны бла джырда уллу терен Лаба ёзенде
"Баба" джер болгъанына ишек джокъду.

Ючюнчю версияда Лаба джери да Мурдух башы да биргелей
айтылады. Экиси эки башха бири биринден узакъ 80-100 км
узакълыкъда тургъан джерледиле.

Ой, Джандар, джанынг барсын Кябагъа,

Ит тамлыла джыйылгъандыла Лабагъа.

Мурдух башында бир бёлек атлы кёрюндю —

Ала тосму экен, сора джауму экен?

Тёртюнчю версияда кёб джер атла тубейдиле. Былайда да
ючюнчю версиядача бири биринден узакъ джерле бирге
айтыладыла.

Джаш заманымда уа ол Уллу Лабада къойчу эдим да

Къойчукъланы да ышыра-ышыра Муху башына да ёрледим деди

Муху суу бусагъатдагъы Теберди шахарны къаты бла саркъыб
Теберди суугъа къошулады.

Джырны ортасында тауушу иги ангылашынмагъан джеринде
Абугалий былай айтыб джырлайды.

От джарыгъында уаГабагъа

Къанынг чачылды да... забагъа

....

Ай Джандар, Джандар а бир джанынг барсынг Кябагъа

Ит гяурла да ма джыйылгъанла Габагъа

Былайда мени келюме келгени бла Абугалий «Габу» деген атны джангылыб, «Габа» деб айта болур. «Габу» бла «Габа» бир джерни аты болургъа керекди. География справочникде «Габу»¹⁴ ат барды. Уллу Инджикге саркъган Псыш сууну башында тау аркъаны атыды. Габудан/Габадан Уллу Лаба башына къуру 10 км барды. Уллу Къарачайгъа уа 72 км картада тюзю бла...

Джыр версияланы эсеблемелери эм Лабагъа джол узунлугъу Къуру бир джырда, экинчи версияда, Лаба джери сагъынылмай, Мурдух аты айтылады. Къалгъан юч джырда да эм къартларыбыз айтханда да Лаба аты айтылады. Дагъыда Лаба бла тенгликге, Лабагъа джуукъ джерле-Габа/Габу бла Гудух башы эм узакъ джерле-Мурдух башы бла Муху башы аты айтылады. Алай бла Лаба аты тёрт кере, Лабагъа джууукъ джерле да эки кере сагъыныладыла. Аны ючюн, Джандарны джигитлиги Лаба тёресинде болгъаны кертиди десек джангылмазбыз.

1. Мурдух башы Уллу Къарачайгъа (Къарт джуртха) джуукъ джердеди, картада тюз линия бла санагъанда 25 км барды. Ат бла баргъанда 30 км боллукъду. Муху башы да Къарт-Джуртха джууукъ джерди- картада тюз линия бла 32 км, ат бла баргъанда 39-40 км.

Мурдух башы Бийчесынны къыйырыды. Лаба джанындан келген Мурдухха джетгинчи да кёб башха къошлагъа тюберикди. Дагъыда ызына къачханда, къарачай къошла бла къарачай джерлени юсю бла къайтыргъа керекди. Ол иш а аманлыкъчыгъа табсызды. Муху башы дегенни да Мурдух башы дегенни орнуна джангылыб айтыла болур. Алайды да Мурдух эм Муху ат кеч къошулгъан джер атлагъа ушайдыла.

2. Буну тышында да Мурдух ат бла Гудух ат бир бирлерине бек ушайдыла. Кёб заманла кетиб, Гудух джерден кетиб, сора Гудух аты унутула, аны орнуна эсде тургъан Мудух атны айтыб кьойгъан болурла джырчыла.

3. Уллу Къарачайдан Лаба башына картада тюз линия бла санагъанга 80-85 км, ат бла баргъанда 100 км. Бусагъатда Рожкао элчикни төресинден Къартджуртха ат джолну узунлугъун санасакъ 150 км болады. Рожкао эл төресинден Уллу Къарачайгъа эки-юч джол болгъанды. Бири төбен ат джол бусагъатда Кумуш-Курджиново автотрассаны ызы бла баргъан, экинчиси огъары ат джол таула бла ауушла бла баргъан. (джо таларына

Джырда Джандар Хусейинге айтхан быллай сёзле бардыла «Да бюгюн кетсенг да сен тамбла огъуна кьайтырсан.» Муху башындан да, Мурдух башындан да кьуугъунга чабхан атлы Къартджуртха 5-6 сагъатха барыб кьайтырыкъды. Бир кюн кетиб, экинчи кюн ызына кьайтырыкъ кьуру Лаба джери боллукъду. Лаба бойуну ортасы, Рожкао төгереги Къартджуртха Муху эм Мурдух башларындан төрт кереге узакъдыла.

4. «Гудух» эски огъуз сёздю, бюгюн къарачаймалкъар тилде «къутукъ/къудукъ» сёзню орнун тутады. Ол сёзню магъанасы бла къарасакъ чегетли ёзенде ачыгъы болгъан джер болургъа керекди, эм тар ёзен болуб, иги кенгерген джерни аты боллукъду Гудух джери.

Сабийлигимде эшитиученем къарт атамы къарнашы Окъуб Къарт-Джуртдан Нарсанагъа джашлыкъ джумушуна ингирде кетиб, танг атхынчы ызына кьайта эди деб. Къартджуртдан Нарсанагъа ат джолну ары-бери баргъанда узунлугъу 140-145 км болады. Алай демек ары-бери барыб кьайтханына 8-9 сагъат керек болады.

Къарачай атладан иги хапары болгъанла былай билдиредиле: джарашхан, юренген къарачай ат сыртлада тюзледе юч сагъатны джоргъалай эм тюз бара, сагъат сайын 20-25 км ётеди, тикледе баргъанда 15 км ётеди. Юч сагъат джоргъасындан сора атха бир аз суу ичириб, 20-25 минут солутургъа керекди. Солугъандан сора ат дагъыда ол джюрюшюн бузмай юч сагъатны бараллыкъды. Экинчи кере, бир-эки-юч сагъат солутургъа

керекди. Ючюнчю кере солутханда, атны юч-тёрт-беш сагыат солутургъа керекди, андан сора ат дагыыда талайны бараллыкъды. Атлыны къарыуу джетсе, тюзде-сыртда баргъанда, кючлю къарыулу ат кече бла кюн ичинде 200 км ётелликди, орта къарыуу болгъан ат суткагъа 120-150 км баралады.¹⁵ Бу затны эсгерсек, бизни ата-бабаларыбыз Кавказны къайсы ташасына да, эм узагына да юч-тёрт кюнню ичинде джетиб ызларына къайтыр болумлары эм мадарла болгъандыла. «Ат эркишини къанаты» деген сёз да андан келгенди. Лаба Къарачайны къыйыр джери туююлдю, Къарачайны ич джериди. Къыйыр джерлери бусагыатда (Белореченский) Акъсууну бойну болгъанды. Алайды да, атлыгъа Лабаны эм узагындан Къарачайгъа кюндюз кетиб, экинчи кюн ызына къайтхан къыйын иш туююлдю.

Джандарны джигитлик этилген джерини юсюнден ахыр ойум

Башында джазыб келгенлерими барын эсеблеб, ахыр сёзге былай айтыргъа эркинлик табылады- Джандарны джигитлиги Лаба тёресинде болгъаны кертиге бек ушайды. Джигитликни – биринчи болур джери бюгюн Рожкао элни тёреси, Гудух башы ёзенде, экинчи болур джери- Уллу Лабаны башы Габа/Габу джерден бек узакъ болмай. Тюзлюк ючюн джигитликни ючюнчю болур джерин да айтыргъа керекди- ол да Мурдух башы. Ючюнчю джерни къаты тутханга айтырым, сора алай эсе Джандар сабийликде-джашлыкъда Лаба башында къой кютгенди. Лаба ёзенни джерлери бла байламлы болмай мадары джожкъду. Амма ал версия, Джандарны джигитлик джери Лабада Рожкао элни тёреси керти болгъанча кёрюнеди.

Къайнакълар:

1. Салпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928дж) Ючкёкен эл
2. Салпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928дж) Ючкёкен эл
3. «Джашауну ойуулары» Ёзенланы Аbugалий Черкесск 1988дж. 95-96 бетле.
4. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж 70 бет
5. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж 71 бет

6. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Отарланы Омарны Нальчик 2001дж.90-92бетле
7. Ёзденланы Абугалий Адурхай улу (1897-1992дж) Сарытюз эл. айтхылы джырчы
8. Тюркийеде "Бирлешик Кафкасыя" журналда басмаланганды. Дуда-улу Махмуддан Йылмаз Неврузгъа кёчюб, Йылмаз джарашдырыб басмалагъанды.
9. Къарачай поэзияна антологиясы 2006дж Москва
10. «Джашауну ойуулары» Ёзденланы Абугалий Черкесск 1988дж
11. Ас-алан журнал №2 (7) 2002г Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины»
12. Карта «Карачаево-Черкесская Республика» масштаб 1:200000, 1см - 2 км карта
13. Аланский мир-2. Храмы и башни Черкесск-2001г. 2 бет
14. Ас-алан журнал №2 (7) 2002г Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины» 152 бет
15. Мамаланы Халис Мухаммад улу 1950дж. Нарсана ш. Пятигорск ипподрому директору

ДОММАЙЧЫ, ГАБИЙ, БИЙБОЛАТ^{1,2}

Доммайчы (Джанукгу)

Доммайчыны тюз аты Джанукку³, бек уста уучу болгъанды. Шкоктан атыб, доммайла уругъа уста болгъаны ючюн, ал аты унутулуб, тарихде аты "Доммайчы" болуб къалгъанды . Къабакъга * ышан салыб бир атхан шкок огъуну ызы бла экинчи огъун анга тийдиргенди. Ущокну терк джерлеб, терк атыичу болгъанды. Алай атыучугъа бурун "эки тюнтюнню бир этген мараучу" дегендиле. Минги тау этекледе уу⁴ усталыкъга бунга

тенг эркиши болмагъанды. Айтыугъа кёре, Кавказда ахыр доммайны Доммайчы ургъанды дейдиле. Теберди ёзен эки бёлюнуб, Кавказны тизгин тауларына тиреледи. Теберди ёзенни эки бёлген Домбай-Ёлген тауду, кеси да 4046 метрге тенгиз джагъасындан ёреди. Ол тауну бир къабыргъасындан - Доммай Ёлген атлы суу саркъады. Айтыугъа кёре, бу тауну тюбюнде эсе да , суу джагъасында эсе да Кавказда арт доммайны Доммайчы бу джерледе ургъанды. Ол себебден, таугъа да, суугъа да «Домбай-Ёлген» деб аталгъанды.

Доммайчы орта бойлу, къатангы, тёзюмлю, тулпар эркиши болгъанды. Кёбюсюне джайаулай, ат ётелмезлик джерле бла джюрюючу болгъанды. Чабыуул этгенде, адам-мал урларгъа тышына барса, бет тюрсюнюн тюрлендирир ючюн, бир кёзюн къысыб баргъанды. Аны ол халисин билгенле "Сокъур Сылпагъар" дегендиле. Чабыуулгъа баргъан джолу бла ызына келмей, башха джол бла къайтыучу болгъанды. Джануккуну сабийликде кесин Тау Артына урлаб, ол да бир-эки джылдан ызына къачыб, джолда да уллу инджиуле сынаб, Къарт-Джуртха къайталгъанды. Джетген джаш болгъанында кесин урлагъан кишини мараб къызчыгъын урлаб, къызчыкъны тышына бериб ёсдюртуб, къатынга алгъанды. Ол урланган къыздан туугъан джашчыкъга ана аты кёчуб Гулоу болгъанды. Анга Сылпагъар тукъумну берилмегенди. Бир айтыу бла Гулоулары (Глоовы) тукъум Доммайчыдан башха айтыу бла Доммайчыны джашындан башланганды. Доммайчы хоншу адыг, абхаз, эбзе тиллени да билген айтыу барды. Доммайчыны Уллу Къарачайда эки къатыны, тыш миллетли элде да башха къатынлары болгъанды. Сабийлери кёб болгъанды, алай а уланладан эсе къызла артыкъ кёб туугъандыла.

Сылпагъар тукъумда хапар джюрюгенде, Доммайчы джангызлай уруш бардырыб, эки кере къабарты бийлени ачы хорлагъанды. Бир кере Хадагъужук бийни (Атажукин) Джамботлатны онюч адамын, экинчиде Абуکلари бийни тогъуз адамларын къыргъанды. Хадагъужукъ бла къазауат этгенде Доммайчы бла бирге Дебош да болгъанды дегенле да барды.

Ол сермешуле Терезе (Берги Гум) ёзенде, бусагъатда Людмила тауну къатында багъандыла. Керти эски аты ол тауну "Доммайчы Дуппур" болгъанды. (Къайсы джыллада, не

ашхылыкъ этген эди ол Людмила деген тишириу, тауну эски атын кеси атына бурур ючюн? Огъесе иш этиб Доммайчыны атын эм джигитлигин унутургъанлыкъларымыды?) Доммайчы Дуппурну джаны бла бюгюн автотрасса ётеди, бурун заманлада да алайда ат-мал джюрюген джол баргъанды. Ол (Людмила) тауну мийиклиги 2020метр уллу тау болгъанлыкъга, асфальт джол джанындан къарагъанга керти да уллу дуппургъа эм къургъанга ушайды. Алайда бир джаны мийик къая, экинчи джаны Доммайчы Дуппурну тик къабыргъасы, ортасы бла да Берги Гум (Кичи Гум =Подкумок) суу саркъган тар джери барды. Алайчыкъда Доммайчы къая ранда бугъуна, джангызлай бир кере онючно, экинчи кере джетеуленни къырыб, кеси сау-эсен элине къайтханды. Терезе ёзенде Доммайчы тала (Доммайчыны таласы)⁴ деген джер да барды. Бирле айтыудан Доммайчы тала Доммайчы Дуппурну къатындады, башхала уа Терезе ёзенни тёбен келиб, ёзенни орта сюреминде турады дейдиле.

Доммайчыны джауу- Джанболат

Бизни темабызгъа толу кирмегенлигине былайда Джанболатны юсюнден хапар айтыргъа керекди. Нек дегенге, биринчиде- Джанболатны тарихи бу арт джыллада бизни юсюбюзден джазгъан адыг «джазычуланы» ётюрюклерин бузады. Экинчиде - бу китабда хапарланы кёбюсю Къарачайны джерлеринде, чеклеринде Сылпагъар джашла бла адыг-абаза бийле уруш этгенлерини юсюндеди. Аны ючюн, къабарты бийлени юсюнден Къарачайда джюрюген керти тарихлени бирин джазсакъ тыйыншлыды.

Джанболат къабарты Атаджокълары бийледен чыкъганды. Малкъарда Чочайлада эмчек джаш болуб, ала бла бирге Къарачайгъа кёчгенди. Артда ол Чочайлары кеслерин Чотчалырыбыз деб джаздыргъандыла. Башха (Ёзденланы Абугалий)⁵ версиясы бла Учкуланда Чотчаланы бир къартны эмчек джашы болгъанды. Джанболат уллу болуб Ханокълагъа (Канокон) кюйеу болады. Сора къалай эсе да, къайынын ёлтюрюб, ызына Къарачайгъа къачады. Былайда джангыдан Ханий атлы джангы къатын алыб, джер да алыб, талай заманны джерлешиб джашайды. Алай а джарашыб кёб заман тулмайды. Джанболат амандан игиден тыйалмагъан, нёгерле къу 5, кесин

мал-адам сюргенге береди. Ол Къарачайда тургъан заманда, бир улан кеси кесин анга теджеб эмчекге джашха алдыртады. Джанболатда аны джашына санаб, ёсдюре келиб, биргесине джортоулагъа айландырады. Артда ол джашны уллу джитилигинден къоркъуб, Джанболатны нёгерлери, андан эркинлик алыб, аны ёлтюрюб къойадыла. Алай бла Хадагъужукъ улу Къарачайгъа да, Къарачайдан да мал-адам сюре тургъанды. Аллай ишлери ачыкъ болгъанда къарачай джамагъат Джанболатны этгенлерин айыблаб Къобан ёзенден къыстайды. Ол Теберди ёзенге 1835дж. кёчеди, алайдан да 1842-1843дж Инджикге кетеди⁶. Башхала айтадыла, Хадагъужукъ улу Джанболат патчахха къуллукъга кириб, андан саугъагъа Теберди ёзенде джерле алгъанды дейле⁶. Артда ол Тебердиден да къысталыб бюгюн Заюко деген элни Инджик сууну бойнунда тамалын салгъанды. Орус патчахха бойсунуб тургъан башха Хадагъужукъланы къабакълары да Бахсан сууну бойнунда Заюко атлы болгъанды. Кюнлени биринде этиучюсюча Хадагъужукъ улу Джанболат адамлары бла тау къошладан ташасы бла мал-адам сюрюр муратда Гум ёзенни ёрге келгенди. Ол ишни алгъаракъмы билгенди, огъесе ууда болуб, алайды билмей тургъанлай тюртюлюбмю къалгъанды, къалай эсе да Доммайчы бла Джанболатны гуду джыйыны ёзенни эм тар джеринде тюбешгендиле. Сора Доммайчы къая ранда бугъунуб, аланы алларын марагъанды. Сакълагъанды да келгенлени мара да ат, ат да ур, сонгра бири бири ызындан 13 адамын, джартысындан кёбюсюн, къыргъанды. Джанболатны адамлары не къатына келалмагъандыла, не кеслери Доммайчыны уралмагъандыла. Аны кёрюб, Джанболат къолларын ёрге кёлтюрюб, алгъа чыкъганды, бир къолуна да хамайылны тутуб. «Ким эсенг да чыкъ, мне Хадагъужукъ улу Джанболатма, бийме, ма бу хамайыл бла ант этеме,.. мен алай былай болайым,..мени тукъумум къурусун.. мен санга тийсем...». Бу сёзлени юч тилде айтханды адыгча, орусча, эм тауча-къарачайча. Доммайчы ийнанмаса да, къууун джерлеб, чаккычын хазырлаб ушкогун да анга буруб, алай чыкъганды. Доммайчы кесин таныхтханды. Сора алайда Джанболат бла Доммайчы бири бирине тиймей, шкок атмай, Уллу Къарачайда тюбеширге сёзлешиб, алай айырылгъандыла. Бюгюн бу сермешиу къайсы джыллада

болгъанын тюзетген кыйынды. 1835-1843джыллада болургъа да болур, 1843дж сора болургъа да болур. Артда Джанболат Хурзукга келиб, Доммайчы бла эмда сыйлы къартла бла тубешиб, сёз бериб, ант этеди тау къошлагъа чабмазгъа, джортоул этмеге. Ахырында Джанболат кёб заманны дертли болуб тургъан адыг кыйынларындан ёлом табханды. Къатыны Ханий да ызына Къарачайгъа къайтханды. Мен ангылагъандан былайда политика да къатышханды. Къайынлары Каноклары (Ханохлары) Россия джанлы болуб, Къобанны сол джаны черкеслени Россиягъа бойсундуруб кюрешгендиле. Джанболат а бир заманда Россия джанлы бола да саугъа ала, бирде орус патчахха къаршчы бола да, адыг, къазакъ, ногъай элледен мал сюре тургъанды.

Атлан, атлан Хадагъужукъ улу Джанботбий

Атланса да ат арбала джекдирген

Ат белинден кызыл къанла тёкдюрген.

Джанболатны кийимлери кызыл дарийди,

Аны джаш къатыны ханны кызы Ханыйди,

Джанболатны Тёбен Тардан таныйды.

Бир кюн ала атландыла кетдилер

Бара барыб Инджикге джетдилер.

Кел Джанботбий тёбен джолну барайыкъ дедилер

Тёбен джолну барсакъ бизге эл кёбдю

Кел Джанботбий орта джолну барайыкъ дедилер

Орта джолну барсакъ бизге джау кёбдю

Кел Джанботбий огъары джолну барайыкъ

Огъары джолну да Ханоклары сакълайла

Ала адам этин кёй этинлей къакълайла.

Атдан а кетдинг, джел уруб атхан бёрк кибик

Ханохланы сабий окъчукъ тийгенлей

Джан бересе джаным Джанботбий,

Кёк гебелек кийгенлей

Ханухланы къан ичиучю бийчеле

Къанынгы къашыкла бла ичелле

Кебининги ичегилерингден бичелле⁷.

.....

Джанболатны сёзлери

«...Къорасынла къабарты бийле,-деди-

Тахыранга* окъа салыб киелле,
Сайлаб бирер кёк хорагъа минелле,
Окъ тиймейин батырлыкъны сюелле...»
Ханукъланы къарт бийчени сёзлери:
«... Бир кере- ол джылкыбызны сюргенди,
Экинчи да – бир джашымы ёлтюргенди,
Ючюнчю да- келиними элтгенди,
Анга ол адамсызлыкъ этгенди⁸...»

Доммайчы бла Джанболатны сермешиюнден сора, кёб заманнга къабарты бийле иги суугъандыла, Къарачайгъа барыр умутларын унутхандыла. Тюркийедеги къарачайлыла, Доммайчыны юзюгю, Сылпагъар тукъумларын, Добар атауулларын унутуб –«биз Доммайчыларыбыз» деб, Доммайчы/Domtauchi тукъум алгъандыла. Джаннукъуну (Доммайчыны) бир джашыны Оразайны юч джашы (Салих, Осман, Абек) биргелей Тюркге кёчгендиле⁹.

Джаныбек (Габий)

Сёз джюрюгенге кёре, Къарачайгъа джортоуул этерге абаза бийле да кюрешгендиле. Джаныбекни къошундан, абазалылары бийи Улоу улу (Лоов), джасакъ алыргъа излегенди. Джаныбек кесини къошун къоруулай, Улоу бийни ёлтюргенди. Аны къошу Тамчыбашы деген тауну тёресинде болгъанды. Ол тау, Гум (Кума) суугъа сол джанындан къошулгъан, Тамчысууну къатында турубду. Тамчы суу Улоу къабакъ (Красный Восток элни) ёзени бла 25-30 кычырымны ёрге келиб, Къайалы Аркъагъа тирелибди. Бюгюн Тамчы суу тегереги Джёгетей районга къарайды. Сора Улоу улу Джаныбекге адамларын ийгенди: «Патчах бу джерлени манга бергенди. Аны ючюн былайыны ийеси менме, хайырланган джер ючюн тёлеу берирге керексе!». Габий дженгил эм таукел адам болгъанды. Улоу улуну келечилерин хыликке эте, аманны да къуйа: «ма сизге тёлеу» деб, бурун Къарча этгенча, алагъа ёле тургъан къарт итин кёргюзгенди. Талай кюнден кеси Улоу улу, аскерчик да алыб, Джаныбекни джерден кыыстаргъа, не малын сыйырыргъа деб келгенди. Къошда Джаныбекге болушлукъ этер нёгери болмагъанды. Аны биргесине къуру он-онбир джыл сюремде

кызындан туугъан туудукъчугъу тургъанды. Алай бла Джаныбек элли джылдан иги тамада киши болургъа керекди. Бийни кесин да адамларын узакъдан эслеб, Джаныбек къошун къорууларгъа хазырланганды. Абазалыланы бийи Джаныбекни ыстауатына келиб, ат юсюнде болуб, ёшюн уруш эте, Джаныбекни тюртюрге, теблерге излегенди. Кёб джылланы Тамчы суу джерин кеси джерине санаб, кёб джылланы алайда мал ёсдюре, мал багъа тургъан джерине биреу келиб дау салгъанына Габий тёзалмагъанды. Терсликте, зулмугъа эм артыкълыкъга къаны къайнагъанды, къаршчы суйелгенди. Къол джетер джерде, джуукъда джашырылыб тургъан ушкогун терк алыб, андан атыб, бир атханы бла Улоу улуну ёлтюргенди. Башха айтыу бла, дженгинде джашырыб тургъан тапанчасын чыгъарыб аны бла ургъанды. Кёблюклерине базыныб тургъан абазалыла джунчугъандыла. Ала эс джыйгъынчы, кёз ачыб джабхынчы заманга Габий алайдан джанлагъанды, букъганды. Башха айтыугъа кёре, Улоулары джерлерине кирген малны мал ийесине къайтармагъандыла, саны бир болсада, джюз-минг болсада, къой-тууар-ат болсада. «Бизни джерибизге кирди- аны бла бизники болду», деб къойгъандыла. Алай эте Улоулары бир-эки таулуну малларын ызына къайтармай джунчутхандыла. Бир кюнде Джаныбекни маллары Улоуланы джерлерине отларгъа джайылгъандыла. Къалай киргенлери, ненча мал киргени белгисизди. Алай а, иги кесек мал болгъан болур дерге боллукъду- арты ёлюм къазаутха джетгени ючюн. Джаныбек тилегенди «малларымы къайтарыгъыз, ала салгъан заранны толтурайым» деб. Джаныбекни онгсузгъамы санагъандыла, ары дери да талай къарачай малны сау-эсен ашаб къалгъанларынамы базынганла, Улоулары буну малын ызына берирге чырт унамагъандыла. Не этсин, Джаныбек дертли болгъанды, малын, ырысхын бошуна биреуге ашатыб къойалмагъанды. Бир кюн, ол атха миниб, юсюне джамчы атыб, джамчы тюрбюнде мылтыкъ джашыра Улоуланы арбазгъа келгенди. Абаза бийни чакъырыб, ол эшикте чыкъганлай ушкокдан ургъанды. Бир айтадыла, терезеде башы кёрюнгенлей ургъанды дейдиле.¹⁰ Къалай-алай болгъан эседа, алайда Улоу улу бийни «ма биреу рысхадан тоймай эсенг- окъдан той» дегенча, шкокдан уруб кетгенди. Бу тарыхны артын къалай бошалгъанын харким бирер

тюрлю айтадыла. Къан тѣлеуге, (бий ючюн къан тѣлеу а кѣбюрек болгъанды), малын бериб Джаныбек, Уллу Къарачайгъа бир текеси бла къайтханды дегенле да бардыла. Алай бла Джаныбек къуру кесини дертин туююл, башха таулуланы дертин да алгъанды.

Бу тарых тау ёзенледе белгили болгъанында, Джаныбекге "гангиль этди бийни" дегендиле. "Гангиль" сѣз - "къурутхан, тюб этген" деген магъананы тутады. Эски огъуз тилибизде «Ган+гил» деб айтылгъан, бюгюн «Къан+кел» магъананы тутады. Къартла айтхан бла "Гангылбий", "Гангбий" артда «Габий» атха бурулгъанды. Алай тюрленюу болургъа болур, сѣз ючюн, "танг бла" деген бурунгу сѣзню, бюгюн "тамбла" деб сѣлешебиз. Алай а мени ойлашыуум бла «Габий», «Габ/ къаб бий» деген сѣзден «Бийни аша» деген магъанада айтылгъан болур дерим келеди. Артда Джаныбекни туудукъларына Габийле деб, Сылпагъарлада джангы атауул къуралгъанды. Мени тергеуум бла бу къалабалыкъла 1835-1840 джыллада болгъандыла. Габий бла Улоу бийни даулары бла урушууларыны юсюнден башха версияны айырыб энчи макале этиб тюбюнде береме.

Доммайчы бла Габийни Улоулары бла къазауатлары¹¹

Эки туугъан къарнашланы уланлары, Асландан туугъан Джанукку бла Салмандан туугъан Джаныбек кѣб джылланы, джашлары уллу болгъунчу бир къошну тутуб тургъандыла. Бурун джашла кеч юйлениучю, ата юйден кеч айырылыучу болгъандыла. Аны сылтауу эркиши юйдеги асырарча болса юйленгенди. Юйленгенден сора кесини джашлары ёсюб джетиб, малгъа къарагъандан сора да сауут тутуб, къошну къорууларча уста чора болургъа керек болгъандыла. Кѣб джылланы туугъан къарнашладан туугъанла бир арбаздан чыкъмай бирге тургъандыла. Аны ючюн бурун Къарачайда туугъан къарнашладан туугъан джашлагъа "къарнашла" дегендиле. (*"Аланхазар сыры (1-чи кесеги)"* макаледе *"къарнаш типлери"* билгиге къара).

Джанукку бла Джаныбек кеслери да аталарындан кеч айырылыб джашлары ёсгюнчю бир къошда тургъандыла.

Джанукку (Доммайчы) Джаныбекден (Габийден) тамада болуб, ууда джортоулда кѣб айланыучу болганды. Къошну аслам ишин Габий баджарганды.

Мени тергеуюм эм тинтиуюм бла Доммайчыны, Габийни, Дебошну джашау заманлары 1785-1860 джылла арасында болургъа керекди. Бу китабда хапары айтылган Джандар джашлай ауушса да была бла тенгликте, не бир кесекни алгъа туугъан болур.

Башында джазгъаныбызча патчах Улоулагъа Сылпагъарланы къошларындан тѣбен джерлени бергенди. Улоу бий патчах берген джеринден къошну не къыстайламай, не джерге тѣлеу алалмай, Габий-Джанукку къошдан къойла сюргенди. Ызындан Джанукку бла Джаныбек дерт толтурургъа, кюз къошладан* алты джашны джортоуул джѣнгерге алгъандыла. Къойланы къыркъыу заман болуб, Улой бий къошларындан бютеу малын бусагъатда Терезе башында бир джерге сюргенди. Алайда Улоу къошланы арасында аш къош болганды. Саутларын быкъыгъа тагъыб, абазалыла къошха ашаргъа киргендиле. Джашырылыб тургъан Доммайчы-Габий нѣгерлери бла бирден абазалылагъа чабхандыла. Аякъларын къолларын байлаб, тишлери бла джиблени тешмез ючюн бирбиринден узакъ атхандыла.

Малланы Къартджуртха сюре, абаза къошда онѣки джыл болгъан джашчыкъны да биргелерине алыб кетгендиле.

Бираздан абазалыла эс джыйыб, малларыны ызларындан къуугъандыла.

Эки-ючю джѣнгер джашла къойланы Къарачайгъа сюрюб баргъандыла. Габий, Доммайчы, эки-юч джѣнгерлери эм урланган джашчыкъ Гум башында дорбунда абазалыланы сакълай къалгъандыла. Гум башында дорбунда, ѣзен узакъгъа кѣрюнген джеринде, бюгюнгю чайыр айланч джолланы башында сакълагъандыла.

Абазалыла джууукълашханда бир-бирлерине ушкокладан атхандыла, уруш этгендиле. Аланы аллында акъ атда акъ кийиниб бийни эгечинден туугъан келгенди. Джалчыларын камчи бла уруб сюргенди. Доммайчы алайда он ат бла беш адам, Габий бла нѣгерлери да беш адам ѣлтюргендиле. Доммайчы джаралы да болганды. Окълары аз болгъанда, къайагъа тийиб тюшген абаза окъланы джашчыкъгъа джыйдыртыб, тишлери бла

чайнаб, төгерек этиб кеслери ушкокларына салыб атхандыла. Улоу бийни джыйын тамадасын уруб ёлтюргенлеринде, сау кьалгъан аскери урушну кьойгъанды. Иш ингир бола болгъанды. Габий бла Доммайчы да абазаладан ычхынгандыла, мал сюрюб баргъан нёгерлерин джетгендиле. Танг атаргъа Къарачайгъа мал сюрюулери бла джыйылгъандыла.

Бир замандан Улоу бий Къарт Джуртха келиб, маллары сюрюлгенин-адамлары ёлтюрюлгенин айтыб Тёреге тарыкгъанды. Тёре тарыгъыугъа къараб быллай бегим алгъанды: Алгъа абазалыла Габийни-Доммайчыны кьошундан сюрюб кетген мал база бийни эгечинден туугъан ючюн кьан тёлеуге кьалыргъа, Габий Доммайчы сюрюб келген ызына Улоулагъа кьайтыргъа. Тёреде болгъан Габий бла Джанукку унамай, "алгъа абазалыла чабхандыла, биз а дерт кьайтаргъанбыз, бизни иш бла аланы ишлери бирча тьойюлдю" дегендиле. Минг ана кьойну кеслерине алыб кьалгъан малны алай кьайтаргъандыла.

Алай а Улоу бий дертли кьалгъанды. Тохтамай Габийни кьошун да кесин да мараб айланганды. Бир кере Улоу бий аскерчиги бла джуукълашыб, аскерин джашырыб, кесини болушчусу бла кьош таба алгъа чыкгъанды. Аны Габий кёргенди. Ала да Габий аланы кёргенлерин ангылаб ызларына бурулгъандыла. Аман иннет бла келгенлерин ангылаб Джаныбек Улоу бийни ушкокдан уруб атын да кесин ёлтюргенди. Аскерчиги бий ёлгенин кёргенде, ёлюгюн алалмай кьойуб кетгенди. Сора Габий ёлюкни белинден эки кесиб, къая тьобюню быстырыб асырагъанды. Бираздан бийни кьатыны бла кьызы Къарачайгъа келиб бийни ёлюгюн излеб, адамладан соруулаб, тилеб ызына алай табхандыла.

Совет заманлада бу тарихлени Красный Восток база элни бир кьарты бегитген хапары чыгъады.

Доммайчы бла Габий урлаб келген база джашчыкьны Тау Артына сатыб, аны багъасына алтынлы ушкок алгъандыла. Ол ушкок сегизсан джылдан артыкьны, 1920джыллагъа дери Габийледе тургъанды. Ушкок Габийни гитче джашы Герийни алысын юйдегисинде туугъан гитче джашы Мухаммадха джетгенди. Кетген ёмюрню джыйырманчы джылларында Тёбен Тебердиде джашла джыйылыб, Мухаммадны эки ушкогун сынагъандыла. Бири бердан* ушкок, экинчиси Габийни бурунгу*

ушкогун болгъандыла. Теберди сууну бир джанындан баиша джанына ушуккладан атхандыла. Джардан чыгыб тургъан акъ ташны къарагъа салыб марагъандыла. Ушук атышы узакълыгы километрден иги уллу болгъанды. Бердан ушук уралмагъан ташны, бурунгу къарачай ушук ургъанды. Бердан хазыр патронну атыб уралмагъанды. Къарачай ушукну быргъысына экинчи кере отну кёбюрек къуйуб атханларында ургъандыла. Джашына Мурадинге бу хапарны айтхан Мухаммад, большевикле Къарачайда сауут сыйыргъан заманда, Габийни ушкогун алагъа бериб къойгъанды. Бердандан хазыр патронла бла атхан тынч эм терк болгъаны ючюн, кесине бердан ушукну къуйуб, Габийни айтылгъан, узакъга ургъан ушкогун къызылагъа бергенди.

Бийболат

Былайда таурухха ушаш бир хапар къошарым келеди....
Къартларыбыздан Габий Кърымгъа барыб, кърым ханны къызын урлаб, кесине къатынга алгъанды деген сёз да эшитгенме. Ханны къызы Сылпагъарлада юйюрсюнюб, балалы болуб джарашхандан сора, аны къарнашы эгечин излей келиб, Сылпагъар тийреде табханды.
(Китаб ахырында Ачыкъламалада "Дебош" макаледе "ногъай (къырым) ханла" билгиге къара).
«Ханны» къызын ызына даулай келген къарнашы юч кюнню намыс этиб, нек келгенин айталмай, эгечи да къарнашына тюберге уйалыб тургъандыла. Юч кюнню да Сылпагъарлары «ханны» джашы бла аны джыйынын, джукъ къоркъа эм адет тута, джукъ сормай сыйлаб тургъандыла. Келген къонакъ кеси айтыргъа керекди джумушун. Юч кюнден къарнаш болумну айтыб, эгечин ызына ата юйюне чакъыргъанды. Къоркъганны недени уа - къыз ызына кетиб къалады деген. Алай а эгечи кетерге унамагъанды. Габий Кърымгъа баргъаны таурух болур. Алай а бютеу Кавказ миллетледе 18-19 ёмюрледе Кърым ханны юзюклери джашагъандыла. Абаза-адыг къаумлада артыкъсызда кёб болгъандыла аллайла. Бюгюнгу черкес ат джюрютген адыг къаумла туюндюле ала. Ала бурундан келген къырым хан юзюкле, ол хан юзюкле бла бирге келген адыг-абаза къаумлагъа кечген адамладыла. Ала кеслери да биз тилде таза сёлешгенле.

Кавказда кълган, Кърым ханны юзюгюнден кыз болур ол урланган кыз. Бу хапарны аны ючюн айтама... М.Ю. Лермонтовну «Хаджи Абрек» деген поэмасыны сюжетине ушаган джерлери барды. Ол поэманы сюжети бла кызны Бей Булат бий урлайды. Кызны атасы аны ызындан кызны сыйыртырга адам ашырады... Алай а Бейбулатха дерти болуб, ол адам, аты Хаджи Абрек, кызны ёлтюрюб кьойады... Тарих илмуланы доктору Байчораланы Сослан бу поэмада «князь Бей Булат» бла Сылпагъарланы Бийболат бир адамды деб бегитеди¹²....

*"...Велик, богат аул Джемат,
Он никому не платит дани;
Его стена — ручной булат;
Его мечеть — на поле брани.
Его свободные сыны
В огнях войны закалены;
Дела их громки по Кавказу,
В народах дальних и чужих,
И сердца русского ни разу
Не миновала пуля их.....
Сюда, наездники Джемата!
Откройте удаль мне свою!
Кто знает князя Бей-Булата?
Кто привезет мне дочь мою?"*

Лермонтовну чыгъармачылыгъын тинтген алимле «аул Джемат» Теберди сууну бойнунда орналыб, эминадан кырылыб тас болган, Джамагъат атлы таулу къарачай элди деген ойумда тохташхандыла. Лермонтов, бир-бир затланы къатышдырсада, Нарсанада, Исси-сууда эшитгенлерине, керти болган ишлени тамалына тайана поэмасын алай джазганды. Байчораланы Сослан айтхан да, орус поэт М.Лермонтов джазган да, бизни Сылпагъар къартларыбыз айтханлары-барыны сюжети да бирди. Сылпагъарладан кыйсы эсе да (экисими-ючюмю?) черкес бий кызны (кырым ханны юзюгюнден) урлаб юйленген сюжет барды. Тышындан сюйрелген-урланган бий кызны алганды деб Добаргъа (Асланга), Бийболатха, Габийге (Джаныбек), Къандауургъа

(Осман) да айтадыла. Бу сюжет (кьону) Сылпагъарлада керти болгъанына уа ишек джокъду. Была төртюсю да Лермонтов Кавказда болгъан замандан бироз алгъаракъ заманда джашагъандыла.

Къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
2. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен эл
3. Salime Silpalar, Türkiye
4. журнал «Ас-Алан» №2 (7) 2002дж, 162 бети, Москва, С.А. Хапаев «Карачаево-балкарские географические термины»
5. (Ёзденланы Аbugалий) «Джашауну ойунлары» китабдан Черкесск 1988дж 117бет
6. Мусса Кундухов «МЕМУАРЫ», <http://www.darial-online.ru>
7. Джырны Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улудан алгъанма. Ортасында юч курсив тизгин Ёзденланы Аbugалийни «Джашауну ойунлары» китабдан 121 бет.
8. Отарланы Омарны «Къарачаймалкъар джырла» китабындан 86 бет Нальчик 2001дж.
9. Salime Silpalar, Türkiye
10. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
11. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.г.), Джингирик элден, (бу тарихни Мурадин атасындан, Габийни туудугъу Мухаммадан эм аны эгечинден эшитиб айтханды)
12. С.Я. Байчоров «Тайны клада золотого» Карачаевск 2004г. 284 бет

ДЕБОШ БЛА БАРАКЪ

Дебош

Дебош Доммайчыны гитче къарнашыды. Дебош Уллу Къарачайны чеклерин сакълагъан ончаладан, такъымладан къуралгъан аскер бёлекге тамадалыкъ этгенди¹. Дебошну эм Доммайчыны заманында Кавказда къаугъа эм къазауат кенг джайылгъанды. Ол орус патчахны Кавказда иктидары джангы орнала башланган заманда джашагъанды. Мени тергеуюм бла

Дебошну джетген джити заманы 1825-1845 джыллада болургъа керекди. Уллу Лаба, Инджикле, Гум, Балык* бойунларында джерлерин барын бирден джауладан сакъляялмай, къойуб, аланла Уллу Къарачайда кеслерин бегитгендиле. Къоркъуулу чекледе (Ташкёпюр, Бийчесын, Теберди джаны дегенча) къарачай джамагъаты, онушар-онекишер (онча), не беш-алты (джарым онча) юренген джашны салыб, чек сакълауулла тутханды. Ол аскер бёлюкле* бары бирден Дебошну башчылыкъ буйругъунда тургъандыла. Онча бирден солургъа, не башха кереклисине кетсе, Дебош кеси джангыз кетгенлени орнуна къалыучу болгъанды¹.

Орус патчахны генераллары, Кавказда патчахлыкъны бегитир иги ючюн, тахса джыйыб, политиканы анга кёре бардыргъандыла. Аны ючюн таулагъа, къазакъ атлы бёлюкле къураб (казачий взвод?, разъезд?), информация джыйа, тахсагъа ашырыргъа ёч болгъандыла. Бир кере, Дебош тахсачы къазакълагъа тюртюлюб къалгъанды. Къазакъланы башчысы Дебошдан юллесин* (кисесинми?)* тилеб, тютюн ичерге алгъанды. Тютюн къабындыргъандан сора ызына къайтарып орнуна, кыджыраб ёлтюреме деб, къоркъутургъа излегенди. Дебош джангыз болсада аладан алгъа къылычын сермеб алыб, къазакъла эс джыйыгъынчы, эки джанына уруб, туураб тебрегенди. Къазакъла джунчуб, къачар умутлу болгъандыла. Дебошда ызларындан сюрюб, къылыч бла ура да, кесе да джыгъа, барын къыргъанды. Къуру бири къутулгъанды. Ол да ёлюр джеринде къалгъанды. Дебош аны къаст этиб ёлтюрмей, сюре барыб, джелкесинден белине дери саблы бычакъ бла сыртына терен джара салыб, къачаргъа къойгъанды. Кёб заманладан сонгра, ол сау къалгъан къазакъ, къарт болуб, сыртында джара ызын да кёргюзюб, Сылпагъарланы бирине, болушлу хапарларын айтханды².

Кюнлени биринде Дебош Бийчесынны Тешик-Таш* джеринде ууда болгъанды. (Бир къартла айтыугъа кёре, Дебош къач заманда, Бийчесындан (Чыракъ Сыртындан?), кеси къошундан Тешик Ташны юсю бла Уллу Къарачайгъа джау-бышлакъ тюшюрюб келгенди.) Алда джазылгъанны эсге алсакъ, Дебош чек сакълаулда болгъанды дерге да боллукъду.

Къабарты Атаджокъланы (Хадагъжукъ/Атажукин) бийни бир джашы талай адамы бла Къарачай таба адам урларгъа келген болгъанды. Джашына къарт Атаджок улу юретиучен эди дейле: "Джангыз айланган адамгъа чабмагъыз - аллай адам кесине базыб айланады. Андан эсе былай эл къыйырладан, къошладан мал-адам урлагъыз". Дебош къабартылыланы тизилишиб келгенлерин кёрюб, "игиликге келмегенлерин» сезиб, ушкокдан атарча кесине таб орун сайлагъанды. Сонгра былагъа къычырыб билдиргенди: "сиз да муслиман, мен да муслиман, манга джууукъ келмегиз, тохтамай эсегиз ушкокдан атыб урама!" Алай а, къабартылыла буну джангыз болгъанын ангылаб, кеслерине базыб, "джесир мал алабыз-тутабыз" деген ойумда, келгенлерин тохтатмай, умутларын танытхандыла². Дебош да ышанга (къарагъа) салыб быланы агъызыб башлагъанды. Окъла учуб къан тегюлгенде, къабартылыла да «джесир мал» излегенлерин унутуб, Дебошну ёлтюрюрге излегендиле. Къабартылыла бунга ушкокдан атыб кюрешгенликге, Дебош аладан уста, джигит эм сынамлы болуб быланы талайын къыргъанды. Къартланы бирлери айтыугъа кёре, Дебош къуру алайда кеси джангызлай, бир кереге тогъуз (онэки?) къабартылыны къыргъанды дейдиле. Адыг къабарты джйын 12-13 адам болгъанды. (Ючюсюн Дебош джаралы этиб-ёлтюрюб, тогъузойлан сау къалыб ызларына къайтыргъа да болурла.) Дебош саубитген, бойу-саны орта адамдан уллу, бек кючлю адам болгъанды³. Джайны ахырында ауушла ачылыб, малла да эти эм узакъ сюргенде чыдамлы болгъан заманда джортоулланы кёбюсю болгъанды. Къарачайгъа да ол заманда чабхандыла, таулула кеслери да джортоуул этерге ол заманны сайлагъандыла. Джаула келир заманлада джолланы эм ауушланы сакълаб аланы къыргъандыла. Хурзукъ ауушну* да сакълагъандыла. Хурзукъ ауушну джолуна къуру бир атлы сыйынады, бир джаны къайа, бир джаны терен джарды. Ол аууш къуру къыркъыр (август) айда эрийди-ачылады. Тынчлыкълы джыллада уа ол ауушдан тууарланы сатыугъа ары-бери сюргендиле. Тёрт табаныны джар джанында эки табанына налла уруб алай ётдюргендиле. Дебош ол джолну бир кере джангызлай сакълагъанды. Башындан къараб 20-30 сауутлу атлы келгенин кёргенди. Сюнголери, садакълары,

кюбелери джарашыб джортоуулгъа келгендиле. Алларында къадырда бабас* болгъанды. Дебош джолну чынг тар джерин таш артында бугъуб, сакълаб тургъанды. Къыб-кымыжа болуб, бабас къадыр бла къатына джсетерге джаныуарча къычырыб къадырны аллына чынгагъанды. Къадыр да шгениб юркюб, къоркъуб аллына-артына баралмай къайа джардан тюбюне бабас бла биргелей джыгъылгъанды. Бир ат башха атланы къоркъуб юркютмез ючюн, аллай тар джерледе бир-биринден кенг джорютедиле. Бабасны ызындан келген эбзе (хачыпсы?) аскерчиле да бу къымыжа адам не болгъанын, тау сууукъда къымыжа къайдан чартлаб чыкъганын ангыламай иги симсирегендиле. Эбзе (хачыпсы?) аскер сейирсине, къоркъа, къарай-къарай туруб, джол сакъланганын ангылаб, Дебошча башхалада бу джолда болурла ойлашда, ызына бурулуб кетгенди. Алай бла сауутсуз, къымыжалай, джангызлай Дебош джау аскерни ызына бургъанды. Дебош бу хапарын улуу къарнашына Доммайчыгъа айтханда, Доммайчы да "бу айыблыкъ ишинги кишиге айта турма" деб юретгенди. Дебош да джууаблашханды "хар ким да къалгъан адамладан кесича бир тюрлю бир башхады!"³.

Джигит Дебошха аталгъан джыр болгъанды дейдиле. Алай мен ол джырны алкъын текстин табмагъанма. Дебошну туудукълары (Герий-апендини юзюгюнден) Тюркге кёчюб кетгендиле. Дебошну Тюркийеде юзюгю, Сылпагъар тукъумларын эм Добар атауулларын унутуб, кеслерин башха тукъумча этиб - «биз Дебошларыбыз» деучендиле.

Кюнлени биринде Дебош Атаджокълары къабарты бийни бир къууанчына юйюне барыб, алайда тутушда, ушкокдан атханда ёч алгъанды. Къарт Атаджокъ «Кимсе?», деб соргъанда, кесин танытыб, Тешик ташда адамларын къыргъанын билдиргенди. Алай а Атаджокъ улу къонакъ болуб келгенни, къууанчында уруб къоялмагъанды. Аны себеби бла Дебош да саулай ычхыныб кетелгенди. Андан бери кёб заманла кетгендиле. Айтханлада кими тюз, кими терс болгъанын, къайсы сёз джангылыч, къайсы сёз къошакъ болгъанын бюгюн бир адам да тюзетелмез. Алай а, Дебош керти джигит ётгюр адам болуб, тукъумуна-халкъына джарагъанына ишек джокъ.

Гапай бла Дебошну джортоулары³

Таулула джортоулгъа бара барыб, Къарачайны чегинде сюелген тюрк къаладан, къала башчыны джигит къызларын- эки эгечни урлагъандыла. Эгечлени бири Сылпагъарлагъа, экинчиси Боташлагъа келин болгъандыла. Бу иш 18 ёмюрню арт сюреминде болгъанды. Эки эгечден туугъан уланла да ёсюб джетгенлеринде аналарыча джигит болгъандыла. (къызланы юсюнден "Къошакъла" статьягъа къара).

Эки эгечден туугъанла: Боташланы Гапай бла Сылпагъарланы Дебош тири джашладан аскерчик джыйыб, Къобан сууну онг джагъасында орналышхан солтан*-аул ногъайлылагъа дерт джортоуулгъа баргъандыла. Дертли уа аны ючюн болгъандыла, Къарачайгъа хоншу тургъан ногъайлыла таулуланы малларын эки-юч кере да сюргендиле. Сора къарачай джашла тири Гапайгъа "Бу итден туугъанла ногъайлыла озуб кетдиле, малларыбыздан бошайдыла. Бир башчылыкъ эт, дерт алайыкъ" деб тохтагъандыла. Гапай сынамлы джашланы сайлаб, джортоуул джыйын къурагъанды. Ногъай ханланы* Къобан сууну эки джагъасында бир-бири ызындан къошлары кёб болгъанды. Дертге тюшген "ханны" къошлары уа Сарытюзюню къыйырындан башланыб болгъанды. Баш къошу бюгюн Красногорка элни Джёгетей къатында "Ачы" атлы джерде тургъанды.

Гитче Ногъай орданы солтан аул ногъайлыладан бир кесеги Къобан эм Гум суу бойулагъа 1742 джыл Дундук-Омбо* - къалмукъ хандан къача, Терк джаньндан кёчедиле⁴. 18 ёмюрню ал джартысында Шимал Кавказда эм кючлю, адам саны саны кёб къалмыкълыла* болгъандыла. Дундук-Омбо-хан оруслула джанлы болуб тюрк муслиман юйюрле бла къазауатла этиб уллу къыйынылыкъла джетдиргенди⁵. 1768 джыл тюрк-орус къазауат баргъанды. Кавказда да сермешиуле болгъандыла. 1769 джыл орус-къалмыкъ аскерле Къобан сууну бойнуна джортоуул этгендиле. Башчылары орус генерал-майор Медем, къалмукъ хан Дундук-Омбо болгъандыла. Солтан-аул ногъайлыла Къобан сууну сол джаньнына къачыб, Ташкёторню сакълаб, орус аскер бёлек бла (башчылары Ратиев) Ташкёторде сермешиб, кеслерин хорлатхандыла⁶. Джёгетей-Черкесск джерлеринде*

беш минг къалмукълула Къобан суудан ётуб, солтан ногъайлыланы къууб къырыб, ызларына, Къобан сууну онг джанына къайтаргъандыла. Ала алайда Къобан сууну онг джанында. (Сары Тюзден башлаб Черкесск -Невинка джерлеге дери 1820 джыллагъа дери Батал пашаны аскери хорлангынчы джашагъандыла)

Гапайны джёнгерлери ханны хар къошуна талай адам бёлюнуб, марагъандыла. "Ачы" къошдан башлаб малланы сюрюб башлагъандыла. Башха ногъай къошлагъа джете, джаныуар таууш этиб, бугъуб хазырланыб тургъан джашлагъа билдириб баргъандыла. Ала да эрлай ногъай къошда къошчуланы тутуб, байлаб, бир-бирлеринден узакъ-узакъ атхандыла. Ногъай джалчылары ауузлары бла байланган къайишлени тешалмазча кенг атхандыла.

Къысыр малланы башха, къозулу къойланы айырыб сюргендиле. Ал ыз бла къозулу къойланы Кубранны* къаты къулакъ бла таша джолла бла Мара ёзенге сюрелле. Экинчи ыз бла къозулу къойланы ызларын джаба, къысыр къойланы суу джагъасы бла Ташкёпюрню юсю бла Къарачайгъа сюрелле. Мара ёзенге кирген таша джерде букъган аскер бёлекни къойгъандыла. Къуугъун болуб, ногъайлыла джыйылыб малларыны ызлары бла джортадыла. Ташкёпюрге джетиб, къозулу къойла дженгил огъуна Ташкёпюрге джетмезлигин ангылаб, артларына Кубранны къаты бла таулагъа бурулгъан мал ызла эслерине тюшюб, ызларына буруладыла. Джолну къысхартыргъа Мара ёзенге киргендиле. Алайда сакълаб тургъан джашланы эслеб, ногъай хан алгъа чыгъыб къычыргъанды: "Гапа сени былайда болгъанынги билеме, кел адамларыбызны къырмайыкъ да, бир бирибиз бла къылычла бла сермешейик. Ким хорласа малла аныкъы" деб къычыргъанды. Гапа бла ногъай хан сермеше келселе Гапаны билеги джаралы болады. Гапа уа талай кере да урад, урса уа ногъайлыны кесалмайды. Сора ногъай ханны хыйла этгенин къараб тургъан ногъайлыла ангылайдыла. Аны кийимле тюбюнде кюбеси* болгъанын таулула Гапайгъа къычырадала. Джаш Дебошда бир джанларындан чабыб келиб, ногъай ханны чепкини тюбюнден, кюбеси тюбюнден къамасы бла уруб ёлтюреди. Хыйла бла сермешген ногъайлы ёлгенде джал тёлениб тутулгъан аскери къазауат этмейди. Гапа, Дебош,

таулу аскер джыйын Къарачайгъа къайтадыла. Къойла кёб къошдан джыйылгъаны бла саны уллу болгъанды. Хар юй башына юлешингенинде хар юйге 12 къой джетгенди дейдиле. Ол джортоуудла Дебошха 18 джыл болгъанды. Хапары джазылгъан джортоуул мени тергеуюм бла 1810-1825 джыллыны арасына тюшеди.

Баракъ

Баракъ Дебошну джашыды. Баракъга зорлукъ артыклыкъ этилиб, Сибирге къатаргъа* ашырылгъанында анга джыр этилгенди. Айтылгъандан, макъамы джырны ариу болгъанды, бу джырны макъамы бла тепсеб да тургъандыла. Айтыудан Баракъны джыры совет иктидарны заманында басмаланганы бла революцион конугъа* келишдириб бир кесек тюрлендирилгенди. Баракъ джаш болсада тири, джигит улан, атланы сюйген- билген, ат устасы болгъанды. Бирлери айтхандан⁶, Баракъ бир кюнде бий Абукланы джылккъыда, бир онглу сары байталны кёргенди. Не Абуклары, не аланы адамлары кеслери ол байталны къалгъан атладан башхалата, айыра билмегендиле. Баракъ ол байталдан иги урлукъ чыгъарыккъы деб ойлашханды. Аны бла ол сары байталгъа ийе болалсам деб, джылккъычы болуб джарашгъанды. Баракъны кесини анга къошар алапат аджири болгъанды. Байталны юсюнден алыр-берир сёз болмагъанды. Абуклары Баракъны таныб болгъандыла, кесин да бек сюйгендиле, сыйын да кёргендиле. Абуклары сансыз этиб тургъан сары байталны алырына Баракъ ишек болмагъанды. Экинчилери айтыу бла⁴ (эшта, бу тюз болурму), Баракъ чёрчек улан болады. Баракъны атасы Дебош экинчи къатын алады. Бир айтыудан, Баракъны анасы саулай болгъанды, башха айтыудан Баракъ ёксюз къалгъанды дейдиле. Ючюнчю айтыудан, Баракъ кеси юленирге излейди, къатын алыб атасындан айырылып, муратда энчи къош къуараргъа излейди. Атасы унамайды. Бу ишни юсю бла Баракъ атасына кёлкълды болуб, юйюнден кетиб къалады. Кете кетиб Абукланы Берги Гум ёзенде кошларын алыб, джылккъычы болады. Баракъ атасына кёлкълды болгъанына учхара шагъатлыкъ болса да, бир эс бёлдюрген зат барды джырында. Джырда «сауутларымы ата юйюме салыгъыз» демей,

«сауутларымы Дебошлагъа салыгъыз» деб джазылгъанды.

Дебош Баракъны атасы болмай тыш адам болгъанча.

Бурун малчылыкъ ишге джарашханны шарты былай болгъанды: (къой, тууар, джылкъы) къошну джери-малы бла беш джылгъа алгъыннганды. Сёзлешме кюнде болгъан малны санын тышына чыгъарыб, беш джылны ичинде къошулгъан малны санын ортада экиге юлешгендиле. Бюгюн тил бла айтсакъ бунга аренда дерикбиз, бурун бегенда дегендиле. Беш джылдан хыйсаб этерге заман джетгенди. Тенг юлешинник джылкъыда къумалы сары байталдан туугъан эки хора тай болгъанды. Баракъ аланы алыргъа разы болгъанын билдиргенди. О кюн Абукланы Бийаслан джылкъыны экиге юлешгенди, алай а эки тайгъа не хо, не огъай демей тынгылагъанды. Ызындан, аланы бермез ойумгъа келиб, кече бла хора тайланы джылкъыдан къурутдуртханды. Талай джылны умут этиб тургъан затындан къуру къалгъанына Баракъ уллу къыйналгъанды. Джылкъыны кесигизге къойугъуз - менге эки тайны беригиз, деб тохтагъанды ол. Орталары къаугъагъа, тюйюшге бурулгъанды. Абуклады тайланы хыйла эм кече бла букъдургъанлары, джылла бла ёсдюрген умутларын чачханлары, Баракъга кечилмез джаралай тийгенди.

Башха айтыу бла, эки тай ючюн тюйюл, аджир бла байтал ючюн болгъанды дауур. Аджир бла байтал бир юлюшге тюшюб, чёб атылгъанында Баракъга ол юлюш да тюшгенди. Абук улу Баракъга: "энтда беш джылгъа джангы сёзлешме этейик, башха джылкъы берейим, аны бакъсанг", дегенди. Сора Баракъ: "огъай энди сен мени джылкъыма къара, сен кел менге джалгъа" дегенди. Сора Абук улу бий ол сёзлеге уллу кёлкъалды болуб эм онглу багъалы аджир бла байтал да Баракъга тюшгенин зарланыб, кече бла ол эки атны къуллаарына ёлтюртгенди. Бирле айтадыла, Баракъ эки тайдан (сары байталдан?) тышында юлюшюн алгъанды. Башхалары уа билдиредиле, Баракъ хакъындан не бир ат, не бир тай алмагъанды. Андан сонгра Баракъ Абуклагъа дертли болуб талай кере, марай туруб, таб тюшгенлей атларын эм малларын сюргенди. Эм ахырында Абуклады уллу багъалатыб тургъан, джылкъыларында эм маджал къумалы эки аджирлерин къуууб кетиб, сойгъанды. Хы,

енди болушлум былайды дегенча эте, бир аджирни башын да къязыкъгъа чанчыб, Абукланы юйлерини туурасында сюйегенди. Абуклары Баракъны ызындан орус казакланы уулаб, талай заманы излетгендиле. Къзакъла Баракъны не тутаргъа, не ёлтюрюрге буйрукъда болгъанды. Былай айтханда барды: «бир кюн Баракъ казаклагъа тюртюлюб къалыб, сырпыны бла талайны башын кесгенди». Алай а, мени сагъышым бла бу айтыу не Доммайчыны, не Дебошну хапарларына джангылыб айта болурла. Ахырында талай заман озгъандан сонгра, Абуклары эки къумукълугъа уллу ачха бериб, Баракъны хыйла бла тутдургъандыла. Къумукълула Баракъны юйге тюшерин эшитиб,билиб, кеслерин садакъачылача этиб, садакъа джыйа Баракъны юйюне келгендиле. Баракъ хыйла болгъанын ангыламай алларына чыкъгъаны бла, сатлыкъ къумукълула, Баракъны кёзлерине къум быргъагъандыла. Сонгра Баракъ кёзлери кёрмей джунчугъаны бла, къумукълула биргелей юсюне атылыб, джыгъыб, Баракъны къолун аягъын къайишле бла байлагъандыла. Алай бла Баракъны 25 джылгъа къатаргъа ашыргъандыла. Ызына къайтмагъанды. Бир улусу къалгъанды, андан да бир джаш, ол джашдан да бир джаш туууб, аны бла Баракъны эркек юзюгю юзюлгенди. Мени тинтиулерим бла Абуклары не къабарты, не абаза болмагъан - аланы араларында кеси энчилиги болгъан абадзех къаумдан болгъандыла.

Бу ойумгъа шагъатлыкъланы бири- бюгюнгю Гитче Къарачайда джашагъан къартланы бирлери Абуклагъа абазалыла, бирсилери къабартылыла дейдиле.

19 ёмюрде Кавказ миллетледен бийле патчахха бойсунсунсала, патчадан абычар чын, джер, таб джал да алыб болгъандыла. Абукланы Хаджи да орус-кавказ къазауатны заманында патчахха бойсунуб абычар болгъанды. Къартла айтыудан, узакъ Абадзех джерлеринден чыгъыб, кесини миллетини дертинден къоркъуб, Къарачайны джерине эли-адамы бла аны ючюн тюшгенди. 1835-1840 джыллада Абуклары Гитче Къарачайны бюгюнгю Первомай элни тёресинде джерлени, эски алан къарачай джерлени, патчах генералладан саугъагъа алгъандыла. Была бла тенг заманда, былача Улоулары (абаза Лоовы) бюгюнгю Красный Восток джерлени алгъандыла.

Абукланы Хаджи подполковник чыннга джетгенди ⁷. Андан сора да, аны джашы Бийаслан Петербурхда окъуб корнет болуб, орус аскерден 27 джыл толуб, ата элине Кавказгъа 1857 джыл къайтханды. Абуклары Къабартыдан Тюркге кѣчгенлери себебли, аланы джерлерин Шора Ногмовну юйдегисине берирге керекди деб, 1863 дж декабрь айда тилек къагыт джазылгъанды ⁸. Баракъ бла Абуклары арада ишлери 1860-1861 джыллада бошалгъаны бу къысха билгиден ачыкъды. Ол джыллада огъуна арада дауур эм къазауат болгъаны да туурады. Абуклары Къабартыда да кѣб турмай, къалгъан абадзехлеча 1861-1862 джыллада Тюркийеге кѣчгенлери ачыкъланады.

Гитче Къарачайда къартла билдирген бла Абуклары Гум ёзенде (Берги Гумда) джерлерин христиан динге кѣчюб эрменге бурулгъан Тамбийлагъа сатыб, Къабартыгъа кѣчюб кетгендиле. Тамбий эрменли Николайдан Совет власт джерни сыйырыб, ол джерле ахырында 1920 джыллада къарачайлылагъа кѣчгендиле.

Гитче Къарачайны турушу эм экономика джаны Карачайны бла Малкъарны башха джерлеринден игиди. Неден дегенге, къатында Нарсана, Сантукъ, Исси Суу шахарла болгъаны себебли. Эт, сют-бышлакъ, тери дегенча малчылыкъ урунланы алайда сатаргъа джууукъду эм тынчды. Аны ючюн Абуклары джарашыб тургъан, таб джерлерин сыйноб къоймагъандыла. Алгъа кеси миллетини дертинден къоркъуб къачханча, экинчиде Сылгагъарладан эм башха таулуладан Баракъ ючюн дерт джетмесин деб къоркъуб, кете-кетгендиле.

Терс эм тюз болгъанын билген Аллахды, алай а быллай айтыуда эшитгенме, Гум ёзенде, Бийасланны атасыны адамларын, Баракъ туумагъан заманлада, Баракъны ата къарнашы Доммайчы къыргъанды.

(Огъесе Дебошму? Доммайчы бла Дебошну юсюнден хапарла айтханда, бирча хапарны Декбошну юсюнден да, Доммайчыны юсюнден да айтыб къойадыла. Дагъыда тамада Абук улуну аты Атаджук болгъаны ючюн Абуклары бла Хадагъужукъланы (Атажукин) да къатышдарадыла).

Бу зат да керти эсе, Абукланы уллу сагъайтыр эм сагъышландырыр бир затды. Абук къабакъны джерлери, Улоу къабакъны джерлеринден джашаугъа игидиле. Нек иги болгъанын да айырыйыкъ. Абук къабакъдан Улоу къабакъ

мийикде суугъуракъ, Кавминводы шахарладан узагъыракъ болады. Улоулары бек алапат болмагъан джерледен кетмегендиле. Абуқлары эсе уа, аладан иги, джылыракъ, шахарлагъа джууукъ, аны ючюн сатыу-алыугъа тынчыракъ джерлени суйюб къоймагъандыла. Къарачайны джеринден дертден къоркъуб къача кетгендиле. Бизлеге иги да этгендиле. Сагъыш этгенге бу затла ишексизди, туурады, ачыкъды. Баракъны джесир этиб, тутуб баргъанда, Дебош туралмагъан, бутлары джюрюмеген къарт болгъанды. Бутларын туйюб, инджиулю эм ачыулу джюрексиниб, ушкокдан уста атыучу, джигит Дебош къычыра эди дейле : «О хахай шкогуму бери чыгъарыгъыз ! Ол алтынлы ушкогуму бери джетдиригиз! ... Бокълаучха салыб, Къобанга элтигиз...» деб. Тёгереге джабылыб бегиб тургъан арбаздан, ачыкъга чыгъаргъа излеб къычыргъанды. Баракъны алыб кетиб, кёзден ташайыб баргъан мыртазакъланы урур умут этиб, онгсуз къарт Дебош къычыргъанды алай. Артда Дебошну бир юзюгю, Баракъны къарнашы Элддаурдан туугъан туудугъу, саулай Къарачайгъа айтылгъан алим Герий-апенди, биргесине да кёб Сылпагъар юйдеги джыйыб, Тюркге кёчюб кетгенди. Алай а ол башха хапарды (Тохтар улу Зекерияны хапарына къара). Баракъ тутулуб кетгенинде Баракъны джашы Юнюс къарында къалгъанды.

Юнюс Дебошну юй тубюн-джерин Габийлеге сатыб Теберди джанына кёчюб кетгенди. Юнюс Сылпагъар тийреде Дебошны атындан ташдан керкиб 1895джыл ат илкич Науруз тамгъасы бла араб харифле бла джазылгъан салгъанды. Юнюсню да джангыз джашы Джанболат джашлай огъуна ууда къайадан кетиб ёлгенди. (Китабны ахыр бетинде суратлагъа къара)

"Баракъ" джырны эки версиясы Баракъ⁹ (Биринчи версия)

Ой, сабий Баракъ, джаш Баракъ,
Сылпагъарлада баш Баракъ,
Дуниядан болуб кетди тас Баракъ.
Джашлыгъымда сохталыкъда джюрюдюм,
Онбеш джылым толу джетген заманда
Абуклагъа джылкъы джалгъа киргенем.

Киргенликге адам кибик кѳрмелле,
Кыйынымы ала манга бермелле.
Кѳб заманны тарыгыб, таралыб джюрюдюм,
Бир тынчлыкылы орунда джатмайын,
Мыдахлыкъ басыб тохдадым,
Бир да закон, сюд табмайын.
Башладым Абуклары бла кюрешиб,
Мен а андан тоба этиб кетгенем,
Джылкыны ашаргъа эки этиб юлешиб.
Тору аджирни Мурдух башында сойганем,
Къара аджирни Тау артында джойганем,
Башымы уа джазыкылыкыгъа къойганем.
Джай болса джалпакълада джюрююем,
Къыш болса, отоума келеем.
Кече отоумда джатыб тураем;
Келиб эшикден а бир адам кычырды.
- Кимсе? - деб соргъанымда,
- Менме, Ходжаланы Умарма - деди,
Капитан чакъырады, кел Баракъ - деди.
- Мени капитаннга барыр ишим джокъ,
Аз малыма мени къарар кишим джокъ,
Капитандан къоркъуб а къалай къалайым,
Тапанчагъа эки окъну салайым,
Эртден бла эртде туруб барайым.
Ол а эртден бла эртде тургъанды,
Сора салыб оноучугъа баргъанды.
- Харакет сата келген эки къумукълы
Къандагъай саныма бугъоу болгъанды.
Къарамырза улу къара чуутлу,
Къызгъан джюрегими суутду,
Къандагъай санларымы къурутду,
Табхан анамы итден аман улутду.
Къагъытымы джазгъандыла Сибирге,
Джангыз сабийиме алты джыл болгъунчу.
Сауутларымы джоуб къоймагъыз,
Элтиб салыгъыз Дебошлада къара кюбюрге
Акъ-Къалада сары илячин джырлайды,
Хусюн кызы ариу Залихат джылайды.

Бир аман от тюшюб кюйге эди
Илячин джырлагъан Акъ-Къала.

Баракъ¹⁰ (Экинчи версия)

Ой, сабий Баракъ, джаш Баракъ,
Сылпагъарлада баш Баракъ.
Дуниядан болуб кетди тас Баракъ.
- Алгъы бурун сохталыкъгъа киргенем,
Сохталыкъны тамам этиб билгенем.
Ызы бла джылкъы кюте тураем,
Мен кече джукълаб тюш кёрдюм,
Башыма бир джетерик иш кёрдюм,
Илгениб уяныб, ёрге туруб къарасам,
Эки хорамы бойну тартылыб.
Тангымы да аман бла атдырыб,
Кюнюмю да джылау бла батдырыб,
Муну манга ким этди?
Ой, Абукъланы Махамет!
Тейри, мен да муну санга унутмам.
Тейри, муну мен да санга къурутмам ,
Кече бла чалманнга киргенме.
Таулу эдим, таулулукъгъа базгъанма.
Къара джырны бугъачыгъынгы
Мангылайына джазгъанма.
Ой, Абукъланы Махамет!
Ол да эртденбла эртде тургъанед,
Къараб къара аджирни кёргенлей,
Олтуруб, бутларына сийгенед.
Тейри, муну мен да санга унутмам,
Черкес элде къалакъ баста ашамам,
Башыма бёрк кийиб,
Былайлада эркишиме деб джашамам
-Черкес джылауну джылаб,
Ол да башын тюйгенед,
Олтуруб, бутларына сийгенед.
Бу хатаны бизге ким этди,
Къутулалмаймы къалгъанбыз
Бу джаман Баракъны къолундан?

Аллах энди бизни сакъласын
Аны бизге келир джолундан.
Къолунга да къадаманы салдыла,
Джолунга да чыгыанакъла джайдыла,
Сен джарлыны кёз кёрмезге джойдула.
Анангы аты Сарайды,
Кече болса, джолдузланы санайды
Сен джарлыгъа кече-кюн да джылайды.

Къайнакъла:

1. Лайпанланы Къазий Тана улуну аузундан 2006дж, тарих профессору
2. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
3. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.) Джингирик эл, Сылпагъарланы Назбийден (1915 - 2008дж Добарланы Уччуланчы) эшитиб айтханды
4. В.П. Бутков "Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803г" Нальчик 2002г 293-295 бетле
5. В.А. Потто "Кавказская война" 1-чи том, Ставрополь 1994г, 60-61 бетле
6. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен э.
7. «История Адыгейского народа» Нальчик 1994дж. > Кумыков Т.Х. «Жизнь и деятельность Ш.Б. Ногмова» 37-38 эм 46 бетле
8. Китабны ол бетлеринде
9. "Къарачай халкъ джырла" Москва 1969дж, 86-чы бет
10. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları» - Ankara-2004с «Къарачай-малкъар дестанлары» Анкара 2004-чю дж. Уфук Таукъул (Тохчукъ улу) Тюркийеде Башхюйюк элинде Джафер Къаншаудан (Кипке улудан) 1982-чи дж. джазыб алгъанды.

ГАПАЛАУ¹

(2001-2003дж)

Гапалауну² джашау джолу 19-чу ёмюрню арт ючюнчю кесегине тюшгенди. Ол гитчеликден огъуна ёксюз ёсгенди. Бурун ёксюз сабийлени арты кёбюсюне байгъа-бийге къул болуб къалгъанды. Нек дегенге, мал бакъган бек къыйыын ишди. Аллай джумушну къуру бишген эркиши, къош нёгерлери бла бирге бардыралгъанды. Сабий баджараллыкъ болмагъанды. Гапалау атасыз къалсада, ата къарнашындан болушлукъ таба, гитче къарнашын кесине нёгер этиб, ата малын тас этмей, мал санын азайтмай, кеси башына ийелик этелгенди. Тирилик, джигитлик, тюз иннетлик кёргюзте келгенди. Онгсузгъа джакъ бола билгенди, ариу къылыгы болгъанды.

Къарачаймалкъар халкъ Россиягъа 1827-1828джыллада бойсунганды. Алай а орус патчахны иктидары бизни ёзенледе 1860-70 джыллада да толу бегигемегенди³. 1880-90 джыллада патчах тау элlege бир кесек эски джерлерин къайтаргъанды, бираз джерлерин да кеслири бегендиге алгъандыла. Ол джерлени юлешгенде, не кесине, не байгъа табын этиб къоймай, Гапалау тюзлюкню таукел тутханды. Гапалауну тирилиги бла джерледен онгусузла да юлюшлю болгъандыла. Аны ючюн Гапалауну таныгъан битеу бары аны багъалы кёрюб, анга уллу сый бергенди.

Коммунистлени заманында басмаланган джырда, Гапалау джер юлешгенде джарлыла ючюн ёлгенди деб джазылгъанды:

«...Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг

Алагъа джер юлюш алама дединг

Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау...»

Алай а, Гапалауну ёлюмю башха затны юсю бла болгъанды.

Гапалау ёз къошунда, Бийчесын тёреде, гитче къарнашы эм бир-эки джалчысы да биргесине болуб мал бакъганды.

Къарнашланы билгенле аланы бири-биринден айырмай, «Уллу Гапалау, Гитче Гапалау» атаб къойгъандыла. Уллу Гапалаугъа 28 джыл толгъан эди.

Сылпагъар тукъумдан биреулен мал урлайды. Гапалаугъа туугъан къарнаш болмаса да, ол малланы Гапалау къошуна къошаргъа муратлы болады. Мал мылталанган болгъанын

ангылаб, Гапалау бу ишден джанларгъа излейди. Ол адамны да, сюрюлген малланы да кеси къошуна къоймайды.

Башха айтыу бла, Гапалаугъа къонакъга Шаухал бла Шайкай келедиле. Адамлыкълары къарыусуз болгъа, Шаухалга келме болладыла. Гапалау къошда болмагъан заманда, Гапалауну отлауда малларын иш этиб хоншу маллагъа къошадыла.

Сюрюулени къатыштырыб, хоншу малланы талайын Гапалауну къошуна сюредиле. Аманлыкъны этиб, артда къоркъуулу болуб, кеслери да къошдан таядыла.

Алай а тыш малланы ызлары бла маллауу-ийелери джетедиле.

Гапалау джангыз болады къошда - келгенле уа талай (джырда тогъуз дейди). Гапалаугъа «сен урлагъанса, малны ызы бери келеди», «сен гудучу бла бир болгъанса!», деб дауур этедиле.

Гапалау да «мени гюнахым джожкуду, малыгъызгъа къатышмагъанма» дейди. Дауурну арты туююшге кетеди, алай а талай адамгъа джангызны хорлагъан кыйын туююлдо. Кесин да Гапалауну аллындан чабыб туююл – келгенлени бири сырт джанындан келиб, джелкесине къазыкъ бла уруб алай ёлтюредиле.

Маллары сюрюлгенле Ижсаладан болгъандыла. Бу ишден алгъа Ижсалары бла Гапалауну бир бирин ангыламакъгъанлыкъ болгъанды. Ижсалары бир ууакъ чурумну юсю бла джалчыларына къатылыкъ этиб туюедиле. Гапалау бу затны кёрюб, джалчыны джазыксыныб, анга ёкюллюк этеди. Аны юсю бла ортада бири бирин джаратмагъанлыкъ, бири бирине эрши къарамакъ болгъанды. Малланы ким сюрсенин - гудучуну атын айтса, Гапалау джанын къутхаррыкъ эди. Гапалау гудучуну кесин да, аны этген ишин да суймегенди. Алай а, аны атын айтыб, кетген ызын да тюзетсе Гапалауну аты да сатлыкъга чыгъарыкъ эди. Дагъыда, Гапалау кеси кёрмеген затны, туура билмеген ишни юсюнден айталмагъанды, айтыргъа да суймегенди. Биз миллетде, биреуню хапарын биреуге айтхан аман халиге саналыб, бурундан бюгюнге джетгенди. Алай да эталмагъанды Гапалау.

(Башха айтыу бла, Гапалау тышындан, Нарсанада мал базардан къайтыб келиб, эки къошну арасында джюрюген къайгъыдан бир деб бир хапары болмагъанды. Бу версия кертиге ушайды)

Малларын излей келгенле да телиле болмагъандыла. Гапалау кесини къошун атыб, джортоул этиб айланмазын ангылагъандыла. Алай а эски ачыулары эсге тюшюб, мал ызланы да кёрюб, Гапалау да былагъа бюгюлмей, орталары къан дауур болгъанды. Биреуленлени къаутгъаларыны арасына тюшюб, Гапалау гюнахы болмагъанлай, ажымлы ёледи. Бир къаууму аманлыкъдан кесин тыйа билмеген, экинчи къауум да дамсыз, хыны эм къаты болуб. Бу ёлюмню юсю бла Сылпагъарлары бла Ижалары кёб заманны бир бирине джаулукъда тургъандыла. Айтылгъандан, Сылпагъарланы Наны улу Мухаммад (Тохтарны туудугъу) джашлыгъында Ижаланы Муссагъа тюбөб къалыб, ёлтюрюрге, дерт алыргъа излегенди. Алай а бираз мурукгу этгени бла, Мусса да болумну ангылаб, эрлай джанлагъанды. Бирини зараны бла, башханы да тели къатылыгъы бла джан бергенди Гапалау. Ары дери да тюзлюкню къаты тутханы ючюн, керек джерде халкъны джакълагъаны ючюн - эл анга кюй этгенди. Къартла айтханга кёре, Гапалаугъа дери Къарачайда эм азы бла 100-150 джылны ичинде таулу таулуно ёлтюрмегенди. Аны ючюн да къарачаймалкъар халкъга бу ёлюм артыкъ ачы кёрюнгенди. Кёб ёмюрлени айран уйгъанча джашаб тургъанын эсгерген халкъ, адет-къылыкъ бузулгъанын, кеси кесине ийелиги тас болгъандан ангылагъанды.

Арта большевик иктидары бегигенден сора, Гапалауну джырын коммунизм идеологиягъа келишдириб, джигитлигин да, ёхтемлигин да класс къазауатха буруб, тюрлендириб джазгъандыла. Битеу фольклор эм адабият хрестоматия китабларыбызда Гапалауну джыры «Байлагъа, бийлеге къаджау-къаршчы джырла» деген бёлюмге салыныбды. Макалени тюбюнде атлары сагъынылгъан китабла да алайды. Быллай джазма, ётюрюкню суйген коммунист идеологиядан къалгъанды. Алай а, Гапалау класс къазауат этмегенди, джарлы-бай деб айырмагъанды. Керти кёзден къарасанг а, Гапалауну джыры - кюу джырды. Джюз джылдан артыкъ заман кетсе да, бюгюн да суйюб джырлайды эм тынглайды къарачаймалкъар халкъ Гапалауну джырына. Ол бюгюнлюкде да тас этмегенди не макъамыны, не сёзлерини ариулугъун.

Гапалау-джырны юч версиясы:

Гапалау⁵ (Биринчи версия)

Ёксюз болуб ёсген эдинг, Гапалау,
Кёб кыйнлык кёрген эдинг, Гапалау.
Къарыусузгъа нёгер эдинг, Гапалау
Анасына джигит туугъан Гапалау
Сен джарлыгъа таянчакъ болуученг
Ала ючюн сёзню таукел салыученг.
Къарыусузлагъа сен кёпюр салыученг
Анасына джигит туугъан, Гапалау!
Джарлы-къарыусузла ючюн кюрешдинг
Алагъа джер юлюш алама дединг
Тогъуз къама кириб ёлдюнг, Гапалау,
Анасына джигит туугъан, Гапалау!
Эки эгечинги артха етгененг, келгененг.
Къарыусузланы унутмагъыз-дегененг,
Анысына джигит туугъан Гапалау!
Стауатда кюнге тогъуз къазан къайнайды,
Джан джанынгъа тогъуз къама ойнайды.
Ой, кюнге тогъуз къама джырлайды,
Анасына джигит туугъан, Гапалау!
Артха турмай, намысынгъа уялыб,
Сермешесе къызыл къаннга боялыб.
Тогъуз киши да джан джанынган алыб.
Анасына джигит туугъан, Гапалау.
Джан алмадын тогъузаулан туюгюнчюн
Джан алмадын тогъуз къама киргинчин
Джыгъылмадын тогъуз къама тийгинчин,
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Атанг джокъду кёзюнгю джумаргъа
Ананг джокъду къан башынгы джуаргъа
Эгечинг джокъду къучакълаб джыларгъа
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Отунг кёмюлдю, эшигинг джабылды
Джарлы ёксюз бары санга джылайды,
Чотчалада къатынынг къызлай къалады
Анасына джигит туугъан Гапалау!!

Гапалау⁶ (Экинчи версия)

Джайлыкъланы кьоруй кетди, ханс болду,
ой,
Джарлы балам бу дуниядан тас болду,
ой, ой,
Анасына жигит туугъан Гапалау!
Стаутда толу къазан къайнайды,
ой,
Сени юсюнгде тогъуз а къазыкъ ойнайды,
ой, ой,
Анасына жигит туугъан Гапалау!
Гапалауну ёлтюрдюле, сойдула,
ой,
Джаш къатынын ау тюбюнде къойдула,
ой, ой,
Анасына джигит туугъан Гапалау!
Стауатынг джылан джырмаз мурсады,
ой,
Сени ёлтюрген Ижаланы Мусады,
ой, ой,
Анасына джигит туугъан Гапалау!

Гапалау⁷ (Ючюнчю версия)

Гапалаула эки элле бир болду
Джарлы балам дуниядан тас болду,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Ыстауатда толу къазан къайнайды,
Сени юсюнгде тогъуз къазыкъ ойнайды,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Къанынг барад къырдыкъланы мор этиб,
Ижалары ёлтюрдюле зор этиб,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Гапалауну ёлтюрдюле, сойдула,
Джаш къатынын ау тюбюнде къойдула,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!
Джалчыларынг малларынгы сюрелле,

Ижалары сени ызынгдан юрелле,
Ой анасына, джигит туугъан Гапалау!

Къайнакъла :

1. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж)
 2. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж)
 3. Къарачай Тёре патчахны заманында 1870-1880 джыллагъа дери ишлеб тургъанды. Джылдан-джылгъа Тёрени власты азыракъ бола, джылдан джылгъа патчах салгъан эл башчылары власты уллу болуб, Тёре алай къуругъанды.
 4. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу, Ючкёкен эл.(1928 дж)
 5. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж эм «Къарачай-Малкъар фолклор» Нальчик 1996 дж.
 6. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Нальчик 2001
- Отарланы Омарны версиясы
7. CD-джамадан, Газаланы Алимни джырларындан

ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ

(2006-2009дж)

Тохтар

I. **Османны** джангыз джашы Тохтар рысхы джыя, тута билген киши болгъанды. Бурунлада джангыз джашлай джашау этген, рысхы джюрютген къыйын эди. Джортоулла. мал-адам урлау кёб болгъандан, къош тутуу къыйын болгъанды. Ол 60 джылдан атлаб, эки джетген джашы (Наны бла Зекерия) болуб, тул киши болуб къалгъанды. Сора Уллу Къарачайгъа келтирилген бир джаш тишириуну къатынга алыб, экинчи кере юйленгенди¹.

Тохтарны къайгылы, мал-ат сюрюучю Чотчаладан кюйеую да болгъанды. 1870 джыллада ол Къабартыдан Чыракъ Сыртха, Тохтарны къошуна мал сюргенди^{1*}. Кюйеу ызындан къабартылыла джетгендиле. Аны мал урлагъаны ючюн артда Тохтар джууаблы, малына да къоранчлы болгъанды².

(Бу хапарны джазгъанда- экинчи магъанасы, Науруз бла Къарча да быллай джууукълукълары болурму? Ансы Науруз элин джуртун къойуб Азиядан Кавказгъа къалай кёчюб кетди Къарча бла бирге?. Наурузну хапарын окъу.)

II. Тохтар эсли, кёб сёлеширге суймеген, сёзню да бошуна урдурмай, бичиб, эсеблеб салгъан адам болгъанды. Бир заманда джууукълугъу джетген талай нёгери бла Тохтар кёшда тургъанды. Нёгерлери уа чамчы накъырдачы, сёзню тохтата тыйа билмегенле болгъандыла. Сора Тохтарны да тынглаб тургъанын джаратмай, бунга да сёз джетдире, чам эте тургъандыла. Ингирлени биринде Тохтаргъа, сен былай тынглаб нек тураса деб, къадалгъандыла. Тохтар да нёгерленинден разылыкъ ала, былай джууаб этгенди: «Мен сизге джомакъ айтайым, биле эсегиз сиз тюз болдугъуз, билмей эсегиз мен тюз болдум... Эки зат барды дуняда: биринчиси бошалмаз тубан эм атмаз танг, экинчиси кетмез къан. Не затладыла бу эки зат?» Нёгерлери уа, не да кюрешиб джомакъны элберин табалмагъандыла. «Ол эки зат неди десегиз- джарашыусуз кюйеу бла аман келин.» ... Кертиси да алайды: «джарашыусуз кюйеу» «бошалмаз тубанча эм атмаз тангча» эрикдириб, сылыт этиб тургъан бир зат. «Аман келин» да джууукъ болуб, бир юй болуб «кетмез къан» болуб тургъаны экинчи зат. Тохтар кесини ичин кёш нёгерлерине, джууукълукъларына элбер джомагъы бла осмакълаб, кенгден келтириб ангылатханды.³

III. Тохтарны эгечлеринден туугъан эки джашчыкъ, аны **Чыракъ Сыртда** кёшунда бузоула кютгендиле. Бир кюнде бузоулары ызларындан чабаргъа эрингенмидиле, огъесе къамсыкълыкъларымы хорлагъанды, къалай эсе джашчыкъла бузоулары кишенлерге оноулашхандыла. Кёшда джарагъан бир узун мансны алыб, кишенликлеге кесгендиле. Кишенликле хазыр болгъанда, бузоулары сургендиле туталмагъанды. Тохтар кёшха къайтханында, манс да тууралыб, бузоула да ары-бери чартлаб, джайылыб тургъанларын кёргенди. Джаш сабийлеге урушуб айланмай, джерге батылыб тургъан бир ташны кёргюзтуб, «аны кёбарыгъыз, тик энишге къулакъга тёнгеретигиз», деб буйрукъ бергенди. Эгечден туугъанла буйрукъну толтургъандыла. Сора Тохтар, кёш ташны джерде батылгъан ызыны къатына барыб, ызны тёгерегине айланыб: «

Ой анасына уа, бош кьобардыкъ ташны былайдан. Бери ызына кьайтарыгъыз, бери ызына тёнгеретигиз!», деб джангы буйрукъ бергенди. Не этсинле джашчыкъла, къулакъны тубюне тюшюб, ташны тикге тёнгеретиб кюрешгендиле.

Алай а ташны узун тикни ёрге тёнгеретирге кюч къарыу джетмез. Тохтар джашчыкъланы кесине чакъырыб, мансны туурагъанларын эсгертиб, джашауну дерсин юретгенди. «Ташны тик энишге тёнгеретген къалай тынч эсе малны-рысхыны чачхан алай тынчды, ташны тик ёрге тёнгеретген къалай кыйын эсе да малны-рысхыны джыйгъан да алай кыйынды»⁴

IV. Кюнлени биринде, Тохтар кесиники бла эгечлеринден туугъан джашчыкъланы ач кёрюб, ашха чакыргъанды. Кюлде бише тургъан натюх гюттюлени алыгъыз да ашагъыз деб буйрукъ бергенди. Джашчыкъла ашыкъ-бушукъ этиб, гырджынчыкъланы кюлден чыгъарыб, ашайбыз деб къолчукъларын кюйдюргендиле. Тохтар аны эслеб дерс бергенди: « Ма алайды джуууклукъ тутхан да, тенглик тутхан да. Ашамай да болмайса-ашайма деб ашыкъсан да джарсыйса. Ма бусагъатда сизге аш керекча джуукъ эм тенг керек сизге - ма бусагъатда сизге сабырлыкъ-тёзмеклик керекча, ала бла ортада хаман сабырлыкъ эм тёзмеклик керек»⁵

Бешбаш-Зекерия

1904-1905джыллада Сылпагъарланы Герий-апенди (Добарладан) Уллу Къарачайдан Тюркге кечерге деб джууукъну –тенгни джыйыб кюрешгенди. Тюркге кечер умутда Зекерия (Хасанлары) бютеу малын, башха рысхысын сатыб, джолгъа хазырланганды. Дебошну туудугъу Герий-апенди Зекерьядан он-онэки джылгъа тамада болса да, ала бири бирин айырыб сойюб, тенгликге да къарнашлыкъга да къаты болгъандыла. Бу сёзге шагъатлыкъ этген далил барды. Герий-апенди Зекерьяда талай кюмюш керекле бла ачхасын кьойуб, Тюркге кечюб кетгенди. Ызыбыздан келсегиз берирсиз деб, Зекерьядан алгъа джолгъа чыкъганды⁶. (Кесим сагъыш этеме да, хыйла бла кьойгъан болурму, ачхамы кюмюшюмю берир ючюн да ызымдан Тюркге келир деб кетген болурму?)

Герий-апенди араб, фарс, орус, тюрк, кьабарты тиллени билген, дин окъуу болгъан, халкъ арасында сыйы мийик болгъанды. Джыйырма джылны джазгъан, басмагъа хазырлаб тургъан, он томлукъ дин-философия къол джазмасы болгъанды. Тюркге кечгенде китабларын чыгъаргъынчы, тели ауруудан ауруб ёлюб, джазмалары да тас болуб къалгъанды. Герий-апендини башчылыгы бла 1905дж Уллу Къарачайдан 70 юйдеги мухаджир болуб Тюркге кечгендиле⁷. Аланы кёбюсю Сылпагъарлары болгъандыла.

Кечгенчиликни, мухаджирликни юсюнден айтханда бир затны айырыб чертерим келеди.

Бизни тарих литературабызда, политика-идеология буйрукъну толтура, мухаджирликни юсюнден кёб ётюрюк хапарла джазадыла. Тюркден келген агентле, Осман султанны джасуслары (шпион) адамланы алдаб Тюркге алай кёчюргендиле-деген ётюрюкню джазадыла. Джолда кечгюнчюле ачдан-ауруудан бары кырылгъандыла деген ётюрюкню джазадыла. Миллетибизни тели кёргюзтген, джукъ ангыламагъан, мал сюрюуге тенг этген сёзледиле бу джазмала.

Талай къартыбыздан огъуна эшитгенме «Тюркге игилерибиз кетгендиле». Бу къонугъа келишген бир зат къошайым:

Орта Азияда, сюрдюнде 1950 джылда болгъан бир ишни юсюнден хапар айтыргъа излейме. Атамдан эшитиб, ол да атасыны къарнашы Хаджи-Махмутдан эшитиб джазама. Хаджи-Махмутну аллы бла боюнсхагъа джегилген ёгюзлени тарта келиб, Хаджи-Махмутну кёрюб, Сылпагъарлары Джашар джетмиш джылдан атлагъан къарт тохтайды. Сора джюреги да такъыр болгъанын билдире, башын да бойунсхагъа салыб, джыламсырагъанын тыйалмады. Хаджи-Махмут да ол ишни элеб, сейирсиниб, аллына атлаб, не палах болуб къалды деб хапар сорады.

«Джыларым келеди мени бюгюн»-дейди къарт Джашар. «Герий-апенди Тюркге кечийик деген заманда нек кечмегенем. Сизни балаларыгъыз джагъагъыздан алырла деген сагъатда нек ийнанмагъанем. Бу зорчу кырал адетибизни ойар, динибизни, тилибизни бузар деген заманда нек ийнанмагъанем. Ол алай болурун къайдан билгенед деб джылайма, ол чакъыргъан сагъатда биргесине нек кетмегенем деб джылайма» деб

джыламсырагъанын алай кючден-бутдан тохтатды. Иш а былай болгъанед. Аны джашы Абдурахман колхозда бригадир эди, къралны бир ишин бардыргъан адам эди. Джашар намаз эте бираз кечирек болгъанына тѣзалмай, малланы отлаугъа нек чыгъармайса деб атасына хыны-хуну этиб кыджырагъан эди. Къарт Джашарны Герий апенди айтханлары, сюрдюнде сынагъан кыйынлыкълары, джашыны дамсызлыгы бары бир бирине эшилиб эсине тюшюб, джюрегин инджитиб, джыламсырата эди. Зекерья несин да хазыр этиб джолгъа чыгъама деб тургъанлай, замансызлай джаш къатыны ауушады да къалады. Къолунда юч ууакъ сабий бла кеси Тюркге чыгъыб кетелмейди. Сора рысхысын, малын сатыб, ачхагъа кѣчюрюб тургъан алтын ачхасын да бошуна къолунда тутуб туралмайды да, тилегенлеринде анасыны кърнашындан туугъанлагъа Байчоралагъа (Бѣденелеге) ѳнкючге береди. Бир талай замандан, Тюркге кѣчген мурат да къалыб, энди къалдым, джангыдан къош къурайым деб, Зекерья ачхасын ызына даулайды. Бѣденелери огъай демейле, алай а Зекерья излегенча ачхасын табдырмайла. Айтыугъа кѣре Зекерья ачхасыны ызындан талай кере барады. Ана кърнашдан туугъанла болджал этиб, болджалларын тындырмай, Зекерьяда бошуна сакълаб, бошуна барыб турады. Тѣзюмю къуругъанында барыб, джылкычыларын да кыыстаб, Бѣденелени эм уллу джылкыларын сюреди. Узакъ да кетмегенлей, Зекерьяны ызындан Бѣденеледен бешеулен джетедиле. Джетедиле да дауур этедиле. Къарачайда терс-тюз болсада хар ким да кесин тюзге санаб тургъан адет барды. Бѣденелери да ачхасыны багъасын малгъа тууаргъа кѣчюрюб санайбыз дейдиле. Алай айтадыла да малларын, атларын джюрюген багъадан багъаракъ санайдыла. Да башхаладан артыкъ багъа нек санайсыз деб Зекерия сорса, айтадыла «бизни малыбыз, атыбыз къумалыды». «Да сора сизни негиз да къумалы эсе кызыгызны къалай берген эдигиз Сылпагъарлагъа?»». Бѣденелени бирлери джуубха : «О къой, къой, бу Бешбашны, буну джангыз башы бизни беш башыбызгъа тенгди» деб, даулашханны къойуб борч ачханы малла бла келишиб къайтаргъандыла⁸. Айтыугъа кѣре, Бешбаш ат Зекериягъа ол сѣзледен джабышханды дейдиле. Алай болсада Бешбаш сѣзню магъанасы башхады эм тюрк миллетледе тарихи да теренди.

16-18 асырлада кырым ханла, бийле, мырзала орус патчахлыктыны джерлерине, Москвага мал-адам сюрюрге чабыулла эм джортоуулла кёб кере эте тургандыла. Хан кеси джортоулга чыкганда джюз минге джуук аскер джыйыб чыга турганды. Алай уллу джортоуулну аты «Сафар/Сефер» болганды. Орта джортоулга кырым бий баичылык этиб, элли минг атлы аскер чыгыучу болганды. Алай джортоулга кырымлыла-«Чабыул» дегендиле. Гитче джортоулга мырзаны баичылыгы бла беш минг атлы чыгыучу болганды. Алай джортоуулну аты «Бешбаш» болганды. Кырымлыла «сафар» джортоулда беш минг джесир, «чабыулда» юч минге джууук джесир, «бешбаш» джортоулда эки-юч джюз джесир сюре тургандыла⁹.

Байчораланы мал-адам сурген кырым джортоууларындан хапарлары болуб, Зекерия джылкыны сургенине да, Зекерияны кесине да андан айтхандыла «Бешбаш» деб. Биринчи айтылганда, «гитче джортоул этди, «бешбаш» этди» деген магъанада айтылганды. Артда бешбашны ал магъанасы унутулуб, «Бешбаш-бешибизге тенгди» деген сёзле бир бирине байланыб, «Бешбаш» ат алай бегигенди.

Зекерия Тохтарны экинчи джашы болганды. Джашлыкдан озуб, кырк джылына дери да джыгышыргга суйген, кючлю адам болганды. Бир заманлада кесине базыб, таулада джыгышыргга айу излеб айланганды. Бир кюн басдырылыб турган тууар бутну табханды. Чыгырыб кьараса, ол бут тууардан кесилиб туюл, джыртылыб айырылыб турганын кьргенди. Ол затха адам кьолу джетмей, айу юзюб алганын ангылаганды. Алай айуге, тууар бутну юзе турган айуге, не кючлю адамны да кьарыуу джетмезин билиб, джыгышыргга айу излегенни андан сора кьойганды¹⁰.

Зекерияга дери башха джигитлерибиз джуртун, мюлкюн, сырын джакълаганча, ол да туура алача, сырын, мюлкюн коруулай 1920 джыл джан бергенди. Айтууга кере ёлген джылында Зекерияга 55-57 джыл болганды. Зекерияны юсюнден Лайпанланы Сейит 1970 джыллада «Ленинни Байрагы» (бююнго «Къарачай») газетде, «Къартла айтадыла» деген атлы уллу хапар басмалаган эди. Мен ол газетни алкын

табалмагъанма. Сейит ол хапарда аны-буну джаза келиб, Зекерия джашларын Шкуруну, акъ генералны аскерине, бермез ючюн, акъ казакъла бла къазауат этиб ёлгенди деб джазгъан эди. Джетмишинчи джылла коммунистлени ачы заманы, Сейит политика заказдан чыгълмай къошхан эди ол ётюрюкню. Къартларыбыз аны окъуб чамланганлары эсимдеди. Зекерияны къошуна 1920 джылны октябрь-ноябрь айында джортоуул этилгенди. Ол заманда генерал Шкуро Россиядан тышына къачыб, акъ аскерле да хорланыб болгъандыла. Зекерияны къошу бусагъатда Гитче Къарачай районда Римгорка элни къабырларындан узакъ болмай джарашыб тургъанды. Ол заманда Римгорканы джеринде дагъыда он-океки къазакъ юйдеги эльчик болуб джашагъанды. Ол орус къазакъла бургъандыла бурунгу алан Урумтау атны орусха Римгорка* деб. 1920 джылда къач заманда, Беккич элден аны къошуна сегиз атлы къазакъ келгендиле. Нек келгендиле, не айлангандыла, акъламы-къызылламы болгъандыла-бусагъатда тюзюн айтхан бек къыйынды. 1920 джыл совет власт Кавказда, Къарачайда бегиген аты болгъанлыкъга, совет иктидар (власт) къарыу алмагъан заманы болгъанды. Таулада бандачыкъла къуралыб, суйген аманлыкъларын этиб айланган бир заман. Керек кюнде «биз акъ аскерчилебиз неда биз къызыл аскерчилебиз, биз властбыз, бизге аш-суу эм кийим, ат эм ат керек керекди» деб кеслерине табны айтыб, аманлыкъларын алай эте тургъандыла.

Лайпанланы Сейит хапарында акъ аскерчиле болгъанды деб джазгъанды. Алай а кесибизни адамларыбыз джашыртын айтханда, къызылла болгъандыла, большевиклебиз деб келгендиле дей эдиле ¹¹. Мен ангылагъан бла Солтанчыкъны аскери Черёмухинни аскерин къыргъандан сора, ол зат бла байламлы Къарачайгъа келген къайгъыланы бири болгъанды. *(Солтанчыкъны хапарына къара)*

Къалай алай болсада, къазакъла Зекерияны къошуна сауут излей келе келгендиле. Ёзден адетдеча келгенлени къонакъча кёрюб, къошчула алагъа айран гырджын бериб сыйлагъандыла. Бирсилери къош ичине кириб саут излеб, анда излөгенин табмай чыкъганды. Беккишчи джыйынны башчысы Яшка Белогуб болгъанды. Сора къазакъ джыйын кете тебрегенди. Бири Зекерияны тамада, джыйырма джетиджыллыкъ джашыны,

Махамет-Мырзаны белинде герохсуз портупея* (герох бау) кёргенди. Башхала айтадыла Зекерияны кесини белинде кюмюш белибаууна кёзлери къарагъанды деб. Сора ол джаратхан затларын сыйырыргъа излеб, бер деб, даулаб тартхандыла.

Ол кюнден бир кесек заманны алгъа, ол къазакъла огъуна къошда сабийледен сора киши болмагъан заманда келиб, Махамет-Мырзаны бир айтылгъан къара аджирин сюрюб кетгендиле.

Зекерия къазакълагъа адамлагъа къарагъанча къараб ашыргъанда, аллай джырхычлыкъны бетсизликни кётюралмай, къаны къайнагъанды, джюрексингенди. Джыгъышыулада хорлаб ёч алыучу, кесине базыб тургъан Зекерия къызгъаны бла къазакъны алыб джерге ургъанды. Къатларында ат юсюндеги башха къазакъ тенгине болуша, Зекерияны ушкокдан атыб урады. Бирлери айтды дейле: «Къартны бош урдунг - Зря ты старика застрелил». Сора Зекерия джаралы болгъаны бла джыгъылады, иман чакъырыб, шахид дараджада, джаны алайда огъуна чыгъады. Къазакъла да болумну табсыз эм кеслери терс болгъанын ангылаб, къошдан терк къачадыла. Къошда Зекерияны тамада джашындан сора дагъыда 9-11 джыл болгъан эки гитче джашы болгъанды. Ала ол заманда ишни кёрюб, манга иги къартайгъанларында айтхан хапарларындан джазама мен бусагъатда. Зекерияны бир винтовкасы болады, ол ушкокну да къатларында хоншу къошха хаухха бериб боладыла. (Огъесе ушкокну джашыргъан этген болурламы?). Сора джашчыкъланы бири чабыб барыб ушкокну алыб къайтады. Къазакъла Беккич джанына къачадыла. Джашы Махамет-Мырза, анга болушлукъга Зекерияны Наны кърнашындан туугъан Мухаммадда джетиб, экеулен болуб, джангыз ушкоклары бла сегизеуленни ызларындан сюредиле. Къазакъланы барысында да болмай, къуру эки-юч ушкоклары болады. Бир бирлерине да окъ атадыла. Махамет-Мырзаны башы сюеги бла окъ ётюб, джаралы болады. Башындан келген къаны кёзлерин джабыб, ушкокдан атханы табсыз болады. Сора ушкок Мухамматха кёчюб, ол да къазакъланы ызларындан атады. Джетелмейдиле. Артда, къазакъла къачхан джолда бичен гапнаны къатында кёб къан ызла кёргенбиз дей эдиле. Алай бла бирлерин иги джаралы этген болмаса, къазакъланы ёлтюрелмейдиле. Алай а, ол къазакъла

дертден узакъ кетмейдиле. Кечирек, бирин кьоймай, барын Сылпагъарлары кырадыла. Бир айтыу бла Къобан джанында (башха айтыу бла Нарсана башында) биягъы къзакъла башха Сылпагъар кьошха тонар муратда келедиле. Алай а, кьошчула Яшка Белогубну таныйдыла. Бешбашны была ёлтюргендиле, дерт алайыкъ деб оноулашадыла. Мал кесиб сыйлайыкъ, ичирейик, заманны ашхамгъа дери созайыкъ дейдиле. Оноуларыча этедиле, хансха эт-шорпа, башха ашла саладыла. Хоншу кьошдан болушлукъга адамла, ушкокла табадыла. Сора хар бири бирерин мараб, хош болуб, тынчлыкълы болуб тургъан къзакълагъа ушкокладан атадыла. Джангызындан кьалгъан, къзакъланы барын алайда кырадыла. Бирини ушкогу окъ аталмай кьалыб, джангыз къзакълны насыбы тутуб, ашхам да кьалай эседа ычхынады. Ёлюклерин къая тюбледе, суу ызында терен ханслада джашырадыла.

Артда ол джангыз сау кьалгъан къзакълны да Ысхауат эм Басхан джанында ёлтюрюлген хапары чыкълан эди дейдиле.¹² Яшка Белогубну бандасын Солтанчыкъ кыргъанды деген хапар да барды. Зекериягъа артыкълыкъга тёмей, Солтанчыкъ, ата кьарнашындан туугъан Гутча бла бирге Беккичге барыб, экиси Белогубну юйюн табыб, аны тегерегинден да от салыб, джана тургъан юйден чартлаб чыкълан къзакъланы отбыргъыдан атыб, барын бирден кырыб кетгендиле дейдиле. (Солтанчыкълны билгисин окъу)

Бу версияны джангылычха санайма, уллу элге Беккичге барыб, анда талай къзакълны кыргъан, саулай эл бла къзауат этгенчады. Ол арты неге бурулуру белгисиз, джанга ажымсыз кьоркьуулу ишди. Солтанчыкъ уллу эл ичинде алай этиб айланганы бош хапар болур.

Алай а, мен ал версиягъа, Зекерияны Окъуб джашындан эшитгениме бек ийнанама. Окъуб атасы кьалай эм кимледен ёлгенин кёрген, кьалгъан хапарны да туурасын ызлагъан болур. Андан ол хапарны мен коммунистлени заманында билгенме. Мен ангылагъандан, ол коммунист властны ачылыгъын сынагъан адам, къзакъланы ёлтюрюлген джерлерин Гитче Къарачайдан тышына чыгъарыб айтханды. Къайгъы чыкъласын, керексиз сёз болмасын деб, джашырыб, къзакъланы Сылпагъарлары Къобан-Инджик джанларында кыргъандыла

деб аны ючюн айтханды. Мен ангылагъан бла, узакъга иймей, аманлыкъчыланы Гитче Къарачайда, Нарсана тегерекде артларын этгендиле.

1920-джыллада Махамет-Мырза, аны бла эки къарнашдан туугъан Мухаммад бла Хызыр, башха джууукъ джашла да къошула, Зекерияны дертин ала, кече сайын джортоуулгъа кете эдиле. Кимге эм къаллай дерт къайтаргъанлары белгисизди - властан къоркъа, аны джашыргъандыла. Алай а бизге джетген хапаргъа кере «ала кюндюз ушкокларын джашыра эдиле да, кече сайын ушкокларын чыгъарыб, атларын джерлеб къайры эсэ да бирден кете эдиле» дей эди ала бла тенгликде джашагъан бир къарт келинибиз, Хызырны къатыны.¹³ Ючкёкенден джортууул джерлери Беккич, Боргъустан, Джөгетей джерле болгъандыла.

Къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж) Ючкёкен эл 1*. Сылпагъарланы Ибрахим Халит улу (1950дж) Терезе эл. (103джыллы Сылпагъарланы Кёккёздэн эшитиб)
2. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учкёкен
3. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
4. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
5. Алийланы Къайсынны къызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
6. Сылпагъарланы Зекерияны къызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
7. З.Б. Кипкеева «Карачаево-балкарская диаспора в Турции», Ставрополь 2000г, 54бет
8. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж)-Учкёкен
9. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // РПП. 1979. 155 бет
10. Сылпагъарланы Илияс Махамет-Мырза улу 1930дж-Ючкёкен < Сылпагъарланы Махамет-Мырза Зекерия улудан эшитиб 1893-1943дж
11. Сылпагъарланы Зекерияны къызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
12. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж)
13. Сылпагъарланы Айшат (Деккушладан) 1905-1995дж Ючкёкен

КЪАНДАУУР-УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ

2007-2008дж.

Къандауур

Къандауурну туугъан ал аты Осман болуб, артда Къандауургъа бурулганды. (бу тарихни ахырында джангы билгилеге бир къара).

Къандауурну юсюнден кѣб айтыула джюрийдюле.

Къандаурлары кеслери айтханда, илипин суу юлешиуде дауур болуб, аман къаст* да этмегенлей, Осман биреуленни ѳлтюрюб къойганды. Андан сонгра Османны аты Къандауургъа бурулганды. Бу «къанлы даур» (кровавый скандал) версия болады.

Экинчи айтыуда Сылпагъар улу анга джууукъ джетген тишириуну алганды, ючюнчю айтыуда къул къызны алганды. Аны бла къошулмаз къан бири бирине къошулуб, алай туугъан джашчыкъны аты аны ючюн Къандауур болганды. Бу айтыула «дауурлу къан» (скандалная несовместимая кровь) версияла боладыла.

Бир айтыуда, Къандауурну анасы Сылпагъар тийреге хоншу Лепшокъ тийреден къыз болганды. Айтыула кѣбдюле, аладан кертисин табхан бек къыйынды. Айтыулары санай туургъа кереклиси да джокъду. Биз ишексиз кертисин эм къысхасын джаза барайыкъ.

Къандаур Темирджанны юзюгюнде джети атауулла (къарнашла) бла тенгликде, Сылпагъар мюлкден, джер-мал юлюш алганды. Джер, мал юлешигенде тенглик бла бирчалыкъ бошуна тутулмайды, къуру къарнашла арада болады.

Къарачай бла Малкъарда, башха эски тюрк юйюрледе, бираз джууукълугъу болгъан къызны къатынга алмагъандыла. Къарачайда бу джорукъну эм къаты тутханла Науруз тукъумла болгъандыла. Джууукъ къан къатышы болгъан къызны къой, 20 ѳмюрню башында огъуна, Сылпагъар акъсакъалла Науруз тукъумладан келин алганны огъурамагъандыла. Къандаур сѣзню анализи кертисин ачыкъларыкъды. Хар адам атыбызны бурун керти эм терен магъанасы болганды. Бу макалени аллында «Бешбаш», атны эски магъанасын ачыкъладыкъ, ызындан «Науруз», «Сылпагъар» атланы эски магъанасын ачыкъларыкъбыз. Биз эшите туруб, юрениб тургъанлыкъга хар

атда ал магъанасы биз билгенден башха болуб турады. Бек эски «Къандауур» ат да алайды. Аны тышында Къарачайны чеклерин сакълагъанда Къандауурну хакъы къалгъанды.

Къандауур сёзню бурун магъанасы

Узакъ джоллагъа джюрюрге юренген аланхазар* юйюрле, кёкде джуддузланы бири биринден айырыб, энчи ат бере билгендиле. «Къандауур» деб, кёкню кыбла (гюней)* джанында болгъан, джуддуз бёлекге атагъандыла. Бурун аланхазар юйюрлени Къыйрымда*, Къара тенгизни шымал джагъасында хоншулары урумлула (эски греклиле) болгъандыла. Бизни Къандауур сёзюбюзге, урумлула юрениб, «Qandawur» ат алада «Кентавр» болуб бегигенди. Бизде джюрюген «къысха у» таууш (ингиллизде «w» таууш) не урумда, не орусда джокъду. Аны бла бизде «къысха у» алада «в» таууш болады. Джуддуз бёлекни аты урумлуладан ромалылагъа (римлилеге)* кёчгенди. «Кентавр» латин тилде «Centaurus» деб джазылгъаны бла «Центавр» деб белгилениб, аладан да аврупа* (европа) халкълагъа кёчгенди.

Эски урум таурухлагъа кёре, кентаврла Урумда Фессалия джеринде Пинд¹ таулада джашагъан бир джанла болгъандыла. «Кентавр» - аджир тёнгекде адам тюрсюнде, къолу-башы болгъан, тюбю-арты уа ат сыфатда, туягъы-къуйругъу болгъан бир джан-джаныуарды. Алай демек, «Кентавр» джарымы адам, джарымы ат болгъан бир джан-джаныур болады. Урумлула бурун салгъан аллай кентавр суратла бюгюнге джетгендиле. Аллай бир Кентавр кёкге учуб кетиб, джуддуз болгъанды, сора аны аты бла урумлула джуддуз бёлекге бирден Кентавр атагъандыла.*

Бизде «Къандауур» сёзню эски магъанасы, бусагъатда огуззуладача, «дауурлу къан» магъананы тутханды.

Юлгюледе ангылатайым:

Ататюрк-джангы Тюркийени къурагъан джумхурбашкан.

Джулат-Малкъарда мингджыллыкъ аланбулгъар* шахар.

Къазакъ-бизге джуукъ тюрк миллет.

Тюркче Ататюрк дегенге, биз бюгюн Тюрката-«тюркню атасы» дерик эдик. Бурун Джулат деген шахаргъа, бюгюн Аtdжол-«атны джолу» дерик эдик. Къазакъ да - Акъ Къазды дерик эдик! Къандауур ат да Джулат, Ататюрк, Къазакъ атланы бичиминде къуралгъанды. Башхача айтханда эски ангылау бла «бири бирине

келишмеген, бири бири бла дауур этген къан» демек болады, "къанлы дауур" туюл, "дауурлу къан" болады.

Дагъыда аз джюрютулсе да «къан» сёзю «бала» деген магъанасы да барды. Аны бла «къандауурну» бюгюн «дауурлу бала» деб ангыларгъа да боллукъду. *Алай бла урумлулада «кентавр» таурухла, бизде «къандауур» сёзю эски магъанасы эм Къандауурну юсюнден бир-бир айтыула, юч билги бир бири бла байламлы бола, Къандаур тарихин ачыкъларгъа болушадыла.*

Къандауурну Акбилек-Адиюх къаласы

Ёсюб джетгенде Къандауур 18 ёмюрню ахырында Къарачайны джерин сакъларгъа, Науруздан къалгъан чеклени белгилей, къарауул къала бегитгенди. Къандауур ишлеген къала 6-13 ёмюрледе суйелген эски алан "**Акъбилек**" къаланы орнунда болгъанды. 19 ёмюрде къарачай аланла тау сыртларын сакълаялмай къойуб, ёзенлеге къайтхандыла. Орус тарихде къаланы аты адыг-черкеслиле берген Адиюх атда къалгъанды. **Акбилек** атны адыг-черкесле адыг тилде "**Адиюх**" деб айтхандыла.

Къандауур, Тау Артындан келтирген эбзе таш усталагъа къой сюрюу бериб, Инджик сууну онг джанында къаяда, ишлетгенди къаланы². Бусагъатда ол къала адыгла кёб болгъан, Хабез районда суйеледи. Адыг-черкесле Адиюх къаланы кеслери ишлегенге бошуна санайдыла. "Адиюх" къала Акъбилек къаланы орнунда суйелиб, "акъбилек" сёзю магъанасын тутады. Къандауур кеси да черкес бийледен къыз къачырыб, къатынга алгъанды. Артда черкеслиле (адыглыла) Сылпагъарлагъа джуукъ болгъанлары бла орналгъан болурламы ол джерлеге? *(Къандауурну чам экинчи аты бла джангы китабда анга «Къанчыкъ» ат джазылгъанды³. "Къанчыкъ" атда тарих ачыкълау табылады.)* Къандауурну джашы Керти орус патчахдан поручик чын , джерле, ачхала алгъанды эм хаджилик къылыб, хаджи да болгъанды.

Солтанчыкъ

Къарачаймалкъар халкъны Октябрь Инкилабдан* сонгра тарихинде Солтанны айтылыр ызы барды. Солтан Къандауур атауудда туугъанды, гыртчы, къатангы санлы, бек джити, ётгюр джаш болгъанды. Аны бойу бек гитче болмаса да аты Солтанчыкълай къалгъанды. Солтан «Акъ аскерни» сафында

болуб, эки джыл бла джарымны большевикле бла ачы келишиусюз кьзауат этгенди. Ол себебли коммунист заманлада Солтанны юсюнден сёз айтыргъа болмагъанды. Миллетибизге джарагъан ишлери да болгъанды, алай а бююнге дери ол ишледен джукъ джазылмагъанды. Солтанны юсюнден хапар айтырны аллы бла окъуучугъа аны суратын кёргюзюб, кьзакъ аскерлени чынлары бла кьурамларыны юсюнден бир-эки сёз айтыргъа керекди. Нек дегенге, Солтан «Кавказ Атлы Тюменде» (Кавказлы кавалерия дивизияда) орус-герман фронтда кьзауат этгенди. Ызы бла Акъ гвардияны, кьарачай атлы полкну тизгининде болшевикле бла сермешгенди. Кавказлы кавалерия дивизия бла кьзакълы кавалерия дивизияланы кьурамлары бирча болгъанды. Аны ючюн казакъ (кавказ) атлы дивизияны кьурамын эм чынларын белгили этсек, талай затха тюшюнюрге болушурукду. Андан озуб кьарачаймалкъар (аланхазар) миллетни бурун аскер кьурамын ачыкъларыкъды.

Суратны юсюнден эм Чыракъ Сыртына дери тарих

Бу суратха тюшгенлени Солтандан кьалгъанланы атларын, айтылгъан тарихчибиз

Лайпанланы Къазий табханды. Биринчи кере сурат «Огонёк» журналны бешинчи номеринде 1990 дж. басмаланганды. Журнал билдиргенден «Кийик Тюменден» таулу абычарла бла Петроград аскер округну командири Л.Г. Корнилов Петроградны Ара межгитини бачхычларында 1917дж. март айда тюшгендиле. Властан тайгъан патчах джанлы болгъан Корнилов бла бирге кьарачай абычарла Керенскийге* кьаршчы тургъандыла⁴.

Сурат белгили болуб, башха китабла да чыкгъанды.

Сюейлгенлени атлары тукъумлары, не миллетлери сагъынылмагъанлай «представители кавказского туземного конного корпуса, прибывших с мусульманской делегацией в Петроград 31 августа 1917г. у здания Соборной мечети» деб джазылыбды⁵. («август ай» деб, былайда джангылыч джазылгъанды, кертиси Къазий джазгъанча март айды. Ол кийингенлеринден да белгилиди). Кавказлыла не заманда да Россия бла болгъандыла деген ойумда, «Бирлеш Россия»*

партияны сайтында да салынганды таулу абычарланы* суратлары.

Фото №1: Солдан оңга биринчи тизгинде суратны

1.Сылпагъарланы (Къандаур улу) Солтанчыкъ

2.Ногай генерал Казбулат Улагъай* (буну Лайпанланы Къазий джангылыч джазгъанды)

3.Белгили орус аскербаш* Л.Г. Корнилов*

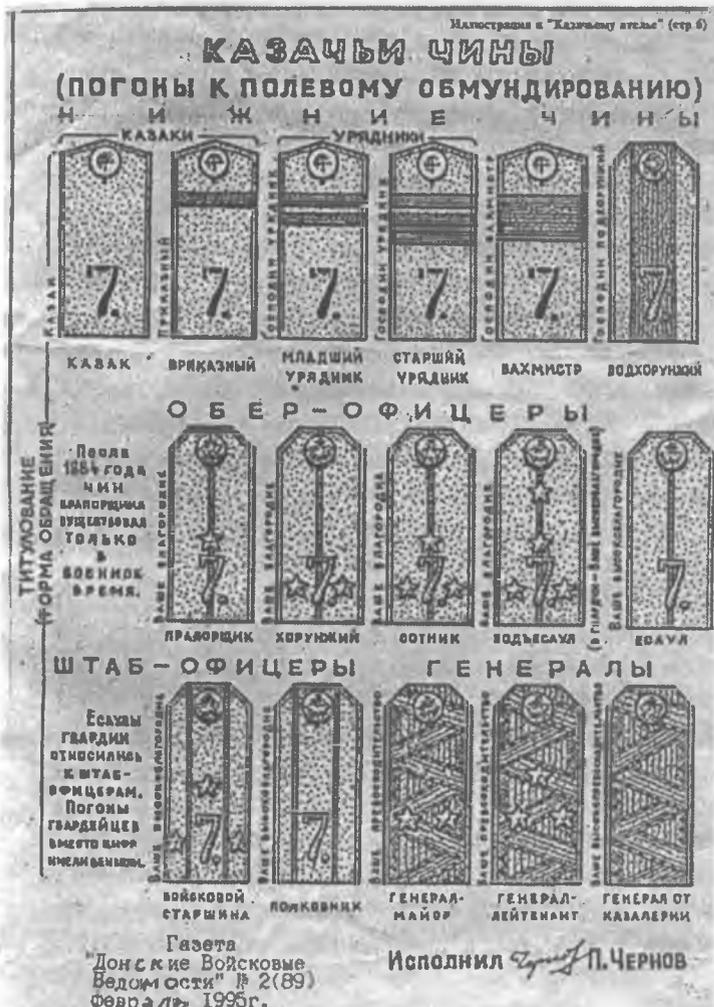
4. Полковник Къырымшаухалланы Мырзакъул*

5. Аты белгисизди.

Экинчи тизгинде: Мырзакъулну артында къара бухар бёркю болгъан Мырзакъулну адъютанты эсаул Темирлени Алий.

Къалгъанла белгисиздиле.

Тюбюнде къазакъ чынланы тизмесин береме⁶. Чынла «Кийик Тюменде» да алай болгъанды.

Сурат №1 (Былайда 7-чи номер полкуну номерин кёргюзтеди)

Патчахны заманында джюрюген казакъ чынлагъа къарасакъ: «штаб абычарла»: эсаул, войсковой старшина, полковник боладыла. Совет аскерде да, Россияны аскеринде да эсаул-майоргъа, войсковой старшина-подполковникге, полковник-полковникге келишедиле. Бир бир тарихчиле кавалерияда эсаулну джайау аскерде полковникге, атлы полковникни да джайау аскерде генералгъа тенг этедиле. Лайпанланы Къазий полковник Мырзакъулну адъютанты эсаул Темирланы Алий экинчи тизгинде сюелгенди деб джазгъанын эсге тюшюрейик. Сора бизге ишексиз ачыкъ болады, Солтанчыкъ эм азы бла эсаул (майор), не андан мийигирек чыны болургъа керекди. Нек дегенге, суратда генералланы къатына, генераллагъа джуугъуракъ чыны болмаса, ала бла бир тизгинде артыкъ тѣбен чыны болгъанны сюелирге къойарыкъ туююлдуле. Субординация бусагъатдан эсе бурун заманда къаты болгъанды. Петроград Ара округну аскербашы Корниловгъа «Кийик Тюменден», онгсуз джашла туююл - джигитликлери эм атлары айтылгъан джашла, чынлары мийик болгъан джашла келечиле болуб келгендиле. «Кийик Тюменни» атындан сѣлешген тогъузоуландан, эм азы бла ючоулен къарачай абычарла боладыла, аланы да бири Солтанчыкъ.

Атлы тюменде тѣрт полк болгъанды. «Полк» деген орус сѣз, «бѣлек/пѣлек» деген аланхазардан сѣзден орусда бираз тюрлениб бегигенди. Хар полкда алты эскадрон, хар эскадронда тѣрт такъым (тагъым=взвод). Хар такъымда 32 атлы⁷. Такъым башчыны чыны кѣрюнджю . Эскадрон аскер кючю бла джайау аскерде батальонга тенг болгъанды. Атлы такъым (взвод) джайау аскерде ротагъа (200 аскерчиге) тенг болгъанды.

«Кийик Тюмен» 1917дж. мартда Кавказгъа къайтады. 1917дж. ноябрьда большевикле Петербурхда иктидарны (властны) тынч алыб, Россияны башха джерлеринде властларын бегиталмай, уллу къаугъала башланадыла. Халкъла, тукъумла, таб бир бир юйдегиле огъуна экиге бѣлюнедиле. Бирлери «къызылла» большевикле джанлы боладыла, башхалары «акъла» болуб, алагъа къаричы чыгъадыла. Солтанчыкъ патчах аскеринде антын унутмай: «Эркишини бир анты-бир бети,- мен чууут комиссарлагъа къуллукъга ант этмегенме» деб, Акъ аскерде, патчах джанлыла бла къалады. Ол ѳлгюнчюнге деру

большевиклеге к̄яршчы турады. Акъла бла Къызылла арасында к̄зауат башланганда Солтан бла Мырзакъул бирге Шкуро* эм Къылыч-Герий* генералланы башчылыклары бла атлы к̄арачай полк к̄урайдыла. Атлы к̄арачай полк джангыртылгъан «Кийик Тюменни» к̄урамында к̄обан к̄закъланы аскерлери бла бирлешиб к̄ызылла бла к̄зауат этеди. Бирле айтхан бла 1918дж. атлы к̄арачай полк акъ к̄закъ аскерле бла бирге Царицыногъа дери джетиб, алайда к̄ызыл аскерлеге хорлатыб, ызына ыхтырылгъанды дейдиле⁸.

(Мен кесибизни к̄артладан эшитген бла, Ставропольдан узаймай, к̄арачай полкгъа тели ауру тийиб, бирлери алайда ауушуб, к̄бюсю да к̄зауат этер к̄арыулары болмай ызларына Уллу К̄арачайгъа к̄айтхандыла. Бир гитче б̄люгю к̄зауат эте, к̄закъла бла Царицыногъа джетгендиле дейдиле.⁹)

1918-1920джыллада граждан к̄зауат Россияны башха джерлериндеча, К̄арачай бла Малк̄арны алай бек джарсытмагъанды. Биз миллет экиге б̄люнюб, арада бир бири бла идеология тамалында к̄зауат болмагъанды. Бизде ёлюмле эм сермешиле бири бирин суймей эришиу бла дерт тамалында болгъандыла. Бир бирлеринден эсе, тышындан келген «акъ» не «к̄ызыл» аскерлеге к̄ошулуб Инджик*, Нарсана*, Иссису*, К̄апы к̄ойундакъ*, Ариукъыз* джанларында к̄б к̄зауат этгендиле.

1919джылны артына битеу Шимал Кавказда большевиклени (к̄ызылланы) власты хорлагъанды. Ол заманда К̄арачайда Солтанчыкдан чыны бла уллу к̄уру Кърымшаухалланы Мырзакъул болгъанды. Акъ аскерле (ВСЮР) хорлатханларын ангылаб, алгъа Шкуро, ызындан Мырзакъул бла Къылыч-Герий биргелей¹⁰ 1920дж джазда, Россиядан меньшевик Гюрджюге*, Сухумгъа* к̄ачхандыла. Солтанчык алагъа к̄ошулуб, юйюнджуртун атыб кеталмагъанды. Тура туруб Байрамукъланы Джатдайча, Алийланы Таукъанча, башха джашлача, большевикле джанлы да болалмагъанды. Джуртунда, Уллу К̄арачайда тургъанды.*

Чыракъ сыртында окълатыу*

1920джыл июль айда Зеленчук , Преградна , Кардоник* къзаакъ элледен болшевиклеге къаршчы сауутланган къозгъалыу башланады.¹¹ Буну юсю бла 1920дж ахырына дери Къарачайны джерлеринде къаугъала, сермешиуле баргъандыла. *(Зекерияны хапарын окъу. Бешбаш Зекерья да бу къаугъаланы юсю бла джарсыгъанды)*

Къозгъалыу бла байламлы Карданикде Хвостиков* генералны башчылыгы бла «Орус Азатландырма Аскер»* къуралгъанды. Баталпаша уезд ревкомну уполномочаннасы Черёмухин* Карданик элни туб этиб къырыргъа деб приказ чыгъаргъанды.¹² Аллаи ишге кеси аскерини къарыуу джеталмайын, Уллу Къарачайгъа аскер-адам болушлукъ излей келгенди. Келе туруб джол юсюнде Георгий-Осетиновка* тегей элге от салыб ётгенди. Черемухин 1920дж. августну айагында Учкуланга джюз атлы эм алтмыш джайау аскери бла киргенди. Ол Къызыл Инкилаб (Революцион) Аскерге джазылыгыз деб буйрукъ бергенди. Черемухин къартлагъа хыны-хуну сёлешиб, Къарачайда къонакъда тургъан эки тегейлини да дерт этиб ёлтюрюб, тауулагъа кесин да бек джийиргешли кёргюзгенди^{13,14}. Алай болсада сыйлы къартла Тёре къураб, оноулашыб, джангы власт бизни да джарсытмасын, властны миллетибизге эришдирмейик деб, бир джюз атлы аскерчини къураб, Черёмухинни аскерине къошхандыла¹⁵. Ол къарачай аскерге башчылыкъ этерге ала оноулашыб Солтанчыкны салгъандыла¹⁶. Кертиси да алай болгъанды, 1920дж, Мырзакъул Гюрджюге къачханы бла, Къарачайда аскер сынамы эм чыны бла Солтандан онглу башха адам къалмагъанды. Эки аскер бирге Теберди ёзенде таулу элlege айланадыла. Черемухин ол элледен да'аскерине адамла къошуб, Зеленчук джанына узун джортоулгъа барыр къайгыда болгъанды. Черемухин излеген болса, уллу къарачайчыла бла къзаакъланы аралары узакъга барлык дерт къзауат боллугъу белгили болады. Аны ючюн уллу къарачайчыла Хвостиковну аскери бла, къзаакъланы бла туб этиу къзаутха барыргъа унамайдыла¹⁷. Черемухинни къызыл аскери бла къарачай аскерни арасында къаугъа болады. Арты уа уруш бла бошалады.

(Алай а мени кѐлюме келген бла, таулула Уллу Къарачайда эл ичинде къазауат этмейик, къартны, сабийни, тиширууну ачитмайыкъ деб, Черемухинге «Хо!» деб, аны бла бирге элден тышына чыкъгандыла. Элледен тышында уа не кеси башыбызны алырбыз, не къызылланы джесир этербиз дегенден башха мадарлары болмай, къызыл аскерге алай къошулгандыла.)

Эки джанында да адамла ёледиле, алай а къарачай аскер аз болса да хорлайды, Къызыл аскерни асламын къырады. Черемухин бла бирге бир кесек атлы, аланы джол устасы да къарачайлы болуб, къачыб къутуладыла. Къызыл аскерчиледен сау къалгъанла 20-25 адам джесирге тюшедиле. Черемухин 9-чу Къызыл Аскерни штабына къача барыб, «Къарачайда контр-революция къозгъалуу башланганды» деб, къызылланы таулулагъа удулайды. Андан сора да эки айны Къарачайда урушла, сермешиуле барадыла.

(Бу чийбаш Черемухин башлагъан къайгъылану учу-ууу джетиб, Зекерья (Бешбаш) да алай ажымлы ёлгенди. Зекерья билгибизге къара).

Арта Черемухинни Къарачайда эм тегей элде аманлыкълары, провокациялыра белгили болуб, къызылла кеслери аны окълатыб ёлтюредиле.

Джесирге тюшген, саны отуздан кем, къызыл аскерчини акъ къазакълагъа берирге излейдиле. Акъ аскерчиледен киши келиб джесирлени алмайды. Юч кюнню не этерге билмей турадыла. Башларына бош эталмайдыла, сау къалгъан джесирле барыб Къызыл Аскерни Къарачайгъа удулайдыла деб къоркъадыла. Бирле айтадыла къул этейик, башхала айтадыла ёлтюрейик. Сора, сюре барыб Чырак сыртында къаядан атыб къырадыла. Огъай алай, къарачайлыланы эрши кѐргюзтюр ючюн иш этиб ётюрюк айтхандыла дегенле бар. Кертиси бла джесирлени Гутча пулемѐтдан атыб къыргъанды дегенле бар. Солтан бла не заманда да бирге айланган, окъбыргъаны ийеси, уста окъбыргъачы Гутча болгъанды. Гутча бла Солтан эки къарнашдан туугъан къарнашла, бири бирин базындыргъан тенгле болгъандыла.

Солтанны аскери ол ишни кеси аллына этмегенди.

Хвостиковдан, Акъ аскерни башчыларындан буйрукъ алыб

этгенди. Буйрукъ сакълаб, аны бла юч кюнню мурукгу этиб тургъандыла. Теберди джанындан, Уллу Къарачайгъа сюрюб, сора андан да Чыракъ Сыртына сюре не этерге билмей айлангандыла.

Огъай, Чыракъ Сыртына башха джерден башха джесирлени сюрюб келгендиле деген версияда барды.

Бусагъатда Терезе* эл къуралгъан джерни ёргесинде, акъ къазакъ аскерле бла кызылла сермешу болуб, къазакъла кызылланы хор тагъандыла. Бир бёлек кызыл аскерчик джесирге тюшгенди. Акъ къазакъ аскерледе онбеш-джыйырма дегенча къарачайлы болгъанды. Къазакъла джесирлени саблы бычакъла бла башларын юздюрюрге оноулашхандыла. Ол оноуну къарачайлыла джаратмай кеслерини джесир юлюшлерин даулаб, айырыб алгъандыла. Акъ къарачайлылагъа юлюшге тогъуз-он джесир джетгенди. Къалгъанларын къазакъла алайда кыргъандыла. Былада юлюшлерин кеслерине къул этерге деб Къарачайгъа сюрюб кетгендиле. Сюре барыб, джангы оноугъа келгендиле. Кызыл джесирле сау къалыб, къачыб кетиб, кызыл аскер бёлекни кыргъаныбызны башха кызыллагъа айтсала, кызылла бизге дертли болур деб, Чыракъ Сырты къаядан аны ючюн атыб кетгендиле¹⁸.

Алай а, мени кёлуме келген бла Терезеде сермешу бла Теберди ёзенде сермешуле башхадыла. Джесир болгъанланы да сермешу джерлери башха болгъанча, ахыр кюнлери да бирер башха джерледе бошалгъанды. Терезе башында сермешу болмагъанды демек туююлдо. Алай а Теберди сермешуден 20-гъа джууукъ кызыл джесирни ишлери Чыракъ Сыртында битген болур.*

Кызылла хорлаб, болшевик властда иги бегиб, кёб затла да унутулуб бошагъанды.

1929дж. Чыракъ сыртны къая тубюнде кёб адам суюекле табадыла. ОГПУ* ишни къаза тинте кетиб, суюекле кызыл аскерчиленики болгъанын биледи. Чекистлеге насыбха, ол ишлеге шагъат болгъан, Абук къабакъда* джашагъан черкеслини табадыла. Ол черкесли 1920дж. гитче джашчыкъ болуб, Чыракъ Сыртында кызыл аскерчилени ёлтюрген заманда къарачайлыланы бирин таныб къалгъанды. Чекистле къысха заманда ол джашны хапарларын сормалаб, черкесли

къарачайлыны базарда кёре тургъанын ачыкълайдыла. Базарлада кёб излей туруб ол къарачайлыны табыб тутадыла. Алай бла ОГПУ къыппаны седиретгенча ишни дженгил седиретеди. Биринчи тутулгъан Темирболатланы Алий болады. Ол айтады, 1920дж, къарачай аскерни башчысы Сылпагъарланы Солтан болгъанын¹⁹ эм Солтанны буйругъунда, аны болушчулары Кобаланы джашлары, Байрамукъланы Джаттай бла къарнашлары болгъанын²⁰.

(Чыракъ Сыртында тарихле ОГПУ-КГБ архивлеринден алыныб, 1980-дъжыллада къарачайлыланы аманлаб, кир джагъыб кюрешген дъжыллада энчи китаб болуб чыкъганды²¹.)

Алай бла унутулуб тургъан иш джангыдан къазылыб ачылыб, Солтанчыкъны тутуб он джылгъа тюрге ашырадыла.

Контрреволюцион акъ абычарлагъа он джыл тутмакъ этиу ол заманда норма болгъанды. Солтанчыкъ бла бирге тюрге болуб, ызына сау къайтхан биреулен, Солтанны джууукъларына келиб, аны юсюнден хапар айтханды.

Тюрге (зонада) Солтан къалгъан тутмакълача болмай, мыртазакълагъа, тюрге тамадалагъа къарыуна кёре гырхылануб, къарышыб тургъанды. Биргесине тургъан башха къарачай джашла: «Къой былай этме, кесинге эришдирме мыртазакъланы!» деб кюрешгендиле. Солтан да джууабха:

«Была мени былайдан сау ычхындырлыкъ туююлле, мен аны билиб турама. Мен былагъа кесими ким болгъанымы танытмай, бюгюлюб, тынглаб турур бир да къарыу джокъду» дегенди.

Кертиси да тутмакъ джасасы артына дери да джетмегенлей Солтанчыкъ тюрге ёлгенди (ёлтюргендиле).

Эсгертиу:

Заман заманы бла Къандауурну эм Солтанны юслеринден джангы билги таба, ызы бла бу тарихни тюргендире, бу ишге бир кёб заманым да къыйыным да киргенди.

Быттыр ишни бошадым деб къууаныб тургъанда, Джёгетейден джаш къарнашыбыз Аубекир улу Салис быйыл 2009 дъжылда, джангы версияны билдиргенди. Ол джыйгъан генеалогиягъа кёре, Къандауур бла Осман башхадыла. Осман Къандауурну атасы болады. Джюрегим Салисни билгесине ийиледи, крти тюзюн билген къуру Аллахды. Алай болсада къуру бир версияны джазыб къоймай, эки версияны да къояма: Осман бла Къандауур эки адамды- атасы бла уланы эм Осман бла Къандауур бир адамны эки атыды. Бара баргъанда эки версиядан

бирин кьоярбыз. Аны тышында бу тарих макаледе кёбюсю Солтанчыкьны юсюнден джазылгъаны бла статьяны тарих ёзеге тас болмайды.

Къайнакъла:

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Пинд>
2. З.Б. Кипкеева., Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение 60годы XVIIIв - 60годы XIXв., Москва ш., 2006дж.,49 бет
3. белгиленген китабда биягъы 49 бетде
4. Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
5. «Народы Кавказа и Красная армия 1918-1945гг» Москва 2007г. А.Ю. Безугольный
6. «Донские войсковые ведомости» №2 (89) 1995г
7. «Военная литература» - <http://militera.lib.ru>
Издание: Малинко В. и Голосов В. Справочная книжка для офицеров, Часть I, -М. 1902 г.
8. Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
9. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж),
Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу, Ючкёкен эл.(1928 дж)
- 10.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 101 бет
- 11.«Народы Карачаево-Черкессии» Черкеск 1998дж. 281бет
- 12.У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927г.,179бет < К.Чомаев «Наказанный народ» Черкесск 1993г.,163-164бетле
- 13.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 101-102 бет. 14.«Народы Карачаево-Черкессии» Черкеск 1998дж. 281бет
- 15.«Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин 102 бет
16. Байрамкъулланы Ахмат Гергокъа улу (Маршал Ахмат) 1910-1997дж. Ючкёкен эл
- 17.У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927г. стр.179 < К.Чомаев «Наказанный народ» Черкесск 1993г.,163бет
- 18.Каппушланы Хаджи-Исхакъ Хаджи-Умар улу 1928дж. Первоймай эл
19. Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин, 102 бетде
20. Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин, 98 бетде, 102бетде

21. Бу китабы аты «Именем ВЧК» Ставрополь 1982г. А.Попутько, Ю.Христинин» болганды, кесиде эки кере басмагъа урулганды. Коммунистлени власты ойулгандан сора, бизлени кыралгъа "ышангысыз миллет" атха чыгъарыб кюрешгенле бир-бири ызындан кѣмюлдюле- Къарачайны халкы орнунда къалды.

КЪОШАКЪЛА

Ахмад Сылпагъар 2009дж.

Алгъа бу китабха Лайпанланы Сейит бла Ёзденланы Аbugалийни, Къойчуланы Аскербийни Сылпагъарланы юсюнден джазгъан, тарих-суратлау, документал хапарларын къошакъга салгъанем. Сейитни юч суратлау-тарих хапары «Бырмамытны джыры» китабында басмаланыб, 1987джыл Черкесск шахарда чыкъганды. Сылпагъарланы Дебошну юсюнден джазылгъан, Аbugалийни бир тарих-суратлау хапары «Джашауну ойунлары» джыйымдык китабда Черкесскде 1988джыл чыкъганды. Быланы тышында, Лайпанланы Сейит Сылпагъарланы Зекерияны (Бешбашны) юсюнден джазыб, «Ленинни байрагъы» (бюгюнгю «Къарачай») газетде, 1970-чы джыллада басмаланган уллу хапары барды. Алкын аны табалмагъанма. Сейитни эм Аbugалийни тарих-суратлау хапарлары тарихибизни ачыкълай, мен ал чапракълара джазгъан билгилени кертиликлерине шагъатлыкъ этедиле. Сейит джазгъан «Гапалау» бла «Баракъ» хапарлары, бираз башхаракъ болсала да, мен Сылпагъарланы къартларындан эшитген хапарлагъа бек ушайдыла.

Сейит «Доммайчыны анасы» джазмасында Сылпагъарлада джигит тишириу Сылпагъарланы келинлери болгъанын билдиреди. Лайпанланы Къазий тарихчибиз буну юсюнден бираз башхаракъ айта эди. «Къарт атам 126 джыл джашагъанды. Мен сабий болуб андан эшитгенме: Сылпагъарланы бир кызылары эркишиден джигит болганды деб. Келинлери туююдю, кызылары болганды дей эди. Бир кере атасынмы огъесе анасынмы эсе да бирин тышында оракъда ишлей тургъанлай, аманлыкъчыла джортуул этиб, джесирге сюрюб кетедиле. Сора Сылпагъар кызы куюгъунну эшитиб, терк огъуна эркиши чепкен-бѣрк кийиб, бычакъ-шкоч тагъыб, ызларындан сюрюб джетгенди. Артыкълыкъ этгенлени

бирсилерин ёлтюрюб, башхаларын джанлары къайгъылы этиб, сюрюб къыстаб, анасын (атасын?) къутхаргъанды» Сейит бла Къазий бир адамны юсюнденми айтадыла, огъесе хар бирини хапары башха адымны юсюнденмиди тюзетген къыйынды. Алай а кесибизни къартларыбыз Сейит джазгъанга джууукъ айтадыла: Орус иктидары Кавказгъа келгинчи, тау этекледе тюрк аскерлери бла бегиген къалала болгъандыла. (Хаджи-Къала, Акъ-Къала д.а.к). Аллай бир къаладан Сылпагъарлары бла Боташлары Къарачайгъа эки эгечни урлаб келтиргендиле. Аланы бири Сылпагъарлагъа келин, бирсиси Боташлагъа келин болгъандыла. Сылпагъар келини Къартджуртда талай джыл джашаб, сабийли къатын болуб, Сылпагъарлада бегигенди.¹ Кеси да ётгюр кючлю адам болгъаны бла, тюрк къаланы несин билгени бла тюрк къалагъа джортоуул этиб, андан рысхыны кёнчекликни алай келтиргенди.

Китабха умутум бла Совет власты бегигинчи болгъан тарихлени салыб бошаб, китаб басмагъа хазыр болду деб тураем. Алай а ахыр кюнде ол планны бузуб, аты айтылыр Сылпагъарладан эки-юч адамны атын сагъыныргъа керекге санайма.

Ала быладыла:

Голаланы Джаныбек Нанакъ улу, лейтенант, авиазвенону (4 самолетну) командири, къуру бир 1943 джылны ичинде 15 немча самолётну агъызгъанды². (Голалары Сылпагъарладан айырылгъан тукъум). Джаныбек къазаутха Ысхауатдан тууугъан элинден кеси разылыгъы бла кетгенди. Къазаутда 1943 джыл, 26 джылы толуб, ёлгенди. Аллай кёб джигитликлери ючюн Голаев Джанибекни Совет Союзну Джигити атха авиадивизияны командири теджегенди.

Джаныбек сюрюнге тюшген къарачай миллетден болгъаны ючюн джигитлигине керти багъа берилмей къалыб, 07.09.1995 джыл Россияны Джигити ат берилгенди.

Сылпагъарланы Исмаил Джашарбек улу да 1941-45джыллада баргъан Ата Джурт къазаутда Совет Союзну Джигити атха теджелиб, къарачайлы болгъаны ючюн ол дараджадан къурулай къалгъанды. Совет Союзну Джигити ат совет заманлада эм уллу саугъа, эм сыйлы ат болгъанды. Аны бла бирге сермешуледе болгъан орус джашлагъа ол ат берилиб, Исмаил терслик миллет дискриминациягъа тюшгенди.

Китабны бу бѐлюмюню тѹбюнде Исмаилны юсюнден, А.Д. Койчуланы Аскербий архив тамалында орус тилде джазгъан, къысха документал хапар къошама³. Исмаилны хапарын атама кѳргюзгенimde; " Исмаилны таный эдим, Къобан районда, совхозда управляющий болуб ишлейед. Бек тири, джигит эркиши эди" деб характеристика берди.

1941-45 джыллада баргъан совет-герман къазауатда ѳлгенлеге Учкуланда таш эсгертме салыныбды. Эсгертмеге къуру Учкулан райондан кетиб ѳлгенлени тукъумлары, атлары, ата атлары джазылгъанды. Аланы ичинде 27 Сылпагъар ат барды. Учкулан районда (Къарт Джурт, Учкулан, Хурзук, Дууут эм Джазлыкъ элдеде) къазауатны аллында 13,7 минг адам джашагъанды. 1939 джыл болгъан адам санауда 75,7 минг къарачай тукъумлу адам джазылгъанды⁵. Эсгертмеге тюшгенлени саны бла бютеу къарачайлыны санын эсеблеб тергесек, Россияны Европаны тюзлеринде къалгъан Сылпагъарланы саны 120-130 адам болады.

Сылпагъарланы Йылмаз (тюркче YILMAZ NEVRUZ) .

Йылмазны тукъуму ата-бабасыны Науруз атындан, тюркче Невруз деб джазылгъанды. Ол Тюркийеде 1938 джыл туугъанды. Атасы-анасы Къарт Джурта тууб, 1905дж. Тюркге кѳчгендиле. Эскишехир шахарда аскер госпитальда баиш табиб (доктор) болуб ишлегенди, медицина илмуланы доктору болгъанды.*

1983 джылдан башлаб къарачай тюрк тилдеде «Къарт Джурт» (Kart Curt) атлы журнал чыгъара тургъанды⁴. 1990 джыллада «Birleşik Kavkasya» (Бирлешген Кавказ/Единый Кавказ) журналда къарачаймалкъарны юсюнден кѳб тарих-эдебият материалла басмалаб тургъанды. Къарачаймалкъар тарихни, эдебиятны, фольклорну сакълагъанда эм джайгъанда уллу къыйыны барды.

Ол джазмаларыны биринде кесини сабий заманын эсгере, таулу тишириула къыш кюнледе олтурушуб бардырыучу ушакъларын джаза эди. Тишириула юй ичинде, джылыда джюн ишлерин да бардыра сѳзлери не заманда да Къарачайгъа, Къобан суугъа тансыкъ болгъан, кюсеген сезимлеге бурулгъанын черте эди.

(Мен да интернетде Йылмазны бу тизгинлерин окъуй, Йылмазны къарт атысы Герий апенди бла кетмегенине сокъураныб джыламсырагъан Джашарны эсима тюшюре эдим.

(«Тохтар бла аны джашлары» макалеге къара). Джашарны Тюркийге кетмегенине сокъуранган джыллари бла Йылмаз сабийликде Кавказгъа, Кобан суугъа сукъланган ауазланы эшитген джыллари бирбирине джууукъ заман болады. Ата Джуртларындан узакъга атылгъан таулу къарачайлыланы хар бири бирер тюрлю талпымакъларына сейирсине эдим. Ким тюз эди, кимге тынч эди? Тюркийге кетиб, тууугъан джерин-ичген сууун кюсеген? Огъесе, кетмей къалыб, ачы артыкълыкъ бла юйюнден къысталыб, юйюне къайтырын да билмей, Тюркийге кетмегенине сокъуранганмы?)

къайнакъла:

1. Сылпагъарланы Мухаммад улу Мурадин 1936 джыл Джингирик эли
2. "Народы Карачаево-Черкессии: история и культура" Нахушева В.Ш. башчылыгъында 1998дж Черкесск ш. 291 бети
3. А.Д. Койчуев "Сыны и дочери Карачая-фронту" Черкесск 1995дж 86-88 бетле
4. Кипкеева З. Б. «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» Ставрополь 2000г стр.119
5. «Советская историческая энциклопедия», Т. 2, - М., 1962, с. 82.

" АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ "

2-чи к и т а б

Ахмад Сылпагъар

2-чи kitabны башлары:

АЛАНХАЗАР СЫРЫ: сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр //

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала//

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ: гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай

"Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област-(КъО)"-Унутулгъан эм таша тарих//

Ахыр сёз

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр

Тийре

Тукъумбашы Сылпагъар къалай джашагъаны бизге белгисизди. Биз керти билгеи, Науруз улу Сылпагъар кеси атлы тукъум башлагъанды. Ол Кавказны бек эски джерлешинде ,

Къартджуртну огъары джанында Сылпагъар тийре орнатханды. Тийре Уллу Кам суу бла Махар суу бир бирине къошуллуб Къобан суу башланган джерде, юч ёзенни арасында, кюнбетде салыныбды.

Тийрени ичи бла Къартджуртдан Учкуланга ётген арба джол барды. Тийрени огъары къыйырында джол бек тар болуб, къая ранны юсю бла ётеди.

Тау джолланы къыйын джерлерине айтылгъаныча бу джолну да алайчыгъына Аман Ныхытны Илипини дегендиле. Джол бурун заманлада этилгенди. Анга эм азы бла 500-600 джыл болгъан болур. Джолну кенгертир-тюзетир ючюн бир джаны бла бек уста салынган таш хуналары барды. Хунаны къаршы тау джанында таш илипин этилгенди, арыкъ ызы сакъланады. Ол арыкъ суу бла Сылпагъарлары эм хоншу тийреле сабан сугъаргъандыла. Къартджурт тийреде Сылпагъарланы сабан ишле бла кёб кюрешгенлери ючюн, бирикдирген атлары Сабанчылары болгъанды. Учкулан тийреде Сылпагъарланы атлары Биченчилери болгъанды.

*Къарт Джурт Сылпагъарланы тёбен хоншулары
Лепшокълары эм Батчалары тийре, джан хоншулары
Джаммалары тийре болгъандыла. Сылпагъар тийреге
къаршыда, Къобан сууну башха онг джанында Голалары бла
Багъатырлары тийре болгъанды. Огъары узагъыракъ хоншу
тийреле, Учкулан элде Байчора бла Эрикген тийреле
болгъандыла.*

Сылпагъар сыргъа таяна Сылпагъарны туугъан джылын 1620-1640 джыллагъа джууукъ чыгъарабыз. Башхала айтхандан, Сылпагъарны джашау джыллары алгъа болургъа керекди дейдиле. Алай а кесим тергеу бла ал версияны тюзге санайма. 1943джыл сюрюнден сора тийреде джашау ызына къайталмагъанды. Бюгюнлюкде алайда джангыз Сылпагъар юйдеги джашайды.

Ёнге, чачылгъан юйле, юй эм бау орунла, къабырла, сын ташла, джасмалары бла таш илкичле, арыкъ ызла, джол хунала бюгюн да сакъланадыла. Сылпагъарлары 1991дж Къарачайда биринчи болуб, тийрелеринде тукъум джыйылыула башлаб, туугъан джуртларын унутмай сакълайдыла.

Сылпагарлары Н.Г. Петрусевични*
1868-72дж. тизмесинде¹

*(Список лиц свободных сословий бий, чанка и узден в
 Карачаевском обществе Баталпашинского уезда)¹*

юйдеги саны №	юйдеги башны-атаны аты	улан саны	юйдеги саны №	юйдеги башны-атаны аты	улан саны
1.	Поручик Керти	5	21	Джанибек	8
2	Рамазан	4	22	Гамма	-
3	Исхак	5	23	Идрис	3
4	Багичи	7	24	Исхакъ	2
5	Идрис	4	25	Кара	2
6	Али-Солтан	5	26	Эльдауур	5
7	Хаджи-Мурза	-	27	Ахья	3
8	Юсуп	1	28	Таумурза	4
9	Чухма	2	29	Умар	1
10	Томай	1	30	Байра	-
11	Ормя	10	31	Къаншау	1
12	Эльмырза	8	32	Умар	3
13	Мысыр	2	33	Науруз	1
14	Солтан	1	34	Уразай	5
15	Бий-Булат	5	35	Якъуп	3
16	Тохтар	2	36	Мустафа	2
17	Ислам	3	37	Иса	3
18	Юнус ^{2*}	2*	38	Таусултан	4
19	Джантемир	2	<u>39</u>	Таулу	5
20	Сулейман	6			
			бютеу -	уланла	<u>130</u>
			<u>-39</u>	бютеулей	

Зукку пристоп (Петрусевич Н.Г.)^{*} 1868-1872джыллада джазгъан, Къарачайны тукъум тизмесинде Сылпагъарланы 39 юйдегилери барды. 39 юйдегиде 130 эркиши улан болгъанды. 130 джаш бла аланы 39 атасы биргелей 169 эркиши боладыла. Тишириуланы да аллай бирге санасакъ Сылпагъар юйдегиледе 318 адам болады. Лайпанланы Къазий Петрусевични тукъум санауна таяна къарачайлыланы санын 1865 джылда 13 минг этеди³. Аладан Сылпагъарланы 318 адамы 2,45% боладыла.

Бу кюнлеге кёчюрсенг, 2002 джылда ётген адам санаугъа тюшген 202 минг къарачайлыдан * 2,45% Сылпагъар атлыла 4950 адамгъа джууукъ болады. 2009 джыл джыйылыуларыны аллы бла Сылпагъарлары Къарачай бла Ставрополь крайда кеслерин санаб, тёрт минге джууукъ адам тергедиле. **Бек тюсюн айтханда, бюгюн Сылпагъарлары минг юйдегиден артыкъ болургъа керекди.**

Буну тышында аналары эм къарт аналары Сылпагъар болгъанланы саны да талай минг боллукъду. Гитче Къарачай районда, Нарсана эм Черкесск шахарлада телефон китаблагъа къарасам, Сылпагъардан уллу тукъум чыкъса бир тукъум чыгъады. Сырма ёзденле Сылпагъарлары Къарачайда, Малкъарда эм уллу тукъумланы бириди. Къарачайда да, Малкъарда да Сылпагъарладан кёб Ёзденлары бла Батчалары боладыла. Тюркийе бла Америкада уа къарачайлыла айтгудан, ичлеринде э муллу тукъум- Сылпагъарлары болады.

Н.Г. Петрусевишни тизмеси толу тюйюлдю

Петрусевишни тукъум эм адам санауу бек учхара, ала-чола этилгенди. Сылпагъар сырла-генеалогияла джыйылгъанда быллай оюм ачыкъланганды. Сылпагъарланы Салис Аубекирни джашы 2009дж, 20 къартдан соруулаб, джыйгъан Сылпагъар генеалогиялада Петрусевишни тизмесинде болмагъан, 1868-1972джыллада джашагъан, кёб Сылпагъар адам атла тюбейдиле. Джети атауулну ичинде эм азы бла 20 юйдеги (эркиши ат) санаугъа тюшмей къалгъанды. Атаулланы тышында Сылпагъарланы санагъанда бу сан 25 джетеди⁴. **(Бу ишни толу татамлауу алдады).** Аны тышында, Сылпагъарладан 1830-1840 джыллада айырылгъан Гулоулары тукъум Петрусевишни тизмесинде джожкуду. 25 эркишини барысын да юйленгенге санасанг, ала тизмеде 39 юйдегиден - 64% боладыла. 25 эркишини юйленмеген джашлагъа санасанг, ала тизмеге тюшген 130 уландан 20% болады.

Быллай болум къуру Сылпагъар юйдегиледе болгъан зат тюйюлдю.

Каппушлары санагъан генеалогиялада юйдегилери бла уланлары да Петрусевишни санауундан артык чыгъады. Каппушлары Петрусевишни тизмесинде 29 юйдеги барды, ол юйдегиледе 78

улан болады. Кеслери санагъан, билген генеалогияларында 1868-1872джыллада 35 юйдеги бла ол юйдегиледе 116 улан болгъанды⁵. Ол демек, Петрусевиц тизмеде Каппушланы юйдегилери 20% аз, уланлары 48% аз саналгъанды. Бу Сы. пагъарлада болумгъа ушашды, джууукъду.

(.1 й а, Батдылары тукъумд. Петрусевиц 13 юйдеги санагъачды. Бу санаугъа Каппушлары тюз саналгъанды деб бегитедиле. Батдылары Каппушладан айырылгъаны ючюн, Каппушлары сырларын санауларын бирге этгендиле⁵).

Сылпагъарлада да, Каппушлада да Петрусевиц санаудан артыкъ адам, артыкъ юйдеги чыгъыу джангылыч зат туююлду. Петрусевиц тизмесине тюшюрмеген кишилени (юйдегилени) тууудукълары саудула. Ала 1868-1872джыллада джашагъан ата-бабаларын билиб, бабалары бюгюн тюз джарашдырылгъан генеалогиялагъа тюшюб, Петрус зични терс санагъаны ачыкъланады. Къарачайда башха уллу тукъумладан ючю-тёртю, Сылпагъарлача/Каппушлача генеалогияларын джарашдырыб адамларын санасала, Петрусевицни тизмесминде джангылычларын толусу бла ачыкъланлыкъды. Къарачайда 1868-1872 джыллада адам санын керти тюзетирге боллукъду. 1868-1872 джыллада къарачайлыла 13 минг адам туююл, эм азы бла андан 33% артыкъ болгъанын далилле бла бегитеме. Ол себебли 1868-1872джыллада Уллу Къарачайда эм азы бла 17-18 минг адам болгъанды. 1882джылда уа Уллу Къарачайда (Ысхауат эл бу санаугъа тюшмей) 18799 адамдан артыкъ джашагъанды⁶. Совет Бирлешни (Союзу) заманында чыкъган китаблада 1867джыл къарачайлыланы саны 14728 адам болгъанын бегитедиле⁷.

Мени сартын, къышлыкълада, адыг-абаза элдеде, узакъ къошлада, адамланы да тергеуге салгъанда Уллу Къарачайда 1868-1872джыллада джашагъан къарачайлыла саны 20 минг адамдан артыкъ болургъа керекди.

Сылпагъар атауулла (Темирджандан)

Сылпагъарлары Темирджандан башлаб атаууллагъа юлешингендиле. Темирджан менге сегизинчи тобукъда ата болады. Джазыуланы, джыл чыгъарууланы ангылар ючюн кесим билген эм тюзетелген сырны джазаргъа керекди:

Ахмад(кесим-1961) <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1895), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреюк, <Зыгытчы. Хасанга дери сырны къартларыбыздан юрениб, Темирджан-Зыгытчы сырны да Къарт Джуртда таш илкичде керкмеден билиб джазама.

(Эсгертиу: Зыгытчыдан арысы былайды: Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан. Бу сыр Каппушлада эски тарих джазмалада сакъланганды. Таш илкичдеде тамгъаланы эм Науруз къаумну юсюнден «Аланхазар сырлары» статьяда окъу.... Черкесск шахардан тарихле джыйыуучу Сылпагъарланы Казбек билдиргенден, Солтанбек бла Сылпагъарны арасында Шамлукъ деген атабыз болгъанды. Казбек айтхандан бу тарих Биченчилени къартларындан келеди. Алай а, Казбек айтыу джангылыч кёрюнеди.

1897-1898 джыллада эки таида да бирден джангылыб терс сыр джазгъандыла дегенге ийнанган къыйын ишти. Шамлукъ болгъан эсе Темирджанны, Солтанбекни къарнашы болургъа болур, Биченчини (Бек-Солтанны) атасы, къарт атасы болургъа болур. Сылпагъар сырда Шамлукъга башха орун табылмайды.) Кесими джылымы къошуб тергейме да, Темирджан 18 ёмюрню ал чагъында джашаргъа керекди, 300-320 джылны алгъа туугъан болады. Темирджанны беш джашы болгъанды. Тамадасындан кичисине дери быладыла: **Хасан, Аслан, Бек-Солтан, Салман, Осман.**

Хасан джашлай ауушуб, ол ёлгенден сора туугъан уланына аны атын атагъандыла. Хасанны уланы Хасанны Аслан асыраб, кесини джашлары бла бирге ёсдюргенди. Бурун Науруздан туугъанла тукъумлагъа юлешингенча, заманла ётуб, Сылпагъардан туугъанла да атаууллагъа юлешингендиле. Хасандан Хасанлары атауул башланады. Асланны ийнакъ аты Добар, андан Добарлары атауул башланады. Бек-Солтанны чам аты Биченчи, андан Биченчилери атауул башланады. Айтыугъа кёре Осман бла Салман эгизледиле. Салмандан туугъан биринчи джашы Джаныбек-аны ийнакъ аты Габий андан Габийлери атауул башланады. Салмандан туугъан экинчи джашы Мырзабек, чам аты-Къысха андан Къысхалары атауул башланады. Османдан туугъанланы бири Къалтур- атауул аты

Хыкки, башха джашы Къандауур- Къандаурлары атауул къурагъандыла.

Алай бла Темирджанны беш джашындан джети уллу атауул туугъанды: **Хасанлары, Добарлары, Биченчилери, Габийлери, Къысхалары, Хыккилери, Къандауурлары.** Айтыугъа кёре, ичлеринде джыллары бла Хасан тамада, Къандауур кичи (башха айтыуда Хыкки кичи) болгъанды. ***Темирджанны эгечинден туугъан, Къарачайда Малкъарда джыры джырланыучу, айтылгъан джигит Татаркъан болгъанды.***

Сылпагъарладан чыкъган тукъумла:

Голалары (Голаевы), Гулоулары (Глоовы), Баппучулары (Папшуовы), Эсеккулары (Эсеккуевы)

Голалары:

Гола тишириуну атыды. Гола Сылпагъар улудан эки джаш табыб, бирге джашай турадыла. Бираздан Сылпагъар улу атасы-анасы, къарнашы-эгечи бла бирге, Гола бла джашчыкъланы къойуб, алагъа джер-мал юлюш да чыгъарыб, аладан айырылыб, Сылпагъар тийреге къайтадыла. Къобан сууну онг джанында Голалары тийре эм тукъум башланады. Сылпагъарлары да къан джууукълукъга шагъат эте, "Голалары бизни бирибиздиле" дей, бюгюн да арада къыз алгъан-берген джокъду. Петрусевични тизмесинде Голалары 4 юйдегиде 8 уланлы болуб, къалгъан наурузла бла тенг Науруз къаумгъа джазылгъандыла.

Гулоулары :

Джигит Доммайчы юйдегиси-къатыны, джетген джашлары бола тургъанлай, Тау Артындан джаш тишириучукъну урлаб келтириб, къатынга алгъанды. Доммайчыгъа андан джашчыкъ туугъанды. Алая ал юйдегиси Доммайчыны аллай ишин унамагъанды. Кёб турмай Доммайчы джашчыгъын да аны анасын да къойгъанды. Ол джашчыкъдан Гулоулары тукъум башланганды.

(Гулоулары Доммайчыдан туюл, Доммайчыны джашындан башланганды дегенле да бардыла).

Эсеккулары:

Голаланы биринден туугъан джашчыкъдан Эссекулары тукъум башланганды. Эссекулары бла Голаланы къартлары джууукълукъ тутуб тургъандыла.

Папшувовы – Бапшувовлары:

Была адыглагъа чыкъган юзюк боладыла. Уланы болмагъан Хадагъужукъ улу Джанболат Къарачайда баргъан чарслада-эришиуледе тири джашчыкъны кёрюб, суююб, кесине джашлыкъга ёсдюрюге алады. Бу билги адыгладан келген хапарды. 2009джыл Къартджуртда Сылпагъар тукъум джыйылуугъа Папшувовладан талай адам къошулду. Ала кеслерин Сылпагъарладан айырылгъанга санаб келген эдиле. Айтыуларындан, черкес бий ёсдюрген джашчыкъдан джети джаш туугъанды. Ала юйюрсюнюб, кёбейиб, адыглада Папшувов тукъум болгъандыла. Кеслери санаб КЧР-да 420 адамлары барды.

Къарт аталарыны аталары къарачайча сёлешиучю эди, Сылпагъарлары бла джууукълукъну тутуучу эди.

Папшувовлары Сылпагъарладан айырылгъанларын тарих китаблада джазадыла⁸. Адыгланы башха айтыуларында, Сылпагъарладан биреулен 10-12 джыллыкъ джашчыгъы бла черкес (адыг) элни къаты бла ётуб бара, бир адыг аманлыкъчы къалай эседа ол Сылпагъарны ёлтюреди. Ала сермешген заманда джашчыкъ атасына болуша аманлыкъчыны ёлтюрюб, джангызлай къалады. Ол хапарны эшитиб Хадагъужук улу Джанболатбий джашчыкъны кесине алыб, аталыкъ этиб ёсдюреди, юлендиреди.

Къарачайда этилген джырда быллай сёзлери барды:

«Джанболатны нёгерлери алтыды, Баш нёгери

Бапшувов улу Салпыды⁹ ...». Адыг тилледе джорукъга кёре, тышындан кирген сёздеде «Ч» таууш- «Ш» тауушха бурулады. Юлгю: бизде Къарачай, Кючюк алада Къэрэшэй, Кушыку. Аны ючюн бизде Бапшувов болгъан алада Бапшувов-Папшувов болуб, орусча Папшувов джазылады. Папшувовлары атлары Бапшувов атдан тюрленгени туурады. Адыглада Папшувов тукъумну башлагъан Сылпагъарлары Бапшувов улу Салпыны джашы болгъанга ушайды.

2009дэжыл Къартдэжуртда Сылпагъар тукъум дэжыйылыуда Сылпагъараланы Аубекирни дэжашы Салис дэжыйгъан Сылпагъар генеалогияла (сырла, атауулла) кёргёзтюлюду. Бу башны ол дэжыйгъан билгиле бла дэжарашдыргъан сырлагъа таяна дэжазма. Ол генеалогиялада/сырлада Темирдэжан юзюгю (атауулла) болмагъан башха Сылпагъар бутакъла-юзюкле бардыла.

Биринчиси - Джанболатлары.

Джанболатлары Джанболатдан башлаб санагъанда бюгюнде джети-сегиз тобукъга-тёлюге джетедиле. Алай демек Джанболат 200-230 джылланы алгъа джашагъанды. Аны төрт джашы болгъанды: Сапар, Къаншау, Абрек, Байра. Быладан **Къаншау** джангыз джашы бла Петрусевични 1868-1872дж. тизмесине тюшюб турады. Кеслери Джанболатлары айтыудан Сапар бир заманда Уллу Къарачай Тёреде болгъанды. Темирджанны юзюгюнде Къаншау аты болуб ол заманда джашагъан киши джюкюду. Алай бла, Петрусевични тизмеси бегитиб, Джанболатлары эски Сылпагъар юзюк болгъаны туурады. Айтылгъанга кёре, Джанболат Теберди ёзенде джашагъанды. Мен ангылагъандан Джанболатлары Лермонтов айтхан "аул Джемат" джерледе болгъандыла.

Экинчиси- Ильяслары .

80 джыл болгъан Сылпагъарланы Наныны джашы Унух Салисге 1820джыл туугъан Ильяс ата-бабасындан хапар бергенди. Ильясны сыры (ата-бабасы)- Хапча, <Исмаил, <Джукъа, <Ийнам. **Ильяс** бек джашлай огъуна атасыз, уллу къарнашсыз болгъанды. Аны ючюн бир Сылпагъар улу Ильясны джерине ие болургъа излеб, Ильясха осуй (опекун) болама дегенди. Ильяс унамагъанды. Дауларын халкъ Тёреге салгъандыла. Тёре Ильяс джанлы бегим этгенди. Тёреден ызларына къайтыб келе, Ильяс бла башха Сылпагъар иги даулашхандыла. Ильяс аны тюртюб джардан джыкъганды. Ол табсыз джыгъылыб ёлгенди. Аны ючюн Ильяс бла анасы кече огъуна Уллу Къарачайдан Хумара элге къачыб кетгендиле. Ильяс Хумарада бугъуб ёсгенди, алайда уллайгъанды, юйленгенди. Заманла ётюб, джыгъылыб ауушханны

къарнашларына къан тѣлеуге ол даулу джерин бергенди. (Бу хапаргъа ушаш хапар бир Къандауур Сылпагъарны юсюнден да барды.)

Джанболатлары бла Ильясларыдан башха 3 гитче Сылпагъар юзюк барды. (Баш аталары Къойчудан, Байкъулдан, Абрекден башланыб 4-5 тобукъ болгъан, тюбюнде къара). Аланы тарихлери толу ачыкъланмагъанды, тингилмегенди.

(Эсгертиуле: 1. Джигит Джандарны къарнашыны аты Илякку болгъанды. Илякку Хумарада там бийни ёлтюргенди. Джырны бир вариантында Джандарны Доммайчи бла Татаркъан бла тенглешидирген тизгинлери барды. Ол керти болса Джандарны джашау джыллары мени аи версиямдан бизге джууугъуракъ болады. Ильяс бла Илякку бир заманда джашагъан болады. Илякку бла Ильяс бир адам болурму? Аны тышында Къарачайда (эски тюрк дуньясында) бир адамны эки-юч аты болгъан адет болуб тургъанды.

2. Темирджан атауулагъа кирмегенлеге Темирджанны къарнашындан, не аны атасы Солтанбекни къарнашындан баргъан юзюкле болургъа керекдиле. Баббучулары да (Папшуовы) Джанболат юзюкден айырылгъанга ушайды.)

Атауулада (Темирджан юзюк) юйдегилени санлары былайракъ болады: Добарлары-155-165, Биченчилери-125, Габийлери 90-95, Къандаурлары-90, Къысхалары-90, Хыккилери 70-75, Хасанлары 62-63.

Башха Сылпагъар юзюкледе юйдегилени саны былайракъ болады: Джанболатлары 40-42, Ильяслары 17-19, Къойчулары 18-19, Байкъуллары 8-10, Абреклери 9-10. (арт ючюсю баш аталарыны атлары бла джазылгъанды)

Салис джыйгъан сырлада бютеулей да **800 юйдеги чакълы** болады. Алай а бир-бир юзюклени сырлары толу джазылмай, биз кюнлеге джетдирилмей турады. Тюркийеде, Казахстанда, Къыргъызстанда адамларыбыз бутакълагъа-атауулагъа, санаулагъа тюшмей къалгъандыла. Ол иш тамамланса цифрала да бираз тюрлене минг юйдегиден кѣб артыкъ боллукъду. Сылпагъар бутакълары бир-бири бла байламлы болгъаны эм терен генеалогияла кѣрюннюкдю.

Билгиледен оюм этиу:

Сылпагъарланы кёбюсю Къартджуртда, Учкуланда къарачайлыланы кёбюсю юч ёзенде джашагъанча джашагъанды. Дагъыда аны тышында 1800-1840 джыллада Теберди ёзенде къышлыкълада, Хумара элде джашагъанлары да хакъды. Бир-бирлерине керти къан джууукълукъда болгъанлары да хакъды. Топлаб тинтгенде Сылпагъарны къуру бир джашы Солтанбек болмай, башха джашы болгъаны да ачыкъланады. Солтанбекни да къуру бир джашы Темирджан болмай, башха джашы болгъаны да аны ачыкъланады.

(Адиюх къала къатында да къышлыкълары болургъа болур. Теберди ёзенде эмина ауруу джайылгъынчы Джамагъат атлы уллу эл болгъанын эсгерсек, анда Сылпагъарланы (Джанболатланы) къышлыкълары болмай тийрелери болургъа керекди. Джанболатлары, Ильяслары, Баппучулары (Папушов), Джандар, «Джёрме» джырны тамалын сагъан Хако бу Уллу Къарачайдан тышында тургъан Сылпагъар бутакълардан болгъаннга ушайдыла. 1790 джыллада, эм 1810 джыллада эмина аурудан кёб адам къырылгъанды. Джаишчыкъла сабийликден огъуна тукъумундан эм Уллу Къарачайдан кенг калыб кетгенле да кёб болгъандыла.)

Къарнашланы типлери/сыфатлары

1.Ант къарнаш =2.Тайакъ къарнаш – Бир тукъумда, бир юйдегиде болгъан къарнашлагъа тышындан эркиши уллу игилик болушлукъ этсе, анга бюсюреу эте ала аны кеслерине къарнаш этгендиле. Ала бир бирлерине «Къарнаш болдукъ» деб ант этгендиле. Эки къарнаш таякъ тутуб, алагъа джангы къарнаш болгъанны таякъны тюбю бла ётдюрюб къарнашха санагъандыла. Айтыудан Мамчулары Науруз къаумгъа алай къошулгъандыла.

3.Эмчек къарнаш=4.Эмилдеш= 5.Сют къарнаш- сабийликде эркиши бала бир тишириуну эмчегин эмсе, сютюн ичсе, ол тишириуну джашларына, къызларына туугъан къарнашча «Эмчек къарнаш, Эмилдеш, Сют къарнаш» болгъанды. Быллай къарнашны туугъан къарнашдан кем кёрмегендиле.

6. Туугъа. Къарнаш= 7.Туугъан -бир ата бла бир анадан туугъан къарнашла. Андан джайылгъанды Туугъан эркиши ат, "туугъан къарнаш" сёзню орнун тутхан атды.

8. Къарнаш-

1. джуукълукъ тутхан, джууукълукъга разы болгъан эр киши
2. къарт аталары бир болгъан, бир уллу юйюрге тургъан эр киши туудукъла

Тюз сёлешгенде, сёзню ал эски формасы «къарындаш» деб айтылгъан болады. Бир «къарын»-дан чыкъланла «къарындашла» боладыла. Малкъарда сакъланган «къарындашны» Къарачайда бузукълу формасы «къарнаш» болуб къысхартылгъанды.

Алай а 17-18-19 емюрледе Къарачайда уллу юйдегиле болгъандыла. Къарт ата юй там -баш ата болуб, эки-юч-терт юйленген джашы джашлары бла биргесине бир арбазда, бир турмушда джашагъандыла. Алай юйдегиде 30-40 адам, 60 адамгъа дери болгъанды. Аны бла "къарнаш" сёзню ал магъанасы кенгериб карт атадан туугъан туудукълагъа къарнашла дегендиле. Башха миллетледе къарт аталары бир болгъан къарнашлагъа экиде къарнаш (двоюродные) дейдиле.

9. Ёге къарнаш- аналары бир болуб, аталары башха болсала, неда аталары бир болуб, аналары башха болса ёге къарнаш дегендиле.

10. Экиде къарнаш- къарт аталарыны атасы бир болгъан эркишиле

11. Ючде къарнаш -къарт аталарыны къарт аталары бир болгъан эр кишиле

(Аз айтылса да къарнаш джууукълукъну ангылашдырма сёзле «тёртде къарнаш, бешде къарнаш, алтыда къарнаш». Бизде джууукълукъну былай белгилеген сёзле бизден орусха бираз терс кёнюб «двоюродные, троюродные, четвероюродные» деб айтылады)

12. Ана къарнаш= ана джанындан къан джууукълугъу болгъан эр киши

13. Эгечледен туугъан къарнашла - туугъан эгечледен туугъан эр кишиле, эгечден туугъан/ эгечден туугъан къарнаш - племянник

14. Ата кърнаш = ата джанындан къан джуукълугъу болгъан эр киши, **кърнашдан туугъан/ кърнашдан туугъан кърнаш-племянник**

15. Атауул кърнаш- атауулагъа бѐлюнген тукъумну ичинде, атауул башы бир болгъан кърнашла

16. Тийре кърнаш- бир джерде, бир тийреде джашагъан тукъум кърнашла

17. Тукъум кърнаш- бир тукъумда болгъан эр кишиле, тукъум башчысы бир болгъанын билген кърнашла, тукъум джууукълугъуна разы болгъан эр киши

18. Науруз кърнаш- Науруз юйюрден (къаумдан), Наурузну ал атагъа санагъан, тукъуму башха болгъан эр киши. (Науруз тукъумланы тизмесине, Науруз къаумгъа «Аланхазар сырлары» макалеге къара). Къарачайда Науруз къаумдан башха къаумла болгъандыла. Ала быладыла: Будууан (Будиян), Адурхай (Аттуркай), Тырам (Турам), Хустос, Шадыбек, Шипи. Аны бла Адурхай (Будиян, Тырам..) кърнаш деген адет болгъанды.

19. XXX кърнаш (ушагъыусуз..., джортууллада, къазауатлада болуучу зат...)

Былайда кърнашлыкъны кѐб айырмалары эм типлери болгъаны Къарачайда джамагъат джашауда тукъум ара орун алгъанына шагъатлыкъ этеди. Кърнашлыкъны кѐб типлери гуналанладан, аланхазарладан кългъан сыр болуб, тукъум-къаум-юйюр къурамлагъа тамал эм далил боладыла.

Сылпагъармы огъесе Зульфукармы? Сылпакъ эр!

«Сылпагъар» ат бек эски алан сѐзбашдан* къуралгъанды. Сылпагъар атны «Сылбагъар-Сылбагъыр» сѐзден чыгъаргъанла барды. Биринчи кылыч «багъырдан» болгъан версияны тутадыла. Алай а мени кѐлюме келген бла бу версия тюз болса бу сѐзге ушаш «Сылтемир, Сылболат, Сылкъурч» атла да боллукъ эдиле. Къылычланы, башха сауутланы багъырни орнуна темирден, болатдан, къурчдан этиб бек кѐб заманланы хайырланыб тургъандыла. А быллай атла тилибизде джюрюмейдиле. Аны бла сѐзде «багъыр/багъар» болгъаны терс кѐрюнеди.

Сурат №2

Алай а...Араб версияны бир тинтейик. Динбилим аз болгъан, совет заманлада огъуна къартларыбыздан эшитгенме: «Сылпагъар/Салпагъар сёз къарачаймалкъар тилге арабдан келгенди. Файгъамбарыбызны (АСАБ) кюею, Алий халифни сырпыныны аты «Зульфакар» болгъанды. Ол сёз «Сылпагъар» болуб бизге кёчгенди».¹⁰

Бу тюбюнде сурат «ислам динни къылычы» деб аталгъан, Алий халифни сылпагъары (зульфакары) бла кёргюзеди»¹¹. Сурат орта ёмюрледе этилгенди.

«Зульфакар» сёз ислам тарихден хапары болгъан хар кимге да бюгюн белгиледи. «Зульфакар/Зульфукар» араб сёзню муслиман атланы магъанасын ачыкълагъан сёзлюк «омураула джыйыучу, кесиучю» деб кёчюреди¹².

Къарачаймалкъар нарт таурухлада нартланы тамадасы Ёрузмекни темирни да, булатны да тынч кесиучю сырпыныны аты да Зулпагъарды¹³.

Орта ёмюрледе Кавказда, араблыладан хазарлагъа кёчюб, «зульфукар/зульфикар» атлы, эки ауузлу уллу бычакъ джюрюгенди. Ол заманлада огъуна бизде да болгъандыла эки ауузлу узун бычакъ эте билгенле. Барс* элде, Къарачайда аллай бычакъга «Сылпагъар» дегендиле. Аллай узун бычакъны устасыны аты да бизге дери да джетиб сакъланганды – ол да Базылай. Науруз бла тенгликте айланган Будиянны да сылпагъар атлы узун бычагъы болгъанды.¹⁴

Тилледен шагъатлыкъла бла юлгюле

I. Сылпагъар бабабыз Алий халифден сора минг джыл ётюб джашаса да, «сылпагъар» сёз «зулфакар» сёзден эски кёрюнеди. Бу ойумгъа «сыл/сал» сёзбашны бычакъ бла. ёлюм бла байламлыгъы шагъат этеди.

Анга кесибизни эски¹⁵ сёзлерибизде эм башха тюрк сёздеде¹⁶ шагъатлыкъла табабыз:

1. «сал» - ёлюк, джансыз мыллыкъ;

«сал агъач» - ёлюк салыучу тескере (покойника носилки)

«сал къалтур» - узакъ меджисуу заманлада аланланы бир къаумлары ёлюкню салыргъа тапха маталлы къуралма

«сал сандыкъ»- (гроб) Науруз джашагъан меджисуу заманда ёлюкню салыб асыраучу керек

2. «СЫЛ » (сылмакъ, сылыу, эт сылыргъа) –

а) этни тузлар ючюн, къакълар ючюн къат-къат кесиб, аланы бири-биринден юзмегенлей джукъартыу.

б) этни узун-терен ызла салыб кесиу.

«СЫЛ» сёзбашдан къуралыб, къарыусузлукъну, джокълукъну, аман-джийиргешли болумну кёргюзтген сёзле:

«сылхыр,сылхырбаш,сылыкъ»

3. «сылхыр, сылхырбаш»- къойну къулагъындан кириб мыйысын къурт ашаб, къой мыйысыз болуб («сыл»- къуругъан эм джокъ орнунда болгъан магъанада). Аны ючюн «хыр» бурулгъанча бурулуб тургъанга «сыл+хыр» дегендиле. (Андан башсыз мыйысыз адамгъа кёчгенди бу айтыу)

4. «сылыкъ» - «сыл» болгъан, джийиргешли джукка саналмагъан, (адам джокъну орнунда деген магъанада)

5. къазакъча : «сал ауруу» - (паралич) санлары ёлюкча къатыб къурушуб тургъан ауруу

«салп эту» - (шлёпнуться) доп деб ауаргъа
«салгъырт»- (инертный) тирисиз,кётюрем
«салдакъы»- (истасканный) эски, аман,
«салпакътау»- (волочится)- сюрелиб барыргъа,

6. тюркче : «силах»- сауут

Бек эски болмагъан сёзледе

7.сюлпюгюр - джитиууз бычакъ

8.солпуч - бычакъны (къол) сабы

9. «...Къонакъ юде ёрге тагъылыб къалгъанды

Асланбекни сарыкъулакъ сюлпюк бычагъы....»¹⁷

Мени сагъышым бла эм алгъа «сыл, сал» сёзбашла бир
магъанада болгъанга ушайдыла.

Бу билгилени бирге джыйыб анализ этгенге «сыл» сёзден
къуралгъан «сылмакъ/сылпакъ» болуб, ол да бычакъны бир
тюрлюсю болады. Аны «сюлпюк» формасы башында

кёргюзтгенимча фольклорубузда сакъланганды. Сылпакъ
бычакъны, эт сылынганча, къылычы эки ауузлу сылынганды.

Сылпакъ бычакъны, сылпакъ къылычны джюрютген аскер
эркиши «сылпакъ эр» болады. Сылпакъ бла эр, эки сёз,

заманланы узунлугъунда биригиб Сылпагъар болады.

Орус сёз «сила» да бизни «сыл» сёзюбюзден айырылгъанды . Бу

мисал да шагъатлыкъ этеди къарачай (тюрк) тил бла орус

(славян) тил бир *евростатика уллу тил юйюр* болгъанларына

II. Бизни Сылпагъар бабабыз бла бир заманда Молдау

бийликде Николае Миллиеску (1636-1682дж) джашагъанды. Ол,

молдау бийни тахтасы къатында ишлей, мийик «спафар» чынга

джетгенди. Бий тахтадан тайгъанда, Миллиеску Россиягъа

кёчгенди, тукъуму чыныны аты бла «Спафаряй» деб бегигенди,

ол тукъумда Россияда белгили къалгъанды. Молдау бийликде

«спафар» чын «сырпын элтиучю- носитель меча» магъанада,

сыйлы дараджада болгъанды.¹⁸

«Спафар» сёз «сылпакъ эр» сёзге тауушу бла джууукъ келеди,

магъанасы бла бирча болады. Молдау бийлик аланхазар, ногъай

юйюрлени джерлеринде, 14-19 ёмюрледе къуралыб болгъанды.

Бюгюнлюкде да Молдауда тюрк юйюрлени бир къаууму, бизни

бла бир тилли гагаузла джашайдыла. Анализ этгенге «Спафар»

сёз «Зульфукар/Зульфикар» сёзден, «Сылпагъар» сёзге джууукъга

ушайды. Алгъа «Спафар» чын эм дараджа болуб, артда

тукъумгъа бурулгъанды. «Сылпакъ +эр» ат болуб, тукъумгъа бурулгъанды.

Сылпакъ эм сырпын сёзлени башларына къарасанг **сыл+пакъ сылдычу** (кесиучю) кылыч, **сыр+пын** да **сырычу** (чанчыучу) кылыч болгъанлары кёрюнеди.

Алай бла **сылпакъ** кылыч **сылпагъар** формада араб къауумлагъа, бизни эски аланхазар (шумер) юйюрлерибизден кечген болур? Алай туююл эссе, араблылы кеслерича **зульфакар бычакъла**, бизни аланхазар, скиф бабаларыбыз кеслерича **сылпагъар** бычакъла эте тургъаны ачыкъ болады. Тюзюн билген Аллахды, алай а бизни бюгюнгю тилибизде «**сылпагъар**» ат-тукъум бурунгу «**сылпакъ эр**» сёзден келгени бир тынч билинеди.

III. Ушаш сёз къураулары мисаллары :

къал - къалпакъ – каракъалпакъ (миллет), (**къ > гъ** бурулуу, къалпагъым),

джал - джалпакъ, (**къ > гъ** бурулуу, джалпагъым),

къыл- къылмакъ (**къ > гъ** бурулуу, къылмагъы)

«Эр» сёз кёошулуб эркиши ат бек эски заманладан огъуна къурала келгенди тарихибизде

1.тарт + эр= тартар= татар

2.булгъа/болгъа+эр=булгъар/болгъар, болкар/малкъар.

3.хаз (къаз) + эр = хазар (бурун хаз, бюгюн къаз)

4.маджа/баджа + эр = маджар

5.дюк (тюк) + эр = дюгер (бурун дюк, бюгюн тюк)

Мен юлгюге къуру беш сёз салгъанма, алай а быллай сёзлерибиз бек кёбдюле.

Эркиши атла да артда тюрк миллетлени атлары болуб, талай атларыбыз да (былайда 4-чю 5-чи номерле) башха миллетлеге кёчюб, аланы атлары болгъандыла.

Сылпагъар да аллай бир сёздю - сылпакъ+эр.

IV. Аны тышында къарачаймалкъар (тюрк) тил бла араб (семит) тиллени тамыры бирди. 10 минг джылны алгъа бир тил болгъанды.*** Анга да тилибизде шагъатлыкъла кёбдюле.

Джам>джамчы>джама>джамау>джамауат/джамагъат

Джиб>джиби>джиберил >Джибрииль

Джан- сол/онг джаны, сол/онг къабыргъасы адамны > сау джан, джашаулу джан, адам джан

Былайда кесигиз кѳргенча джам/джиб/джан сѳзбашла кѳрачаймалкѳар тилни энчи сѳзлеридиле, ахыр сѳзлери джамауат/джамагѳат, Джибрииль, джан уа араб сѳзлеге саналадыла.

Бу сѳзлеча араб тил бла тамыры бир болгѳан башха сѳзлерибиз кѳбдюле.

Алай бла «сылмакѳ/сылпакѳ», ызы бла «сылпакѳ+эр» арабдан келмей, кеси тилибизде минг джылланы алгѳа, джезни темирни эрите билиб, кѳылычла эте башлагѳан заманладан бери джюрютюлген сѳздю.

V. Керти сермешиуде «сылпакѳ» бычакѳны хайыры кѳалгѳан бычакѳладан уллу болмагѳанды. Алай а сермишиуню аллы бла эки ауузлу формасы бычакѳ кѳоркѳутуулу кѳрюнюб, душманланы джунчутургѳа болушханды. Кѳалгѳан кѳылычладан башха болгѳаны ючюн, ариулугѳу ючюн байрамлада да аллай бычакѳны кѳб чыгѳаргѳандыла. Сылпагѳар кѳылычны ауузучу кенглигинде да (горизонталь), ингичкелигине да (вертикаль) да экиге сылынганды. Керти сылпагѳар , эки кѳылычны (клинокну) бир бирине джабышдырыб, кѳылычланы эки учун айрылай кѳойгѳан сырпын болгѳанды.

Сылпагѳар ат бабабызгѳа, туугѳанында айтылмай, уллулугѳунда аталгѳан болур. Атауул атла да уллулукѳларында аталгѳан атладыла. Бурун Кѳрачайда, башха тюрк юйюрледе, эркишини эки-юч аты болгѳан адет кенг джайылыб болгѳанды.

Октябрь Инкилабха дери хаджиле

Бурун хаджиликге кѳбюсюне джаяулай бара тургѳандыла.

Джолда да кѳоркѳуулу халгѳа тѳше, бедуинле башха зорчуланы тонауларына тѳубей джюрюгендиле.

1914 джылдан башлаб, Россия императорлугѳу бла Осман императорлугѳу арасында кѳазауат ачылгѳандан башлаб, Совет Союзну 1979 джылына дери Шимал (Кюзей) Кавказдан муслиманланы хаджиликге барыргѳа эркинликлери болмагѳанды.

(Кавказдан биринчиле болуб, 1979джыл Кѳрачайдан биреулен, Малкѳардан биреулен хаджиликге баргѳаныдыла.)

1. Сылпагѳарланы Керти хаджи (кѳандауур)
2. Сылпагѳарланы Хусин хаджи

3. Сылпагъарланы Зеке хаджи
4. Сылпагъарланы Мухамет хаджи (Махамет хаджи?)
5. Сылпагъарланы Шогъай хаджи
6. Сылпагъарланы Байра хаджи
7. Сылпагъарланы Алий хаджи (Зекени джашы)
8. Сылпагъарланы Даулетмурза хаджи
9. Сылпагъарланы Мурат хаджи¹⁹ (1867 джыл баргъанды)
10. Сылпагъарланы Адильгерий хаджи (биченчи)
11. Сылпагъарланы Хасанбий хаджи
13. Сылпагъарланы Темма хаджи
14. Сылпагъарланы Ахмат хаджи
15. Сылпагъарланы Маил хаджи
16. Сылпагъарланы Таулу хаджи
17. Сылпагъарланы Чокка хаджи
18. Сылпагъарланы Чёпеллеу хаджи²⁰
19. Сылпагъарланы Келемет хаджи
20. Сылпагъарланы Герий апенди хаджи (добар)

Табханыбыз буду ансы, Сылпагъарлада хаджиле быладан кёб болургъа керекди. 1914 джылгъа дери хаджи болгъанла салынгандыла, тизмеде хронология джокъду. Унутулгъанла бардыла, Тюркге кёчюб кетгенле бардыла, аллайла санаугъа тюшмегендиле.

Зульфакар-Сылпагъар атдан къуралгъан тюрк-муслиман тукъумла

Сылпагъар-Зульфакар атдан къуралгъан тюрк-мусульман миллетледе тукъумла бек кёбдюле. Тюбюнде бир талайын береме. Тукъумну къатында сан Яндексде (Интернетде) 2007джыл болгъан индексмесин (интернетде сагъынылгъан санын) эм тюрк-муслиман республикалада къаллай тукъум джюрюгенин кёргюзтеди.

Зульфикаров -1500, Азербайджан, Таджикистан, Казахстан

Зулфикаров - 257, Азербайджан, Казахстан

Зулпукаров - 142, Кыргызстан, Кумыкия, Казахстан

Зульпукаров -199, Дагестан

Зульфукаров- 74, Азербайджан, Дагестан, Казахстан

Зульпикаров- 28, Узбекистан, Татарстан, Башкортостан, Дагестан

Зулфукаров- 6, Татарстан, Каракалпакстан

Зулпакаров -6, Чечня

Сулфукаров- 6, Казахстан, Азербайджан

Зульпакаров - 3, Дагестан, Казахстан

Сулпукаров -1, Кыргызстан

Былайда бек сейири- кьаны бизге джууукъ, бурун Аланьяны чеклерини ичинде, Чечняда «Зулпакаров» эм тили бизге джууукъ Къыргъыстанда «Сулпукаров» тукъумла бизни «Салпагаров» тукъумубузгъа, къалгъанладан айырылыб бек ушайдыла. Алай а бу тукъумла «Зульфукар/Зульфикар» араб атдан/сэзден къуралгъаны ачыкъды.

Къайнакъла:

1. ЦГА Республика Северная Осетия фонд 262 опись 1 дело 23 листы 50-86
2. «Карачай и карачаевцы» Лайпанланы Къазий Черкесск 2005дж, 216 бети
«Тюркский мир: истоки и связи» Лайпанланы Къазий Черкесск 2007дж, 142 бети
3. Лайпанланы Къазий «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2009дж, 36 бет
4. Сылпагъарланы Салис Аубекир улу Джэгетей ш. 2009дж.
«Сылпагъар сырлары» генеалогия джыйгъан къол джазмалары
5. М.З.Каппушев «Къарт атамь атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж.18бет
6. С.Ю. Джанибеков «Времена и люди Карачая Словарь-Справочник» Карачаевск 2009дж 78-79 бетле
- 7- Лавров Л.И. башчылыгъында «Карачаевцы», Черкесск 1978дж.205 бет
8. Лайпанов К.Т. «Этногенетические взаимосвязи карачаево-балкарцев с другими народами» Черкесск 2000дж. 49 бетде
9. Ёзденланы Абугалий «Джашауну оюнлары» Черкесск 1988дж. 121 бетде
10. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж), Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учккен эл
11. «Воина Аллаха» Журавлѐв И.В., Мельков С.А. Москва 2004г., сурат-10
12. «Мусульманские имена и их значение» Багаутдин Аджаматов Махачкала 2000г
13. «Нарты» 1994дж., А.И. Адиева башчылыгъында, Москва 95 бетде

Юзюк: «...Сора, Жанпараз, Фукну уланы, гоппанны ичгиден толтуруп, Ёрюзмекге алып келди. Алай келгенде, ичгини берирден алгъа: «Ёрюзмек, бу жанындагъы неди,- деп, къылычын хиликя этип кёргюзтеди,- бир кёргюзтчю»,- дейди. «Угъай, къой муну, не зат эсе да. Бу Зулпагъарды,-дейди... «Мен чыгъарсам, бу ызына къуру кирмез»,- дейди Ёрюзмек. «Къойчу-къой, къуру кирмей а, не этерикди»,- деп къоймайды Жанпараз. Ол заманда Ёрюзмек сырпынын тартып чыгъарды. Чыгъаргъанда аузу кез болуп кёрюндю. Фукну уланы Жанпараз: «Бу кез нек болгъанды?» - деп сорады. «Кёкде сени атанг Къызыл Фукну ургъанда, аны азыу тишлери болатдан эди да. анга тийгенде болгъанды»,- деп, алайда Жанпаразны уруп башын тайдырды. Былайда, бу юйде жауларын уруп башлады.... Чыкъгъандан сора, болгъаны къан болуп, къатыны Сатанайгъа барады. Былай бла нартла элине кеси ие болуп къалады.»

14. «Къарачай» газет №18, 2.03.2005дж.

15. Къарачай-Малкъар ангылытма сёзлюк, Къарачаймалкъар-орус сёзлюк

16. Тюрк сёзлюк, Казак сёзлюк

17. «Къарачаймалкъар Фолкълор», Нальчик 1996г 242 бети,

18. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>

Г.В. Вернадский "Московское царство VI. Русь между Востоком и Западом 1667-1682гг"

19. «Хаджиликни джолунда» Блимготланы Кочар Черкесск 1996дж 134-135 бетле

20. акъсакъалладан джыйгъан Сылпагъарланы Алибекден, 32 джыллы, Терезе эл 2009дж, Сылпагъар генеалогия хазырлагъан Сылпагъарланы Салисден 27дж, Джөгетей ш. 2009дж

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала

Ахмад Сылпагъар (2009-2010дж)

I. Къартджуртда таш илкичле

Бюгюнлюкде Къартджуртда Сылпагъар тийреде эки таш илкич сюеледи. Таш илкичлени юслеринде тарихлери керкилиб турады: бири 1897джыл, экинчиси 1898джыл салынгандыла.

(Белинден сыныб тургъан ючюнчю эски таш илкич да болгъанды. Биз кюнледе Сылпагъарланы бири аны сау этиб ызына салама деб, алыб кетиб, орнуна салалмай турады.)

Таш илкичлени мийиклиги адам сюйегинден мийик- 2 метрден бираз артыкъды. Эки илкичде да бир джанында араб харифле бла башха джанында орус харифле бла Сылпагъар сыры эм илкичлени салгъанланы атлары джазылыб турады.

1897 джыл бегиген илкичде джазылгъаны былайды: «Бийболата, Аслана, Темирджана, Солтанбека, Сылпагара, Андреуюка, Зыгытчы». 1898 джылгъы илкичде атланы аллына «сын» деб къошулуб барады, «сын Бийболата, сын Аслана, сын Темирджана...».

(Бийбулатны юсюнден «Доммайчы, Габий, Бийболат» статьяда къысха хапар барды. Темирджан джети атаулу башыды. 1887 джылгъы илкични Бийболатны Чокъа-хаджи джашындан тууугъан Юсуф-хаджи салгъанды. 1889 джылгъы ташны Бийболатны Адей джашындан тууугъанла Науруз бла Зулкъарнай салгъандыла.)

Эки илкичде да къартджуртчу Сылпагъарлары джюрютген **Науруз тамгъа** барды. Эки таш илкичде да **джарым айны (хилал)** ичинде, гокга чапракълы тогъайланы ичинде алтыучлу джулдузла керкилгендиле.

фото №1: (Уллу ёлчемде китабны ал кябузгуна салынганды)

1-чи ийне: ай тогъай ичинде алтыучлу джулдуз

2-чи ийне: илкични салынган 1897 джылы

3-чю ийне: Сылпагъар сыры (Биболатдан башланган бутакъ)

Фото №2: 1898 джыл Сылпагъар тийреде салынган таш илкиче Сылпагъар тамгасы

фото №3

1897джылда салынган таш илкичде: араб харифле бла джазылган Сылпагъар сыр, муслиман тогъайда алты-учлу джулдуз, Науруз-Сылпагъар тамгъасы.

Къартла айтыудан, Къарачайда кёбле алтыучлу джулдузланы сын ташлагъа Орта Азиягъы сюргюн болгунчу сала тургъандыла. Алтыучлу джулдузланы Тюркийеде къарачай элдеде 1940-1950 джыллагъа дери сынташлагъа салыб тургъандыла. Аны тюбюнде Тюркийеде къарачай элде этилген фотолода кёрлюксе. Бусагъатда Тюркде да Россияда да бешучлу джулдузлагъа кёчгендиле.

II. Науруз, наурузла эм тамгълары

1. Науруз – 14-15 ёмюрледе джашагъан, Къарчаны биргесине айланган, аны эм ышангылы нёгери, ант къарнашы болгъанды. 1395-1396джыллада Тамерлан Аланьяны чачыб-къырыб, алан бёлеклени джесир этиб Орта Азиягъа сюрюб кетгенди. Къарча башчылыгъы бла Науруз, Адурхай, Будиян, Тырам эм башхала Азиядан ызларына эркин болуб Ара Кавказгъа келгендиле. Ала бирлешиб 1428джыл Аланьяны ёзегин, кеси эркинлигинде тургъан къыраллыгъын, Барс эли Къарачай атда къайтаргъандыла.

«Барс» бла «Алан» бир сёздюле, бир джыртхыч джануарны-леопардны (акъ барсны да) атыдыла.

15-17 ёмюрледе Барсэль Къарачай байламсыз къыралны миллети бюгюнго къарачаймалкъар халкъ бирден болгъанды. Джери бюгюн джашагъан эки республикада эллерибизни джерлеринден уллу болгъанды. Бу ойлашха тюбюнде (*«Къарачай» статьяда далиллеге къара.*)

«Барс эли» тарих джазмалада Барсилия атда белгилиди. «Барс эль» сёз бираз тюрлениб «Басиян» атха бурулуб гюрджю тилде эм Черек ёзенде сакъланганды. Къарча Барс эли Къарачайны тёрт бёлюмге -тёрт чанкаргъа юлешгенди. Адурхайны чанкары, Будиянны Чанкары, Тырамны чанкары, Наурузну чанкары болгъандыла. Ара бёлюмюне (ара чанкарына) бюгюнго республикабызны джерлери киргенди. Ара чанкаргъа Науруз башчылыкъ (элмендерлик) этгенди. Адурхайны чанкары Уллу Лабадан Акъ суугъа (Белореченка) дери болгъанды. Будиянны чанкары бюгюнго Къабарты-Малкъар республиканы джерлери, Тырамны чанкары бюгюнго Бештау джерлени тёреси (КМВ) болгъанды¹.

Къарчаны ызындан джашы къалмай ауушханды. Аны орнуна тамадалыкъга адам сайлагъанда, Науруз Къарчаны (Къарчаланы?) кюеююн Къырымшамхалны теджеб, анга болушуб, ол сайланган башчы (артда бий) болгъанды¹. Тёрт къаумну (чанкарны) тёрт тамгъасы болгъанды. Кечирек бешинчи тамгъа Боташда, алтынчы тамгъа Хубийде, джетинчи тамгъа Къырымшамхалда къуралгъанды².

Науруздан туууб, тукъумгъа алгъа айырылгъан бюгюнго Къарачайда беш уллу тукъум барды: **Сылпагъарлары,**

Къочхарлары, Байрамкъуллары, Каппушлары, Аджилери. (Аджилери наурузлагъа сют къарнаш болуб къошулгъанды деген да барды). Бу тукъум башламчыланы къарт аталарыны атасы бирди, ол да **Дударукъ** болгъанды. Алда сагъынылгъан таш илкичде аты джазылгъан Сылпагъарны къарт атасы **Зыгытчы** Дударукъну джашыды. Науруз тукъумланы бирикдирген **Дударукъ-Бихарус-Науруз** сыр бутагъы Каппушлада сакъланганды.

1887 джыл туугъан Каппушланы Адилгерийни джашы Сюлемен Науруз сырын къагъытха тюшюргенди. Сюлемен да къарт атасы Бийболатдан эшитиб, 1826 джыл туугъан белгили билимли Каппушланы Алхаз-хаджини джазмаларын алыб, Науруз сырын алай сакълагъанды, джазгъанды². Каппушлары билдиргенден Дударукъну беш джашы болгъанды, науруз тукъумла аладан башлангандыла.

1. Темижбек-Темиралы-Къочхар (Къочхарланы башы)
2. Зыгытчы-Эндиреуукъ-Сылпагъар (Сылпагъарланы башы)
3. Энтурурукъ-Бедрукъ-Каппуш (Каппушланы башы)
4. Шонтукъ-Тейрикъул-Байрамкъул (Байрамкъулланы башы)
5. Къайтукъ-Таумурза-Аджи (Аджилени башы)
Наурузну джашы Бихарусну юч джашы болгъанды-Эльбуздукъ, Дударыкъ, Гагарак. Наурузну атасыны аты Мечус, аны атасыны аты Балас, Баласны атасыны аты Алан болгъанды². Ахырында, къартларыбыздан эшитген Хасан атауулубузну сырын, 1887 джылдан сакъланган таш илкичде Сылпагъар сырын, Каппушлары сакълагъан Науруз сырын бирикдиргенге кесими сырым былай болады:

Ахмад(1961) <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1893), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреуюкъ, <Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан...

Тамерлан Алангъа чабхан заманда Къарчагъа 24 джыл болгъанды. Аланланы джесир этиб Бухаргъа сюрюб, анда къуллагъа сатхандыла. Наурузгъа ол заманда 17 джыл болгъанды.³

Тамерлан Аланья бла, Алтын Орда бла Кавказда къазауат этген заманы 1395-1396 джылла болгъаны тариххе белгилиди. Бу

джылладан чыгырыб санасакъ Къарча 1371 джыл туугъан, Науруз бабабыз 1379-1380 джыл туугъан болады. Энди бизге белгили сырны Наурузну туугъан джылына байлаб хыйсабласакъ Бихарус (Бухарас?) бла Наурузну арасында эки-юч ата болургъа керекди. Алайсыз алда джазгъан сырымда Наурузну джашау джыллары Тамерланны, Къарчаны заманына джетмейди, тобукъ арасы да 39,3 джыл болады.

Сыр (генеалогия) арада эки-юч атаны унутханнга ийнанган кыйынды. Кёлуме келген бла сырны аллында болгъан Науруз атны, ортасында болгъан Науруз ат бла алджащдыргъанга ушайды. Башха сёз бла айтханга эм алда Науруз, төрт тобукъдан да Науруз болса хар не да бир бирин тутуб, арада бир-бирине келишмеген къаршылыкъ къалмайды. Генеалогияны былай бошагъанда ...<Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан,< НАУРУЗ тобукъ арасы келишиую эм адам ийнанырлай 31 джыл болады.

Къарачайда къалгъан науруз тукъумла беш ал тукъумдан айырылгъандыла, бирлери таякъ (ант) къарнаш болуб къошулгъандыла. Сылпагъарладан айырылгъанла **Голалары**. Каппушладан (Гаппушладан) **Батдылары** айырылгъандыла. **Созарукълары** да къошуладыла Каппушлагъа. Науруз къаумгъа **Мамчулары** ант къарнаш болуб къошулгъандыла. Быладан сора да **Къобалары** эм **Гапполары** Науруз тукъумлагъа киредиле.

150 джылны алгъа Къарачайда, Петрусевич тукъум тизмесинде джазгъанча, Науруз къаум онбир тукъумну бирикдиргенди: **Къочхарлары** (Кочкаровы), **Аджилери** (Аджиевы), **Гапполары** (Гаппоевы), **Байрамкъуллары** (Байрамкуловы), **Къобалары** (Кубаевы), **Мамчулары** (Мамчуевы), **Голалары** (Голаевы), **Сылпагъарлары** (Салпагаровы), **Каппушлары** (Каппушевы), **Батдылары** (Батдыевы), **Созарукълары** (Созаруковы).

(Каппушлары арт джыллада Петрусевични тизмесине, кеслеринден айырылгъанга санаб, науруз тукъумлагъа Тамирезлини да къошадыла. Алай этилсе Гулоулары да сылгагъар къанлы тукъумдула- былада наурузлагъа къошулургъа тыйынылдыдыла. Каппушланы бирлери Малкъардан бир (къул?, тул?) тишириуну алыб, андан туугъан джашына тукъум-рысхы бермей айырыл джащдан

башланыб джангы Темирезлени тукъум къуралгъанды)
Петрусевич санаудан науруз тукъумланы 1808 адамлары болгъанды⁴. Алай бла наурузла Петрусевич санагъан бютеу 13 минг къарачайлыны⁴ ичинде эм аздан 14% барды. Бюгюн кюнде ол сан эм азы бла 28минг адам боллукъду. Петрусевични санауна тюшмей кългъан къарачай наурузланы, эм анасы науруз тукъум болгъанланы, башха миллетледе наурузланы (Маремкулов абазалылада, Аджиев-Папшуов адыглада...) эгерсек наурузланы саны юч-тёрт къатха кёб болукъду. *(Ал макаледе Петрусевич адамланы толу санамагъаныны юсюнден окъу).*

Науруздан туугъан, айырылгъан бюгюн Малкъарда юч тукъум барды. Дагъыда Науруздан туугъан башха тукъумла ногъайлыланы бир бёлегин бойсундуруб? (алагъа къошулуб?), «наурузовцы» деген атлары орус тарихде белгиледи. Ногъай наурузла 18 ёмюрде кеслери огъуна бютеу къарачаймалкъар миллетден (саулай къабарты адыгладан да) аслам болгъандыла. Ала Инджик сууланы орта боюнларында, Къобан сууну Баталпаша, Невинка джерлеринде джашагъандыла. **Бу чекле Барсэль Къарачайда Науруз чанкарына келишедиле!** Ногъайистандан чыгъыб, къабарты адыглагъа бийликке кёчюб, адыг тилге бурулуб кългъан, алада Наурузлары атлы бий тукъум барды. Ногъайистанда бурун Наурузлары бийлени къуллары бола туруб, артда Науруз атны/тукъумну алыб къойгъанла да кёбдюле.

(Бюгюн Къарачайда болгъан Наурузлары тукъум Гырын улудан башланганды. 1862-1872джыллада Сосранладан (Къырымшамхалладан) азатлыкъга эки юйдеги болуб чыкгъандыла. Аны ючюн ала Къарчаны тенги Науруздан, Науруз къаумдан келген тукъумду деген джангылычха ушайды.)

Наурузну Ара Кавказда уллу ызы кългъанын бу къысха билги да кёргозтеди. Аны тарих ызына тыйыншлы, аны юсюнден энчи тинтиу тарих статьяла/макалеле джазаргъа да тыйыншлыды.

Бурун Барсели Къарачайда адамла тукъумлагъа юлешингинчи «наурузла, адурхайла, тырамла, будиянла, шадыбекле, хустосла, шипиле..» деб айырылгъандыла. Тукъумлагъа юлешешингенде къаумланы биринде юч тукъум (тырамла,

хустосла) башхаларында онтёрт тукъумгъа дери (адурхайла) болгъанды⁵. Бу магъанада «къауум» сёзню орусча терджюмеси «родовой союз, племя» боллукъду. Эски къауумланы юсюнден быллай айтыу болгъанды: «багъалы адурхайла, чомарт тырамла, адебли будиянла, тулпар наурузла».

2.1. Науруз-Сылпагъар тамгъаны тарихи

Къарджуртда эки таш илкичледе 1897-98 джыллада салынган

Науруз тамгъаны бичими, кёрюнюшю былайды (статьяны аллында №2, №3 фотолада кёрлюксе). Бу тамгъа алгъа Наурузну тамгъасы болуб, артда Сылпагъарлагъа кёчюб сакъланганды. Къарджуртчу Сылпагъарлары аны 1920-1930 джыллагъа дери джюрюте тургъандыла. Сёз ючюн, биз билгенден былайда «Тохтар бла аны джашлары» хапарда айтылгъан Хасанланы атауулдан Бешбаш-Зекерья (аны джашлары) ол тамгъаны ишексиз большевик власт келгенден сора да джюрютгендиле.

Наурузну тамгъасы Сылпагъарлада къалай къалгъаны белгисизди.

Наурузну башха туудукълары айырылыб чыгъыб, Сылпагъар ата-баба уясында-мюлкюнде къалыб, анда алай сакъланган болурму? Сылпагъарлары къалгъан наурузладан кёб болгъаны ючюн Сылпагъар тамада болгъан болур деген оюм келеди.

Сылпагъаргъа тамада тукъумгъа кёчгенча кёчген болурму? Башха науруз тукъумланы тамгъа бичимлери башха эм энчи болгъанды. Учкулангъа кёчген Сылпагъар атауулланы тамгъалары да башха болгъанды.

2.2. Науруз сёзню магъанасы

Науруз сёзню магъанасы Науруз тамгъаны магъанасы бла байламлыды, магъанасы бирди. Алгъа ол сёз не болгъанына бир къарайыкъ.

«Науруз» ат бек бек узакъ замандан бизге джетгенди. «Нау + оруз» деген эки сёзден къуралгъанды. Магъанасы да «джангы джыл, джангы орузлама/оруз» дегенни тутады.

«Нау/ной»- сёз бираз тюрленген формалада бютеу европа-иран тилледе барды. Бу сёз бизде «джангы» магъанада, орусча

«нов+ый»), ингилизче «нюю-new», алманча (немчача) «пеуе-нойе», урумча «ной», иранча «нев», испанча «пиево-нуево» деб айтылады. Башха тюрк тилдеде, сёз ючюн, тюркче «йени», татарча «йана» болуб, европа-иран тилгеде ушаш тауушда сакъланганды. Бизни тилде «нау» сёзню башха тюрлюсю «ногъ» болады. Андан кьуралгъан «ногъ+ай», «ногъ+эр= нёгер», «най+ман» сёзле бардыла. Алай бла «нау, ногъ, най, яна» сёзбашла (сёзле) бизни тилге тыш тилледен киргенле тьююлдю. Бютеу евростатика тилдеде болуб, бизни тилде да бурунгу тауушлары (формалары) сакъланган сёзледиле.

Мисалгъа «быйыл, огъесе, огъай» сёзлерибизни салама. Бу сёзлени ал формалары/кьурамлары былайды: «быйыл = бу+джыл», «огъесе= йокъ+эсе», «огъай= йокъ+ай» сёзледен сакълангандыла. Бизни тилибиз «джол/джер» деб сёлешген дж-диалектли ал тилди. Алай а мисалда йок-диалектден бек эски сёзле тилибизде ызын кёргюзтедиле. Бу мисалда «быйыл, огъесе, огъай» йок-диалект сёзле бизде сакъланганча, «ногъ/нау/ной» евростатика сёзле да тюрк тилдеде тюрлю-тюрлю «йана/йени/ногъ/нау/джангы» формалада сакълангандыла. Бизни тилде да «нау-ногъ» сёзбашла да сакълангандыла.

«**Оруз**» сёзюбюзню башы «ор/ур» болады. «Оруз» сёзге магъанасы бла да, тауушу бла да ушагъан сёзле «ораза», «оружлама». («оружлама» – кюн санау, календарь). «Ор» сёзбашдан кьуралгъан «орам» сёз учсуз-кыйырсыз кенгликледе айырылгъан джерни белгилеген сёздю. «Ор» сёзбашдан кьуралгъан «ораза/оруж» сёзле учсуз-кыйырсыз заманны ичинде бир белгили чакъны (кюнлени) айыргъан сёзледиле. Алай бла «ораза, оруж, орам, оружлама» ишексиз кьарачаймалкьар сёзледиле.

«Джангы джыл» башланганын кёргюзтген сёздю. Джангы джылгъа «Науруз» бла тенгликге «Голлу» дегенле бардыла. Бу джангылычды. Эски «Голлу» сёз- бюгюнлюкде «Къоллу» боллукъ эди. Голлу-Къоллу сабан ишлени башланганына аталгъан байрам болгъанды. Голлу байрамы джылыракъ заманга, сабан сюрген, урлукъ атхан заманга тьюшгенди. Науруз байрамы джангы джыл башланганга аталгъан байрам болгъанды. Науруз байрам малланы кыйш кьошладан, дорбунладан чыгъара

башлагъан суугъуракъ заманга тюшгенди.

Науруз кюнню къысхалыгъы бошалыб, кюн бла кечени узунлугъу 22 мартда тенг болгъанын белгилейди. 22 мартдан сора кюн кечеден узун болуб, джылыу да кёбюрёк бола башлайды. Анга тюрк-иран дуньясы минг-минг джылланы Джангы джыл келгенге санаб байрам этеди.

Бурун къарачаймалкъар (аланхазар) миллетде заманны Кюнге эм джулдузлагъа къараб санаб, айырыб, белгилеб тургъан билимли устала-оразкъулла болгъандыла. Ала байрамланы заманын (Науруз/Голлу д.а.к.) къайсы кюнге тюшгенин элге халкъга билдириб тургъандыла. Къарачаймалкъар халкъда Оразай, Оразкъул/Ораскъул атла бла тукъумла бу ойлашша шагъатлыкъ этедиле.

«Оруз/уруз» сёзню бир башха, андан да эски формасы **«хоруз/хурз»**, Кюнню бир башха эски атыды⁶. **«Орузлама»** сёзню ачыкъламасы **«Кюнлени санау»** болады. Кюнню эски атындан эски элибизни аты – **«Хурз+ук»**, **«Кюнню джашы/уланы»** магъанасы барды. Хурзук бла Хурзукну ичи бла баргъан Уллу Кам сууну атлары Къарт-Джуртдан, Учкуландан, Къарачайдан эски атлагъа ушайдыла.

(Бу статъяны ызында статъяда Хурзук бла ётген Кам сууну юсюнден окъу). Кюнге табынган заманда Хоруз/хуруз/хурз, хорос/оруз/ атлы, Кюнню артыкъ багъалатхан атлары болур. Уралда кёбейиб, сора Европагъа ётген гуннланы атлары Наурузла болгъанын Байрамукъ улу китабында⁶ джазады. «Науруз» атны Байрамукъ улу «Джангы джыл, Джангы гунн, Джангы джарыкъ, Джангы чора/черий» деб ачыкълайды. Ачыкълаула бир-бирине къарышчы болмайдыла, бир-бири бла къаты байламлы боладыла.

Ахырында,

1. «Науруз» сёз миллетибизде болгъан байрамны ангылатхан бизни энчи сёзюбюздю дегенде жангылыч болмаз

2. «Науруз» ат бизни миллет гунну/гунман/куман юйюр бла байламлы болгъанынызгъа шагъат этеди

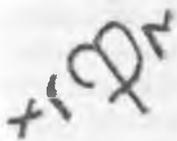
3. «Науруз» ат Науруз тамгъа бла бек байламлыды, бир магъананы тутады (тюбюнде макалеледе окъу)

2.3. Джуртубузда тогъай тамганы эскертмелери

Аланьяны (къарачаймалкъарны) джерлеринде, бурунгу алан хазар шахарланы ташларында джазмала таба тургъандыла. Ол джазмала тарихде «эски тюрк рунала» атда белгилидиле. Бюгюнгу Къарачай шахарны къатында, хазарлыланы 6-9 ёмюрледе Хумара, Къара Кент къалалары болгъанды. Хумара къаланы (шахарны) къатында Токъмакъ Къаяда 6-9 асырда къазылгъан катакомбалада тарихчиле руна джазмаланы табыб окъугъандыла.

Сол джанында суратда джазма Токъмакъ Къаядан джазмады.

Джазмалада тогъай тамганы тегерегине эски тюрк рунала эшилиб, джазылгъады. Китабда тогъай тамгъа «М» харифди, тилибизде «М» тауушну тутады деб къабыл этилгенди⁷. Бу аланхазар джазманы Хабич улу «Бей Тегрим! (Бий Тейрим!) Бантал ёлнюдю (ёлтюрюлдю), гагам (каган) сенте басынты (сенде басдырылды)» деб окъугъанды^{7*}. Амма китабда, тогъай тамгъа «М» таууш/хариф не ючюн болгъаны ачыкъланмагъанды. Тогъай тамгъа Науруз (сёз) бла байламлыды. Былайда бизге эм магъаналы тогъай тамгъаны тегерегине аланхазар рунала эшилиб/чырмалыб тургъаны болады. Ёлчеми уллу тогъай тамгъаны тегерегине гитче рунала эшилиб, тогъай тамгъа баш тамгъа болгъаны билиниб, ачыкъ кёрюнюб турады.

сурат 1

Шаркъда (Кюн тууушда) миладиге^{*} дери заманда Къытайны бойсундургъан хунну юйюрю, Гъарбда (Кюн батыда) миладиден

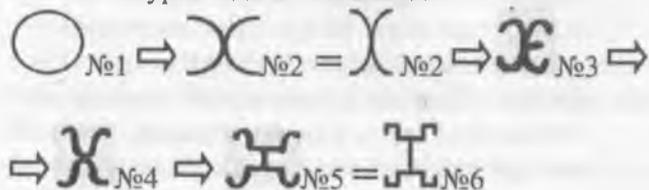
сонгра Рим императорлугъун чачхан гунну юйор да бирдиле. Бизде Кавказда 4 ёмюрде аланла булгъарла бла бирикген гунну/хунну юйор да бирди. Орта ёмюрледе гуналан, гунбулгъар юйорлени атлары гунман болгъанды. «Гунну» сёзню тюз ачыкълагъан кёрмегенме. Тюрк тилледе болгъан «Ю (Û)» таууш бир-бир башха тилледе болмагъаны себебли ол тауушну «У» этиб къоядыла. Аны ючюн «гюнлю/кюнлю» «гунну» деб джазылгъанды эм айтылгъанды.

Гунну/гунман кюнге табынганлары ючюн Кюнню символу эм тамгъасы тогъай болуб руна джазмада бегигенди. Ала кеслерин «кюнлю/кюнню/гюнню» этгенлери ючюн тогъай тамгъа «мен» дегенни да тутханды. Сора кеч заманлада тогъай тамгъа «М» хариф/руна болуб бегигенди.

Ол заманладан бизде къуру руна джазмала къалмагъандыла. Гуналан, гунбулгъар, гунхазар заманладан тилибизде эсгертмеле кёбдюле. Сёз ючюн, «Анасыз баланы Кюню болмаз», «Кюнсюз джазыкъ». «Кюн ууата айланады», «бизни орамгъа да тийер **Кюн**», «анга/санга/манга Кюн тууду/чыкъды». Бу айтыула эм нарт сёзле бизге джарыкъ берген Кюн джулдюзну юсюнден айтылмайдыла. Былайда «кюнлю-кюнсюз» сёзлени магъанасы «насыблы-насыбсыз, заууклу-зауукъсуз» магъананы тутады. **Биз «гунну-гунман» болгъан, Кюнге табынган, Кюнню багъалатхан заманладан къалгъан айтыуладыла.**

2.4. Гунну-гунман тамгъа Науруз тамгъаны аллы

Бизге джетген Науруз-Сылпагъар тамгъа тогъай тамгъадан башланыб, тюрлене-тюрлене Къарт Джуртда ташда керкилген бичимине джетгенди. Мен ангылагъандан тюрлениуле тюбюнде салынган суратладача болгъанды:

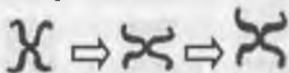
Быллай оюм этдирген: профессор Лайпанланы Къазий къарачай тамгъала тизмесине салгъан юч тюрлю Науруз тамгъала боладыла. Аланы (былайда ючюнчю, тёртюнчю, бешинчи

номерли тамггаланы) Лайпанланы Къазий эки кере басмагъа чыгъаргъанды⁸.

Алгъа Къазий тюз белгилеген Науруз тамганы- бюгюн Малкъарда тарихчиле терсине Наурузланы тукъумну тамгасы этиб турадыла (М.Кудайланы, А.Гылаш)⁹. Науруз бир, Наурузлары башха, аны бла тамггалары да башхады. (Наурузланы тамггалары болгъан эсе башха тамгга боллукъду.)

Къазий басмалагъан бешинчи номер тамгга джайракъ этилиб ташда Науруз тамггадан бираз бузукъду. Сылпагъар тийреде таш илчиде керкилген Науруз тамгга бундан мийикди, пропорциясы башхаракъды. Эки ташда да Науруз тамганы мийиклик ёлчеми джюз болса, кенглигинде джюзден алтмыш джети барды. Бирбирле тамганы ташдача ёлчелерин тутмай, Лайпан Къазийча, джайракъ салыб къоядыла.

(Казий салгъан тёртюнчю номер тамгга терс сюйелгенге ушайды. Аны джыгыб сюйеб, мийиклигин бираз тюрлендиргенге эки джанында тамггалагъа бегирек ушайды.

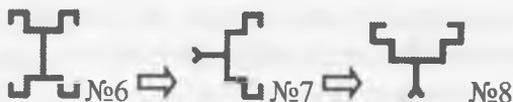

Тогъай тамгга гунну (гунман) юйюрлени кюнню белгилеген энчи тамггалары болгъанды Гунман биринчи номер тамггады - «Кюн, Мен» деген магъана тутханды. Заманланы узунлугъуна тогъай эки бёлуб, эки джарты этилиб, бир-бирине къошуб, джангы белги (тамгга) къуралгъанды. Алай бла бир-бирине къысылгъан эки джарты тогъай Науруз тамганы ал формасы болгъанды (экинчи/ючюнчю номерле). Кёб заманла ётуб, бош бичимли, бир бирине къысылгъан джарым тогъайла аз-аз тюрлене, омакъ эм оюулу бола, ташдача бюгюн бичимине келгенди (бешинчи/алтынчы номерле). Дагъыда ташда тогъайны бичимин тегерек сыз бла тартхан къыйынды. Андан эсе ташда тюзюне сызла тарта бюгюнню бичимде Науруз-Сылпагъар тамгга салгъан тынчды.

Бюгюнню Науруз-Сылпагъар тамгга бирикген эки джарым тогъайдан тюрленгенине, ол да толу тогъайдан башланганына инек болмазгга керекди.

Науруз сёзню башында ачыкълагъан «джангы джыл» байрам болуб, 22 мартха тюшуб, «Кюн экиге сынганын» эсгерирге

керекди. Аны ючюн, бир-бирине кысылган эки джарым тогъай кюнню эки бѐлюнгенин кѳргюзтгени ачыкъ болады. Андан «Науруз» сѳз бла «науруз тамгъа» байламлы болгъанлары, бир магъананы тутханлары ачыкъды.

Учкуланга чыкъган Сылпагъарлары Науруз тамгъаны (№6) бир къанатын къурутуб, аны орнуна айрысы болгъан горизонталь сыз салгъандыла(№7). Айры сыз мен ангылагъандан эки ауузлу сылпакъ бычакъны белгилейди. Артда ол тамгъаны горизонталь симметрия кѳзге таб болгъаны ючюн джатдырыб, башха тюрлендириб бюгюнге джетиб Учкулан Сылпагъарланы тамгъасы болгъанды (№8).

Тогъай тамгъа бла науруз (тогъай тамгъаны бирикген джартылары) тамгъа минг джылланы тутулгъанына ишек джокъду. Аллай фикирге-оюмгъа эркинлик берген: науруз сѳзню магъанасы, науруз байрамы, науруз тамгъаны эскилиги, хунну-гунну юйюрлени узакъ заманлада джашагъанлары шагъатлыкъ этедиле.

3. Алтуч джулдузну къурамы-аланхазар тамгъа

Алты учлу (алтучлу/алтуч) джулдуз (тамгъа) бирбирине салынган эки ючучлу тамгъадан къуралгъанды. Аладан бири эркек тамгъа, бири тиши тамгъа болады. Андан сора ючгюл тамгъа кѳкде учуб баргъан къан/къау къазгъа да ушайды. Ючгюл тамгъа къан/къау къазны символду дерге боллукъду.

Къартджуртда таш илкиче Сылпагъар сырны тюбуне алтыучлу джулдузла керкилиб турадыла. Сылпагъар сыр бла алтыучлу джулдуз бирге салынганы тукъум къуралгъанын болгъанын кѳргюзтеди дерге боллукъду. (башында эм китаб тышы суратлагъа къара)

 ючучлу эркек хаз/къаз белги/тамгъа.
 +
  ючучлу тиши хаз/къаз белги/тамгъа.
 =

=

 эки ючучлу белги бирбирине кьошулуб алтыучлу белги болгъаны бла тукъум кьуралгъынын кьргюзткючю белги/тамгъа болады

Ючгюл тамгъа къаз бла (къанатлы бла) байламлы болгъанына ийнаналмагъанга: «юч» бла «уч» (лети!) сёзле бир бирине ушагъанлары, алгъа бир сёз болгъаны кёрюнмеймиди? Алтымюйюшлю джудуз бла тукъум башланганда байламлылыкъ джокъду дегенге былай айтырыкъма: «алты» бла «ал» (аллы) сёз бир тукъумлу болгъанын кёрмеймисе сора? «Алты» сёзню экинчи магъанасы «начало»-«башы/аллы» болады. Андан бурунлада алтуч джудуз тукъум болгъанны, башланганны кьргюзткюб тургъанды.

 «могендавид»

 хилал ичинде алтучлу Джудуз, арасында нокътасы бла

 Ючгюл тиши тамгъадан тюрлениб, бюгюнлюкде «сүймекликни тамгъасы, сүйген джюрекни тамгъасы» болуб саулай христиан дуньясына белгилиди.

3.1. Алтуч джудуз- «могендавид» джудузу

Бизни заманда алтуч* джудузну аты дуниягъа чууут джудуз болуб белгили болгъанды. Аны атына немча (идиш) тилде сёлешген европалы чуутлула «могендовид» деб джазадыла.

Чууут (иврит) тилде Маген Давид болуб, Израильни байрагында 1948джыл бегигенди. Быллай джулдузну бек эртде заманладан огъуна башха тюрлю-тюрлю миллетле тута келгендиле. Чууутлула джулдузну кеслериникиге санасала да «могендовид» сёзню магъанасын билалмайдыла. Давид алтучлу тамганы (джулдузну) кьоруулау кючю барды деб ийнананыб кесини кьалкъанына джаза тургъанды дейдиле¹⁰.

Адамланы Аллахны бирлигине чакьыргъан, тилек-умут кьуру Аллахдан болургъа керекди деб юретиучю Дауд фыйгамбар (Давид) алтыучлу тамганы кючю-кьарыу барды деб кьалай ийнаныр? Аны чууутлула ангылаталмайдыла.

Мен ангылагъандан «моген» сёз тамгъа (джулдуз) бла чуутлулагъа биз хазарлыладан кёчгенди. Аланхазар тилде «бугъун» «богъун» тауушлу болгъанды. Магъанасы да «сакълан, джашырыл» деген орнун тутханды. «Б», «М» тауушла бизни тилде ауушуна келедиле, сёз ючюн *мийик-бийик, мен-бен (тюрче), баджаргъан-маджаргъан* д.а.к. Аны бла «бугъун/богъун» сёзню бир башха формасы «моген» богъанына сейир джокьду. Башха тилде бираз тюрленирге да болур.

Бурун хазарлыла тамгъаланы, джазыулары, белгилени сакълау-кьоруу кючю барды деб ийнангандыла. Ол эски адет бираз тюрленсе да бюгюн аланхазарлагъа джетгенди.

Кьуран сураланы тигилген кьайиш ичине салыб, боюнларына дууала тагъыб айланганла кёбдюле. Ала кьайишни ичинде кьагьтда Кьуран сураланы сакълау-кьоруу кючю барды деб ийнанадыла. *(Макалени башында келтирген суратда аланхазар катакомба кьабырда джазыуу функциясы/магъанасы да алайды: каган ёлюкню Тейриге танытыу эм каганны кьоруу, сакълау.)*

Бюгюнню чууутлула айтычу, Дауд (Давид) кьалкъанына алтучлу джулдузну салгъанды деген хапар, хазарлыла кьалкъанга, байракъга тамгъала салгъандан чыкьганды.

Аланхазарда «бугъун/моген» сёзню магъанасы, ала тамгъалада сакълау кюч барды дегенге ийнаныулары аллай оюм келтиреди.

Кьартларыбыз айтыудан, кьарачайлыла коммунистле келгинчи кьабыр сынташлагъа айны ичине алтымюйюш джулдуз салыб тургъандыла. Сынташха аллай белги уруб ёлюк

«бугъун» болгъанын, асыралгъанны кѣргюзтген болурламы. Тюркге барыб келген Хатуаланы Рашид, анда къарачай къабырлада, бу алтымюйюш джулдуз муслиман тогъайны ичинде, сынташлада кѣрюб келгенди¹¹.

Фото №4

Фото №5:

Быйыл 2009 джылда Тюркийеде Гёкчейайла элде сынташлада алтучлу джудузла кёрдюм. (Китабны арт кябугьунда, былайда тьобюнде фотологъа №4, №5 кьара). Гёкчейайла Эскишехир илине (областына), Чифтелер ильчесине (районуна) киреди.

Къарачаймалкъар джамагъаты Гёкчейайла элине Килиса дейди. Гитче элчикди, адамлары кёбюсю шахарлагъа кёчюб, 40 юй/юйдеги къалгъанды. (Сылпагъарлары да барды къалгъанланы ичинде). 1940-1950 джылладан кеч салынган сынташлада алтучлу джулдузла кёрюнмейдиле. Биринчи сынташда (ал фотода №4) джулдуз хилал ичинде алты чапракълы гокга хансха ушаш керкилгенди. Бу сынташ 1947 джыл салынганды. 1952 джыл салынган сынташда (фото№5) джулдуз кеси джангыз керкилгенди. Быладан алгъа салынган сынташлада джукъ кёрюнмейди. Джумушакъ тыгъыр ташла болуб джазыулары-тамгъалары эригенди.

Тюркде 1940-1950 джыллагъа дери сынташлагъа салынган алтучлу джулдузла, Къартджуртда Сылпагъар тийреде 1897-1898 джыллада илкич ташлада салынган алтучлу джулдула, бурун сынташлагъа алтучлу джулдузла салынган хапары-бары бирден алтучлу джулдуз узакъ заманладан бери бизде энчи тамгъа болуб тургъанын кёргюзтеди.

*Алтуч тамгъа (джулдуз) къарачаймалкъар миллетге тышындан чуутлудан келген тамгъа туююлдо. Ол аланыкъы болса аты «моген давид» боллукъ туююл эди. Къалканга да кеслерин къоруулар умутда салыб айланлыкъ туююл эдиле. Алтуч тамгъа кесибизни алан хазар тамгъабызды. Алтучлу джулдузну къалкъанга чуутлула салгъандыла деб, чуутлула кеслери арт джыллада джазыб, джалгъан хапарла джайгъанга ушайды. Керти белгили болгъан а, алтуучлу джулдузланы герблерине алан/булгъар/хазар эм татардан славянлагъа кёчген аксюекле сала тургъандыла. Сёз ючюн, **Тургеневы, Поливановы, Алымовы, Тимирязевы, Куракины дагъыда баиша кёб орус, поляк, украин аксюеклени герблеринде алтыучлу джулдузлары барды.**¹² Герб- тамгъасы болгъан къалкъандан башланган символду.*

3.2. Европа аксюек* тукъумлада алтучлу джулдузла Аланхазар тукъумла тамгъаны бек эртде заманладан джорютгендиле. Къарачайда тукъум къаумланы башчылары Адурхай, Будиян, Науруз 14-15 ёмюр арасында джашагъандыла. Ючюсюню да тамгъалары тогъай бичимден тюрленген тамгъалары болгъанды. Тогъай тамгъа эки-юч минг джылны

алгъа турушхан гунну юйюрледен къалгъанды. Алай бла кеси миллетибизде огъуна, Адурхай, Будиян, Науруз юсюнде, тамгъа тутханыбыз минг-минг джылла болгъаны кёрюнюб турады. Тамгъа тутхан адет европачы миллетлеге 12 ёмюрде джетгенди. Мен ангылагъандан, биринчи джолу оруслагъа поляклагъа кёчген аланхазар эм татар бийлени-мырзаланы юслери бла болгъанды. Экинчи джолу къачлы джортоуулланы 11-12 ёмюрле заманында селджук огъуз къауумланы юслери бла болгъанды. Къачлы сафарлыла (крестоносцы) Куддус (Иерусалим) ючюн туркмен огъуз къырал «Бюйюк Селджук Девлети» бла кёб заманланы къазауат этгендиле. Бу къыралны къурагъан Селчук/Селджук Хазарьядан Къаспий Арал арасы огъузлагъа кёчюб, аскер башчы болуб, алайдан да тукъуму бла бирге бюгюнгю Тюркийе-Иран джерлеге кёчюб, селджук къыралны тамалын 10 ёмюрде салгъанды.

Тюрк къауумла тамгъаны мал белгилерге тёрт аякълылагъа, къазауатда джер, душман-джуукъ айырыргъа байракълагъа, къалкъанлагъа салгъандыла. Бизледен къалкъанга тамгъа салыу адет Европагъа ётюб, герб этиу адетге бурулгъанды. Англияны королю 1128 джыл кийеуне/кюйеуне алты алтын аслан суратлары болгъан къалкъан бергенди. **Ол къалкъан Европада биринчи гербге саналады**¹³. Поляк тилден «herb» орусча «герб» болгъанды. Поляклагъа да немча (алман) тилден «Erbe», магъанасы **къалыт-(наследство)**, сёзден кёчгенди. Немчала кеслери гербге «Warpen» атагъандыла. «Warpen» «аскер сауут» магъанада Waffen сёзю эски бичимиди. Европа гербле бла бизни тамгъабызны башхалыгы барды. Бизде тамгъа бир бош белги болгъанды, алада герб бояулу омакъ болуб, кёб тюрлю суратладан къуралгъанды. Бизде тамгъа тукъумда сакъланганча, Европа эм орус акъсюек тукъумлада герб атадан улуна къалытны символу бола, къалыт бла бирге кёче келгенди.

Бизни тукъум тамгъа тутхан эски адетибиз бюгюнлюкде саулау дунягъа джайылыб, ишлетмен адамланы адети болуб, уллу фирмаланы символлары-тамгъалары болуб турады. Сёз ючюн Мерседес, БМВ, Тойота эм башха уллу фирмаланы энчи тамгъалары-белгилери барды. Аллай бизнес тамгъаны (сатыу марка, лейбл, фирма белгиси) иесинден эркинликсиз бир адам тутаргъа болмайды.

Орус императорлукъда акъсюеклени тамгъаларын 1798 джылдан башлаб, бир китабха къоша-джыя сакълагъандыла. Бююнлюкде акъсюек тамгъа джыйымдыгы* (общий гербовник дворянских родов) бир джангыз китабда Санкт-Петербургда Россияны Девлет-Тарих Архивинде сакъланады. (Российский Государственный Исторический Архив-РГИА). Ол китабдан тюбюнде суратлада эки герб.

Тюбюнде суратлада: аланхазарлыладан айырылгъан славянлада бий тукъумланы герблери. Орус, поляк, украин ичинде, герблеринде алтын бетли алтыучлу джуддузлары болгъан акъсюек тукъумла бек кёбдю. Былайда мен эки орус бла эки поляк-украин гербле салама.

ГЕРБЪ РОДА ТУРГЕНЕВЫХЪ .

2-чи сурат: Къалкъанда алтын бетли юч алтучлу джуддуз бла бирмюйюзлю ат- Тургенев тукъумну герби (тамгъасы)¹⁴

ГЕРБЪ РОДА АЛЫМОВЫХЪ

3-чю сурат: Къалкъанны ортасында кюмюш окъ, окъ туюбу алтын хилал, башы алтын алтучлу джудуз.
Къалкъанны сол джанында мюйюзлю ат, онг джанында аслан¹⁴

Герб "Леліва"

4-чю сурат: 1413 джыылдан башлаб джюрютюлген Украина да, Польша да, Литва да 350 тукъумну тамалы болган «Леліва» атлы герб (тамгъа). Кёксюлдюм къалкъанда сары хилал башында сары алтучлу джудуз

Герб «Карыбут».

5-чи сурат: *Польшада 17 ёмюрге джюрютюлген татарлыладан чыкган Вишневецкие бий тукъумну аты «Карыбут»! болган герби (тамгъасы). «Леливаны» тамалында этилген кёксюл калкъанда акъ къач, къач тюбюннде сары хилал, хилал тюбюннде алтуч джулдуз.*

Татар-тюрк тукъумладан башланганга санаб, Н.А. Баскаков 300 орус аксюек тукъумну юсюнден китаб джазгъанды¹⁵. Акъсюек тукъумланы тамгъа джыйымдыкыгъындан алыб, Баскаков ол тукъумланы кёбюсю Алтын Ордадан кечгенди деб бегитеди¹⁵. Орус аксюеклени ичинде ючден бирини герблеринде, Тургеневы, Поливановы, Алымовы, Тимирязевы, Куракины дагъыда башхалада алтын алтыучлу джулдузла бардыла. Джулдузла герблени асламысында алтын хилал ичинде салынгандыла.

Ойлашла:

Биринчиси, орта ёмюрледе чуутлуладан чурукчула, темирчиле, сатыучула башха ишчиле чыкгандыла, ансы ала христиан-муслиман ичлеринде аксюекле болмагъандыла.

Экинчиси, тюрк-татар тукъумлу орус аксюекле герблеринде хилалны кёб салгъанлары муслиман къанлары болгъанын билдиреди. Андан сора хилал бла алтучлу джуддуз сары (алтын) бетли болгъаны гунманла (куманла) бла эм Кюн бла байламлы болгъанларын билдиреди. Муслиман дин бла чууут дин, гунну/гунман къаум бла чууут къауум бек башхадыла.

Ючюнчюсю: орус-поляк аксюеклени герблеринде алтыучлу джуддуз, Сылпагъар 1897-98 джылгъы ташлада алтучлу джуддуз, Тюркийеде къарачай къабырлада алтучлу джуддуз-барыны аллы-башы бирди, чыкъган джери бирди- ол да **Хазар къаганатды.**

Тёртюнчюсю: чууутлула «могендавид» алтучлу джуддузну ата-бабабыз гун-хазарлыладан, бизден алгъандыла.

3.3.Хазарладан сакъланган къарачаймалкъар атла эм тукъумла

Бурун хазарлыланы атлары бюгюн эки уллу тюрк миллетде сакъланады. Аланы бири 35 миллионлу азербайджан миллет, экинчиси 14 миллионлу къазакъ миллет. Азербайджанлыланы тюз атлары «аз+эр» сёзледен къуралыб фарс тилде «азери» формада сакъланганды. Иранда азербайджанлыла кеси кеслерине эм хоншу миллетле «азери -азари тюркле» дейдиле. Азербайджан ат «азери+бай+джаны» сёзледен къуралыб, Иранда бир джерни атыды.

«Къаз+акъ/хаз+акъ» хазар атны бир тюрлюсюдю. «Къаз» сёз кыпчакъ/ногъай тилде къатыракъ айтылгъан эм «хаз/аз» сёз огъуз тилде бурун джумушакъ айтылгъан бир сёздюле.

Къарачаймалкъар миллетде «хаз-газ-гас-къаз-къас, аз-ас» сёзден къуралгъан кёб атла эм тукъумла барды. Бу сёз тилибизде бюгюн «къаз» тауушда айтылады.

«Къ, к, х, гъ» тауушла тюрк тилдеде узун заманлада тюрлене-ауушуна айтылгъандыла. Огъуз джумушакъ айтыуда «къ, х» тауушла бирбирде тас болуб да сёлешинеди. Андан келеди «къаз-хаз» «аз» болгъаны. «Къаз-хаз» бютеу тюрк миллетледе бир магъанада болгъан энчи аланхазар тюрк сёздю. Алда болгъан джумушакъ «х-г-д» тауушлу огъуз тилибиз ногъайлыла бла хоншулукъда кёб асырланы джашагъаныбыз себебли

бюгюн «кь-к-т» тауушлу кьатыракъ кьыпчакъ тилге джууукъ болгъанды.

Ата-бабабызны бир кьаууму «къаз» уча, джюзе, чаба, джюрюй билгенине кёзлери кьараб, анга кеслерини ушатыргъа сюйген заманлада кеслерине «хаз эр/къаз эр» ат алгъандыла.

«Къаз», «къан къаз, кьау къаз» деб (орусча «лебедь») ариу ключлю къанатлыгъа айтхандыла.

Кавказда алай тургъанлайына бу сёзбашладан кьуралгъан топоним-гидроним атла топпа толуду: «къау+къаз» =Кавказ. Къаз+бек=Казбек Ара Кавказда мийик тау. Къаз+бий =Каспий, Азия = Ассия, Хасаут/Хасаука/Хасав-юрт д.а.к.

(Биз «Къазбий» айтычу тенгизни аты ногъайлылада Каспий болуб, орусча ол формада кёчгенди. Ол тенгизни тюркче-азериче аты «Хазар дениз» болады. Бир тенгизни аты бир сёзден башланыб, тюрк тилдеде бираз башхаракъ айтыу Къаспий-Хазар ал джасзгъанларыма далилди).

Кавказда, Евразияда «къаз/хаз» сёзден кьуралгъан атлагъа тенглик этген бир ат джокъду. Миллетибизде «Алан, Къарачай, Къарча, Тау, Малкъар» сёзбашладан кьуралгъан атланы, тукъумланы бирбирине кьошуб санасакъ да, «Хаз-Газ-Гас-Къаз-Къас-Аз» сёзбашладан кьуралгъан атланы эм тукъумланы санына бары бирден джеталмайдыла. Бу болум да хазарлыла бизни ата-бабабыз юзюк болгъанына шагъатды.

Къарачаймалкъар тукъумланы ичинде санаб, «хаз-газ-гас-къаз-къас, аз-ас» сёзбашладан кьуралгъан ишексиз 13 тукъум чыгъарама.

Абазалары, Абазалылары, Абезехлери, Айбазлары - бу тукъумла эб+хаз (абхаз/абаз) сёзден кьуралгъандыла.

(Айбазларына Къарачайда хаман «эрменлилесиз сиз» деб чам этедиле. Къарачайгъа Айбазлары эрменлиле болуб келмегендиле, хазарлыла болуб, эб-айб хазла болуб, эрмен ичинде эрмен болуб къалмайыкъ деб, Ата Джуртларына кьайтхандыла. Абхаз/Абаз Айбазгъа бурулгъанына далилле: къазакъланы патчах заманда атлары- киргиз-къайсакъ, Адабол-Айдабол-атабол). **Баразлары** (барс+хаз/аз). **Биязирлери** (бий+аз+эр) **Гилястанлары** (гил/гел+ азтан, хаз/аздан келген), **Газалары/Газайлары** (хаз/газ+ай), **Гасийлери** (Гассы эркиши атдан), **Джангоразлары**

(джангыр+аз, джёнгер+аз), **Къзакълары** (къаз+акъ), **Къасайлары** (къас+ай), **Хасайлары /Хасаулары** (хас+ау/ай), , **Мыртазлары** (мырт+аз, мырды/мылы джерден аз, неда узакъ «мырт» джерден «аз») ¹⁶. (*Атны ахырында -ай/ау* къошакъчыкъ ийнакъны, эркелетгенни кёргюзтеди: *Къас+ай, Хас+ау*).

(**Эсгертиу:** «Къаз/хас/ас/аз/» сёзбашладан тюрлениб, къуралгъанга ушасала да, экилиге санаб, *Черкеслери (Черек+аслары), Хосу+лары, Хоза+лары, Бархоз+лары, Джернеслери (Джёрне+аслары) тукъумланы, Къайс+ын, Аза+мат атланы хазар тизмеге къошмайма.*)

Бу джазылгъан тукъумланы эм джашы 150 джылны алгъа эм эскиси 300-400 джылны алгъа башлангандыла. «Къаз-хаз» сёзбашдан къуралгъан атларыбыз атаууларыбыз иги кесекди: Къасбот, Хазбулат, Къасай, Къасым, Касох, Гассы, Газакъ, Аза, Азнор, Алхаз, Казбек д.а.к.

Хазарлыла бла байламлы тукъумланы-атланы тюрлю-башха кёблюгю, хазар къан бизде тыш къан тюйюл, кесибишни ата-баба къаныбыз болгъанын кёргюзтеди. Саналгъан хазар тукъумла илкичледе-сынташлада сакъланган алтучлу джулдузла хазар джулдузла болгъанына далил боладыла

4. Къарча джулдузу эм Науруз-Сылпагъар ал тамгъасы (2010дж июнь)

Китабны джазыб бошакъ, быйыл февраль айда басмагъа бериб, чыгъарын сакълаб тургъанда, Джингирикден бир къартыбыз телефон къагыб, адамладан да айтдыртыб манга сёзю болгъанын билдирди. Къартыбызгъа, Сылпагъарланы Мурадинге тубеб джангы тарих хапарла алдым.

Бу статьяны башында быллай ойумла джазгъан эдим: "Науруз-Сылпагъар тамгъасы тогъай тамгъадан башланганды, тогъай тамгъа да Кюнню символду, Науруз тамгъа Кюн экиге бёлюнгенин кёргюзтген эки джарым тогъайны белгисиди". Науруз тамгъаны тюрлениулери былай болур деген суратларын, эки джарым тогъайны белгисин салгъанем. Аллай тамгъаны ташда Джингирикде кёрюб къойдум. Суратларыма, фикирлериме далилге Науруз-Сылпагъар тамгъаны ал формасын табдым. Энди тарихлени эм Науруз-Сылпагъар тамгъаны суратын китабха къошханма. Фотосун салама:

Тамгъалы таш илкич Сылпагъарлары Габий тийреде, Джингирикде орамда суйеледи. Илкични джигит Дебошну атындан, Дебошну джашы Баракъдан туугъан Юнюс 1895дж Къартджуртда Сылпагъар тийреде салгъанды. Ташда Дебошну аты джазылыбды¹⁷. Бир замандан Юнюс юйюн-джерин Мурадинни атасына сатыб, Тебердиге кѣчгенди. Сюргонден къайтханда илкич ортасындан сыныб тургъанын кѣрюб, Мурадин бла къарнашы тыш адам аман этмесин къоркъууда ташны юйлерине келтиргендиле¹⁷.

Таш илкични башха джанында хилал ичинде алтучлу джулдуз керкилиб, аны тюрбюнде да араб харифле бла 1895джыл джазылыб турады. Алтучлу джулдузну арасында иги билинген нокъта, тегерек белги барды. Экинчи фотогъа къара:

(Ал китабда, 1-чи бёлюкде Дебошну эм Баракъны тарихлери барды.)

1895джыл Дебошну туудугъу Юнюс ташда керкген тамганы 1960 джыллада Сарытюз элде Сылпагъарлары (Биченчилери) темир орам вараталарына сала тургъандыла¹⁸. Мен ангылагъандан, Науруз тамганы тюрбюнден сюз тартылганы бла тамгъа тюрлениб энчи Сылпагъар тамгъа болгъанга ушайды.

Тамгъаны тубюнде сыз сырпынны (сылпагъарны) белгилей болурму?

Джингирикден къайтханда Ючкёкенге Сылпагъарланы Исламгъа барыб эски заманлада от бла сапын этиулени амалын - (хазырлау къуullanмасын) джазыб алдым. (Аланы "XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле" сятъягъа къошханма).

Андан сора, Ислам сабий заманында къартладан эшитиб, алтучлу джулдузну аты "Къарчаны джулдузу" болгъанын билдирди¹⁹.

Исламны эм Мурадинни билгилери ючюн, Науруз-Сылпагъар тамгъаны фотосу ючюн китабны басмадан къайтарыб, аланы къошуб чыгъарама. Алтучлу джулдузну аты белгили болгъанда, Сылпагъарлары юч илкичге огъуна 1895-1898джыллада алтучлу джулдузланы не ючюн салынганы ангылашынды. Алтучлу джулдузну къуру бир тукъумда болмагъанды. Бурун бютеу халкъ тута туруб, сынташлада керкгенди. Бу сёз ётюрюк сёзге саналмаз ючюн, Къарачайдан эртде айырылгъан тукъумла, Тюркийеде сынташларына алтучлу джулдузланы керкгенин кёргозтюб фотола салгъанма китабха.

Къарча хазар юйюрню керти урлугъуду. Аны ючюн Къарча хазар алтучлу джулдузну- тамгъаны тута тургъанды. Узакъга Польшагъа, Украинагъа, Россиягъа тюшген тукъумла хазар юйюрлю тукъумларын белгилей алтучлу джулдузну къалкъанларына, къубелерине сала тургъандыла. Бизде ата-бабабыз алай этиб урушлада кеслерин эм тосну-джауну айыргъанларына ишек джокъду. Ызы бла герблерине, байракъларына, сынташларына салгъандыла. Къарчаны джулдузу Науруздан сакълана келиб 1895-1898джыллада юч эскертме ташлада науруз Сылпагъарлада керкилгенди. Хазариядан, Къарчадан къалгъан алтучлу джулдузну бютеу къарачаймалкъар салгъанды дерге бюгюн бизни хакъыбыз барды.

Аны бла юч ташны бир джанындагъы Науруз-Сылпагъар тамгъа къауумну-тукъумну белгилеген тамгъа болады. Ташлаиы экинчи джанында хилал ичинде Къарчаны алтучлу джулдузу юйюрню-миллетни эм динни белгилеген тамгъа болады.

4.1.Науруз-Сылпагъар тамгъланы тюрлениуери:

○ №1 ⇒ X №2 = X №2 ⇒ X №3 = X №3

○ №1 ⇒ X №2 = X №2 ⇒ X №4 ⇒ X №5 =

= X №5 = X №6 ⇒ X №7 = X №8

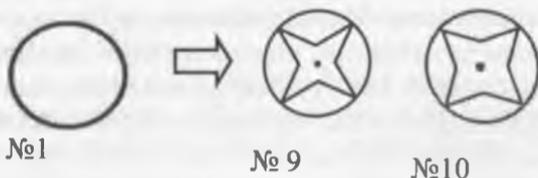
○ №1 ⇒ X = X №2 ⇒ X №6

Былайда тогъай белги Кюнню символу эм алан руна джасмалада "мен" сёз бла "М" таууш болады. Эки бёлюнген тогъай джартыла кёкде Кюнню тюрленгенин, тюн узунлугъу къысхадан узунга айланганын белгилеген символу- ал Науруз тамгъады (экинчи номер). Алтынчы номер Науруз тамгъаны ойуулу кеч хайырланган формасыды. Ючюнчю, тёртюнчю, бешинчи, джетинчи, сегизинчи номерле Науруз тамгъадан тюрленген Сылпагъарланы тамгъларыдала.

Эсгертиу: Китабны бошар заманда интернет сайтда <http://www.ethnic-cinema-country.ru/kg-8/> адыг тамгъланы джыйымдыгъын кёрдюм. Алгъа Руслан Даур "черкес символланы" юсюнден китаб джазыб, андан сайтха салгъандыла. "Адыг тамгъаладан" Руслан "бурун адыг алфавит" этерге да кюрешгенди. Мухаммад Будайны джазгъан ойумун окъугъан болур ол хариб Руслан. Будай айтхандан, гуналан (къарачай) тамгъала бютеу дунья джасманы тамалы болгъандыла. "Черкес символланы" ичинде "къабарты тамгъланы" саны 2400! болуб турады. 1895-1898джыллада ташлада керкилген Науруз-Сылпагъар тамгъала "къабарты тамгъалагъа" санаб салынганды. Тамгъларыбызны бири (суратлада экинчи номерли тамгъа) тюрленмегенлей юч кабарты (Агубеков (Агубеч), Боцэ, Хагажей) тукъумгъа берилгенди. Экинчи номерли Науруз тамгъа бираз тюрлендирилиб (бир джаны узунурак этилиб, сюелиб туююл джатыб салыб, тогъай къанатланы бир-биринден айырыб) алты къабарты тукъумгъа (Ашабоко, Безруко, Жамбор, Тохо, Хацук, Хавжок) берилгенди. Тёртюнчю номерли Науруз тамгъаны тёрт

адыг-къабарты тукъумгъа (Барсоко, Катмес, Тхабисим, Дэр) салыныб турады. Биягъы адыг "тарихчиле" алдайдыла кеслерин эм башхаланы. 1860 джыллада адыг-къабартылыланы ичинде бий-ёзден тукъумлу адамлары Уллу Къарачайда джашагъан бий-ёзден-чанка тукъумлу адамладан 2,5 кереге аз болгъандыла. Кеси эркинлигинде адамла (тамгъа туталлыкъ адамла) Къабартыда 5,5 минг адам Уллу Къарачайда уа 13 минг адам болгъанды. Къарачайны малы да эки кереге кёб болгъанды. Къуру наурузла 2,2 минг адам, 10 тукъум, алада да къуру 6-7 тамгъа болгъанды. Адыг-къабартылада уа?

4.2. Гунман, гуналан тамгъаланы юсюнден

Былайда тогъузунчу, онунчу, онбиринчи номерли тамгъала бир тамгъаны тюрлю-тюрлю бичимлерин кёргюзтедиле. Онбиринчи номерли тамгъаны атына тарихчилерибиз Къарачайны эски тамгъасы болгъанын бегитедиле. Бу тамгъа ташда керкилиб, Къартджуртда табылгъанды. Юсюнде араб харифле бла хиджрадан сора 1107 джыл салынганды. Бу джылны бюгюнгу милади тарихге кёчюрсенг 1689джыл болады.

Онбиринчи номерли белгини-тамгъаны тарихчиле китаблагъа, джаш адамла байракълагъа салыргъа бек суюдиле. Аланы бирлери джазгъандан тегерекни ичинде тёртгюл тамгъа дуньяны тёрт джанын белгилейди. Башхасы джазгъандан

тёрт джаны тёрт затны: отну, джерни, хауаны, сууну белгилейди. Мен бу эки ойлашны да бирден терсге санайма. Дуньяны тёрт джанын компас белгилейди. Компас тенгизде джюзгенлеге керек болуб 13 ёмюрге чыкъганды.

Андан компасны эскиз суратын сала, анга "джеллени гюлю/роза ветров" атагъандыла. Гунну-гунман, алан юйюрге джолланы эм дуньяны тёрт джанын тюзетерге джулдузла, менгирле, къургъанла болушхандыла. (Эски сёзюбюз "Джулдуз", бюгюн "Джол+тюз" болады). Экинчи айтыу да джангылычды. Отну, джерни, хауаны, сууну бирден бир тамгъада не ючюн белгилерге керекдиле малчы-уучу-аскерчи юйюр?

Тамгъалада, джазмалада бурунгу адамла кеси юсюнден хапар айтханды, кесин танытханды, ийелик этгенин белгилегенди. Ансы дуньяда от-джер-хау-суу болгъанын беш джыл болгъан сабийда биледи. Табигъатны тёрт затын бир-бирине къошуб, адам ангыгъа къыйын тамгъа этиб, ата-бабабыз ташлада "философ белгиле" керкиб айланганларына ийнанмайма.

(Ма джангы чыкъган тамгъа символ € - евро ачханы тамгъасы-белгиси. Бу да ийелик бла белгилемек кёргюзеди.)

Мен ангылагъандан тогъай ичинде тёртгюл белги тёрт айкалы болгъан сыйлы тотемди. Тогъай Кюнню символу бла тёртгюл белги да Барсны символуду-тамгъасыдыла. **Бу тамгъа бирден гуналан тамгъады.** (Аланланы-барсланы юсюнден буну ызындан "Аланхазар сырлары-3 кесеги" статьяда окъуб бери къайт).

Аны бла миллет кесин айырыб белгилеб ташха аны ючюн ургъанды. Кюн ичинде Барс демек- орта адамгъа туура, ангылашынган, энчи миллет тамгъа болады. Тамгъаны ортасында нокътаны магъанасы: "мен" эм "барсны башы" демек, не тамгъа дуньяны арысы-тутуругъу демек болур.

Тамгъа тема эм тарихибизде тамгъаны орну къаралмагъан тинтелмеген ишди-къонуду. Бу иш толу баджарыллыгъы алда болур. Алай-былай эсе да, тамгъаларыбыз эм символларыбыз эски кючлю юйюрге гунну-гунманла, аланла, хазарла бла керти байламлы болгъаныбызны бу къысха билгиле ачыкъ этедиле. Дагъыда Кавказда джашагъан гунман-алан-болгъар-хазар юйюрге къарачаймалкъар халкъны башиха ал атлары

*болгъанына джангы тинтиуле эм далилле буну ызындан
статьялада барды.*

Къайнакъла:

1. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск 1994дж 353-354бетле
2. Каппушланы М.З. «Къарт атамы атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж. 7-11 б.
3. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск 1994дж 341-342бетле
4. Лайпанов Къазий, «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж 36 бет
5. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
6. Байрамук улу Умар Къарачайлы «Кладезь народной памяти» Черкесск 1993 63бет («Советская тюркология» № 1 1984 83 бет журналдан)
7. Хабичев М.А. «Карачаево-балкарское именное словообразование» Черкесск 1971дж.,17-21 бетле
- 7* Хабич улуну китабыныны биягъы бетлеринден
8. «Ас-Алан» журнал №1,1998дж, арт тыш къабугъуну ичинде, Лайпанланы Къазий «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж, 127 бети
9. Алан Глаш «Карча», Нальчик 2008дж.,200 бет
10. http://ru.wikipedia.org/wiki/Звезда_Давида
11. тарих илмуланы кандидаты Хатуаланы Рашидни аузундан 2006дж.,Черкесск ш.
- 12.Н.А. Баскаков «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993г. фото 96-97 бетле арасында.
13. Wikipedia –орус версияда «герб» сёз.
14. Герблени (тукъум тамгъаланы) суратлары бу адресде <http://gerbovnik.ru/>
15. Н.А. Баскаков «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993г
16. Къарачаймалкъар-орус сёзлюк Москва 1989дж, 791-797бетле
17. Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.) Джингирик эл
18. Сылпагъарланы Казбек 51 джылда Черкесск ш.
19. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад-улу (1928 дж.) Ючкёкен эл
20. Китабы ал-арт тышында эм статьяда фотоланы автор кеси этгенди.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай

Ахмад Сылпагъар (октябрь2009- июнь 2010дж)

I. Гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай –бир тукъумлу миллет

Бютеу Кавказны джерлеринде (Къарачай Малкъар джерлеринде да) минг джылланы ичинде атлары тюрлю-тюрлю айтылгъан юйюрле: **алан, булгъар, къойман/куман, хазар, барсилле, ауар** эм башхала джашагъандыла. Атлары башха болгъанлыкъга тиллери, ашлары-суулары, джашау халлары бирча болгъанды. Тарихчилени кёбюсю быланы барын бир биринден айырыб, хар бирин башха миллет этиб джазадыла. Мени кёлюме келген бла была бары бир аланхазар (къарачаймалкъар) юйюрдю. Бу фикир, бу оюм Уллу Къарачайда къаумланы, науруз тамгъаны, сылпагъар атауулланы тинтгенден, аланы башха бурун юйюрле-къаумла бла тенглешдиргенден ачыкъланады. Уллу Къарачайны атауул-тукъум-къауум къурамы, тукъумланы юлешиниу эм биригиу адети - бурун эски тюрк юйюрлени юлешиниу эм биригиу ызларын эм къурамларын тутадыла. Алая, бу фикирни бегитир ючюн алгъа бизни джерледе бурун джашагъан юйюрлени юсюнден кысха билги берирге керекди.

1.1.Гунну-Куман

Тарихчиле «гунну» «куман» юйюрлени да кёб ёмюрлени бирер башха этиб джазадыла. Алай болсада, орта ёмюрледе Европада «куман» атда айтылгъан белгили юйюрню, ал формасы бизни тилде «гунман» болады. «Гунман» ат да, «гунну» ат да, бир «gün/kün» сёзбашдан чыкъганы ишексизди. Ал джазгъанымдан «гунну» ат «гюнню/кюнлю-günnü/künlü» сёзден болгъаны ачыкъды. «Гунман» ат «гунну» атны бир башха эм кеч формасы болгъаны да туурады. «Гунман» атны башха тюрлюсю «гунмукъ > кумукъ» да болады. Кёб заманланы узунуна, кёб джерлени юсюнде бирер башха айтылса да бу атла бир тукъумлу

юйюрню атыды: гунну/хунну, гунман/ кюнмен/куман/кьойман, гунмукъ/къумукъ.

Тарихчиле Европада «куман» - орусча «половцы» бир юйюрню аты болгъанын ишексиз бегитедиле. Орусда «половый» сёзню магъанасы «саргъылдым, акъгъа тартхан сары» болады. «Половый-половцы» сёзден ачыкъланады гунманла кеси кеслерине «кюнлю/гунман» айтхан атны орусча «акъ-саргъылдым» магъанасы кёчюрюлгени. Кюнню бети не акъ не сары не саргъылдым болады. Анданды бизни тилибизде акъ эм сары бетле (бою) айырылыб къалгъан бетледен багъалы болгъаны. «Сары» сёзбаш бла байламлы къарачаймалкъарда быллай атла эм тукъумла: **Сары, Сарыбаш, Сарыкъыг, Сарукку, Саракай, Сардиян, Сарыбий, Сарухан/Сарыхан, Сарым/Сайрам, Сарыкъыз, Сарыджаш** бардыла. (Бу сафда базыкъ харифли атла тукъумладыла). «Сары» сёзден кёб ат-тукъум болгъаны да бизни гунну-гунман-куман-половцы юйюр бла байламлылыгъызны шагъатыды.

Дагъыда, орта ёмюрледе европачы джолоучула салгъан карталада Къарачайны джерлерине «Комания-Comania/Kumania» ат берилиб турады. «Гунман/куман» атдан къыралны-джерни аты «Кумания/Комания» болгъанына сейири джокъду.

(Бу билги алда «Джуртубузда тогъай тамгъаны эсгертмелери» билги бла байламлады. Экисин бирге окъу.)

1. Джуртубузда 6-9 ёмюрледе салынган тогъай тамгъала,
2. тогъай тамгъаны «мен» магъанасы,
3. тилибизде Кюнню уллу багъалатхан бурунгу айтыула,
4. «Сары» атла кёб болгъаны
5. эски карталада джуртубузгъа Кумания ат бериу- бютеу барысы миллетибизде болгъан гунну-гунман тукъумлагъа ачыкъ шагъат этедиле.

1.2. Алан

Алан- бююнге дери сакъланган эски атыбызды. Алийланы Умар* Баблаш улу биринчи болуб «алан» сёз «огълан/улан» сёзден тюрленгенин джазгъанды. Бизде «улан» сёзню, ал формасы «укълан/угълан», азериледе «огълан» болады.

(«Окъ/укъ» сёз- садакъ окъ, герох окъ, эркиши урукъ магъанасы барды.)

Умар джазгъандан, матриархат заманладан къалгъан сёз «окъгыз >огуз» болады⁰¹. Матриархат кетиб, патриархат келген заманладан къалгъан сёз «окълан>огълан>улан» болады.

(Къарачаймалкъарда «окъгыз-огъуз» замандан къалгъан адетле эм ызла миллетибизде бек кёбдю, сёз ючюн, ана джууукъланы, эгечден туугъанланы артыкъ багъалатыу, нарт эпосда эмегенле бла сермешу)

Умар джазгъандан ахырында «огълан/улан» сёз «алан» сёзге бурулгъанды.

Амма мени сартын, Умарны тюзге санасакъ да, «алан» сёзню магъанасы андан терен эм эски кёрюнеди.

Бизде **огълан/улан** сёз кибик башха сёзлерибиз эм адам атларыбыз бардыла: **аслан, къаплан, Таулан, Сослан, Темирлан (Тамерлан)**. Башха тюрк миллетледе да «лан» сёз эм сёзде «-лан» къошакъ барды. (Сёз ючюн башкирлиледе «булан» - (олень) бууну атыды.)

Ала/алан сёз киштиксел джыртхыч (этчи) юйюрге «аслан-къаплан» атларында сакъланганды. Мени сартын «алан» барсны (леопардны) аты болгъанды.

Биз миллетге белгили, кеси тилибизде аты болгъан быллай киштик юйюрлю джыртхычла бардыла: киштик (кот), аслан (лев), къаплан (тигр), барс (леопард), акъ барс/ала барс (ирбис), джолбарс (каспийский тигр), кичи/уучу барс (гепард), сюлесин/джаз киштик (рысь).

Барс (леопард) бла акъ/ала барс бир бирлерине бек ушагъан джырхычладыла. Ауурлукълары бла сюеклери ала барс бла барсны (леопардны) тенгишдиде. Барс акъ барсдан бираз уллуракъ-ауурлуракъ болур. Акъ барсны туюкю барсдан (леопарддан) узун эм къалын болады, териси акъсылдым. Аны ючюн аты акъ барс эм ала барс болгъанды. Леопардны (барсны) туюкю/териси талгъыр сарыгъа бек тартады. Ала/акъ барс тау мийикледе-къаялада джашагъанды. Барс кёбюсюне тюзледе тургъанды, таулагъа чыкъса да сууукъ мийиклеге чыкъмагъанды. *(Леопардла-барсла, гепардла бурун Шимал Кавказда таулада, эки тенгиз арасы тюзледе иги джайылыб болуб, орта ёмюрледе кёругъандыла. Къыбла (Гюней) Кавказда Зангезур-Нахичевань джерде леопардла аз-бузчукъ къалгъанды¹.*

Кавказда эм Азияда бурун джашагъан къапланны аты «джолбарс» болгъанды. Ахыр джолбарсны Гюрджюстанда 1922джыл ёлтюргендиле. Бюгюнлюкде «джолбарс» ат орусда къалыб, ал магъанасы да унутулуб, оруслаула итлеге «Джюльбарс» деб кёб атаучандыла. Джолбарсны башиха белгили атлары каспий/мазандаран/туран къаплан болгъанды². Ол бир кюнге талай джюз къычырымланы (км) джюрюучю болгъаны ючюн аны бизде экинчи аты «джул/джол барс» болгъанды. Орта ёмюрледе орус гиназла гепардланы кючюклей тутуб, ёсдюрюб, итча къолгъа юретиб, уугъа чыгъарыб тургъандыла³. Немча тилде гепардны аты «Jagdleopard»-«уучу барс» болады. Мени кёлюме келген бла ала ол джумушха аланхазар каганладан-ханладан юрениб, ууну кичи барс бла алай бардыргъандыла. Киштик тукъумда гепард чабыучу-сюрюучю джыртхычды, къалгъан киштик ююрлюле мараб чынгаб тутуучу джыртхычладыла. Гепардла (уучу/кичи барсла) Азербайджанда сакъланыргъа болурла. Киштик джыртхычланы латин аты «пардус» болады. Латин тилге урумлула «леон+пардус» айтыудан кёчгенди. Кеси да «пардус» сёзю аллы «пард»- «барс» сёзге бек ушайды.)

Мени кёлюме келгенден, Шимал Кавказда барсла къуругъаны бла «алан» атны ал магъанасы да унутулгъанды.

«Ала» сёзю эки магъанасы барды; «1.къолан бетли, 2.джарыкъ бетли», (орусча 1.«пестрый 2.светлый»). «Къолан бетли» магъанада «ала-къола» сёзю бирлешдириб огъуна къоябыз. Бир-бирде «ала» сёз «алан» сёзю орнуна джюрюген адети да барды. Сёз ючюн, саламлашыуну бир тюрлюсю: «Ала!, не этесе! Алан!, къалайса!» Бу мисалда «Ала» сёз бла «Алан» сёз бирдиле.

Джыртхыч джаныуарлагъа джангыдан къарасакъ, бютеу джыртхыч киштикле бирден талгъырдыла, аланы териси-къарамдысы «алады» эм «къоланды».

«Ала» сёз барсны аты- «боз» сёз бёрюню аты. 1989джылгъы «Къарачаймалкъар-орус сёзлюкде» былай айтыу барды «боз иркине бошланыргъа», магъанасы орусха «кеси излегиенича этерге» деб кёчюрюлгенди. Ким болады былайда ирклеге

бошланыб, суйгенича этген? Джууабы да туурады, ирклеге бошланыб, суйгенича этелген «бозду», ол да бөрюдю!
Бизни миллетни бир затны бетин эм бояуну шартын белгилеген сөзле бла энчи айырма магъанада энчи затланы белгилеген адети барды.

1. «Акъ» сөз затланы бетин белгилейди ангылатады сөз ючюн: акъ къумач, акъ тон, акъ баш д.а.к. Аны тышында, «акъ» сөз «сют бла сютден этилген ашланы» бирикдирген атыды.

«Къара» сөз затланы бетин белгилейди, сөз ючюн: къара къуш, къара аякъ, къара кёнчек д.а.к.

2. Аны тышында, «къара» сөзю «харифле, джазма» магъанасы. «Къара танымайды, къарангы адамды» деб бурун окъуй-джаза билмеген адамгъа айтхандыла. «Къара» сөзю эски формасы «гара» сөзден орусха «гарамота-грамота» сөз «джазма» магъанада кечгенди. «Къара» сөзю «къаракъол» формасы орусха «каракули» сөзлей кечюб, магъанасы «танылмагъан джазма» дегенде бегигенди. «Къара» сөзю «джазма-хариф» магъанасы чуутлулагъа «къара таныгъан» адамларыбыз бла бирге кечгендиле. Чуут динде къарачаймалкъар (аланхазар) тилде сөлешген «караим» къаум барды. Чуутлула кеслери «караим» сөзю «читающие- окъуучула» деб кечюредиле. «Караим» сөзю ал формасы «къарайым» болгъанды, магъанасы да- «къара таныгъан адатма» бизни тилден ачыкъ болуб турады. «Ала барс» дегенге ушаш «ала чабакъ» тау суулада эм татымлы чабакъ (форель).

Алай бла «боз» сөзю башха магъанасы «бөрю», «акъ» сөзю башха магъанасы « сютден этилген ашла», «къара» сөзю башха магъанасы «джазма, харифле» болгъаны ишексиз туурады. Ызы бла алда мисаллагъа ушаш, «ала» сөзю башха магъанасы «барс» болгъаны экили этмейди.

«Алан-лан» сөзле башха миллетледе ушаш тауушлада эм джууукъ магъанада сакъланган бичимлери барды. «Аслан» французча эм ингилизче «lion», испанча «leon», славян тилледе lev/law болады. Гюрджю, эрмен, башха европа тилледе аслан магъанада Леван, Леон, Леуан эркиши атла джюрюйдюле. Алай бла евростатика тилледе джууукъ «лан, леуан, леон, лайон, леу, лев» тауушлада сакъланыб, «аслан» джыртхычны аты боладыла. Бизни тилде да «лан» сөз киштик джыртхычланы

атларында джарым кьошагы болуб «ас+лан, кьап+лан» сёздеде сакъланганды. Аны тышында «-лан» башха сёздеде-атлада «огълан/улан, булан, Таулан, Сослан...» сакъланганды. Аны тышында кеси кесибизге «ала, алан» атыбызда да сакъланганды. Мени сартын, тюрлю-тюрлю миллетледе «алан-лан» сёзню (сёз кьошакъны) джууукъ тауушу киштик джыртхычны аты болгъаны ишексиз туурады.

«Алан» бла «лан» бир сёз болгъанына орус тилде далилле бардыла. Бизде «алан» (леопард-барс) сыйлы джаныуар, тотем болгъанды. Оруслула джашагъан сууукъ джерледе быллай киштик джыртхычла джюрюмегендиле. Орусгъа сыйлы эм уллу магъанасы болгъан, аланы джерлеринде джашагъан «олень», «лань» джаныуарла болгъандыла. Орус тилде «А» харифге башланган энчи сёзлери джокъдула. Сёз ючюн бизни «алаша» сёзюбюз алада «лошадь» болгъанды. Аны ючюн, бизде «алан» тотемибиз киштиксил джыртхыч, алада «олень»-буу эм «лань»-марал болгъанды. Олень (Буу) бла Лань (Марал) бир юйюрлю, бир-бирлерине ушаш джаныуарладыла. Аны ючюн «олень» бла «лань» бир-бирене ушаш сёзледиле. «Алан» сёзню аллында «А» таууш «О» тауушха бурулуб «олень» болгъанды, эм «алан» сёзню аллында «А» таууш тюшюб «лань» болгъанды. (Биз тилде «буу», орус тилде «олень/лань» сёзлени ортасында болуб, ол сёзлени бирикдирген башкир/башкорт тилде «булан» сёз барды.)

Ахыр оюмну былай этеме:

1. «ала-алан», «алан-лан» бир магъанада болгъан ала/акъ барсны эски эм бир башха атларыдыла. Ала-алан-лан сёзле огълан/улан сёзден алгъа кьуралгъанга ушайды.
2. «ала-лан» тотем болгъан заманда, ата-бабабыз (укъ-окъла) кеслерин аладан туугъаннга санаб, «огълан-улан» болгъандыла. («укъ/окъ» сёзню ал магъанасы 1.семя 2.стрела 3.сын болгъанды) («Ачыкълмада» «тотем» сёзню ангылатмасына къара.)

1.3. Барс-Барсил

Барс-ас . «Барс» сёз бла «ас» сёз бир магъананы тутадыла. Асланны башха тюрк тилледе эм монголча «арслан» болады. Андан «арс», «ас» бир сёз болгъаны ачыкъ билиниб турады.

Дагъыда тюрк огъуз тилледе сёз аллында «Б» таууш кетген джорукъ барды. Сёз ючюн, бизде «иш Болду»- огъузлулада «иш Олду». «Аллай-быллай, алас-булас, анда-бунда» сёздеде «Б» таууш кетген кибикди. («Алас-булас» ала барс сезден тюрленген болурму?). Сёзню аллында «Б» («М») таууш кетген адет, «бен(мен)»-«ол» сёзледен, «биз»-«ала» сёзледен келеди. («мен» сёзден «бен» сёз эскиди). Бу джорукъну эсгерсек «барс»>«арс»>«ас» тюрлениулеге ийнанган кыйын туююлду. Бизни тилде «арс» сёзню, эки минг джылны алгъа джашагъан урум тарихчи Страбон, бузукъландырыб «аорс» этиб джазганды. Тегей тарихчиле да «тегей тилде «урс» сёзге ушатыб, «аорс» сёзню «акъ» этиб кёчюредиле. «Аорсла» аланланы бир бёлуклеридиле. Страбон джазгъан «аорс» «арс» сёз болгъаны туурады. Тиллери эм къанлары бла бизни бла бир уядан чыкгъан **маджарлыла** асланны атын арслан, аорс сёзле кибик «**oroszlán**» этиб джазадыла.

Бизде «барс» сёзню къзаакълада эм якъутлада бичими «барыс» болады. Кесибизде «барыс» сёзде «Б» таууш тюшюб «арыс» болуб, артда «**ырыс**» сёзде сакъланганды. «**Барс**» тотем болгъандан «ырыс» сёзде ол магъанасы «ышанладан кьоркьуу эм тобасы болгъан зат» магъанада сакъланады. «**Барыс/барыз**» сёзден «**ырыз**» сёз «сый-бет» магъанадан сакъланганга ушайды. «Ырыс-ырыз» сёзлени магъаналары «барс/барыс» тотем болгъанын, сыйлы багъалы болгъанын кёргюзтедиле. Ыйыкъны ортасында **Барас/Бараз** кюн болгъаны да барсны багъалатхандан, ыйыкъда бир кюн барсныкы болгъанын кёргюзтген бир кюндю. Тарихчилерибиз барас кюнюбюз урумлулада Параскева сёзден келгенди демек оюм джангылычды. Параскева 3 емюрде джашагъанды. Урумгъа «Параскева» ат бизде Бараскай атдан кёчген кибикди. Бурун оруслулада «Параскева» деб Байрым кюнге айтхандыла. Урумлула да **Парис**, оруслула да **Борис**, кесибизде **Парис**, **Барыс (Баразбийлары тукъум) барс** сёзден башлангандыла. *Иранлылары бурун атлары «парс» болгъанды. Европагъа урумлуладан кёчюб «перс» болгъанды. Миладиге дери 9-чу ёмюрде ассирия джазмалада «парса» сёз табылыб, алимле ол иранлылары аты болур деген оюмгъа келгендиле. Ол сёзню «(кенг) ёшюлю» деб кёчюредиле⁴. Ассирия джазмаланы*

башха тюрлю кёчюрюб «кыырал чек», «кыйырда джер» деб кёчюредиле. Алай бла юч минг джылны алгъа узакъ джерледе болгъан «парс-перс» сёзде бизде «барс» магъанасы джокъду.

Тегейлиле кеслерине кыырыл- республика гербге барсны салгъандыла. Тегей-дюгер тилледе киштиксел джыртхычланы атлары былайды:

барс/леопард - **фыранк, мысы,**
аслан -**домбай,**
къаплан-**тигр,**
гепард – сёзлюкде **джокъ,**
рысь- **стай**
киштик-**гэды, дюгерча-тикис**
домбай-домбай,
айу/аю-арс.

Дагъыда эгерирге кереклиси «домбай» сёзню алада бир-бирине джууукъ болмагъан юч магъанасы барды:

1. аслан, 2. домбай/доммай 3. кючлю, уллу, къарыулу (великан, силач, могучий). Фыранк сёзню башы «фыр»- «къой/ирк» магъанасы барды. «Мысы» сёзню экинчи тюрлению «мысын» болады- магъанасы да «кеси аллына къошаргъа, тюрлендирирге-сочинять, придумывать» болады.

Тегейлиле «мысы» атлары къарачай-балкъар «барс» сёзден тюрленгенге ушайды. Татар-башкир тилде «бэсей-песи» киштикни атыды. "Бэсей-песи" сёз бла тегейлиле айтхан "мысы" бир-бирине ушагъаны уа туурады.

Тюрлю-тюрлю киштиксел джыртхычла бир уядан чыкъганча тилибизде аланы атлары да бир-бирине ушаб:
аслан-къаплан, алабарс-барс-арслан эм кесибизники болгъанларын билдириб турадыла.

Тегейлиледе быллай ушашлыкъ, гармония, симметрия джокъду. Бир атны бир джерде биреуленден, экинчи атны башха джерда башхадан эшитиб киштик джыртхычлагъа алай атла атагъанча болуб турады. Аланы тотемлери айю не домбай болгъанга ушайды.

сурат 1

1745 джыл тарихчи Вахушти Багратиони джазгъан китабда гюрджю Мачабели бийге аталгъан бу суратчыкъны тегейлиле кѳргендиле. Мачабели Гюней (Южная) Осетияда джашагъанды аны ючюн барс бизни тотем болгъанды деген оюмгъа келгендиле. Сора барсны Кюзей (Северная) Осетияны миллет герблерине (тамгъасына) сайлагъандыла. Барсны аты кеси тиллеринде ишексиз кеси сѳзлери да болмагъанлай. Алания атны да ѳтюрюклени джая кеслерине бизден урлаб алыб турадыла.

Орусда киштикни кѳркѳб «брысь» деб кыстаулары да «барыс» сѳзденди. «Барыс» сѳзде аллында «Б эм А» таууш кетиб орусда «рысь» ат квалгъанды, ол да джаз киштикни (сюлесинни) атыды. **Барыс-ырыс, барыс-рысь** тюрлениуле да **барс-ас** тюрлениу болгъанына шагъат этедиле.

Барс-бас. Белгисича Къарачай Малкъар ѳзенледе джашагъан миллетни «басиян» атда джаза тургъандыла. Мени кѳлюм бла «басиян» атда «барсил» атдан тюрленгенди.

Далиль: башкир тилде кишитни аты «бѳсей», татар тилде «пѳси» болады. Бу эки шагъатлыкъдан ачыкъды- киштиклени гитче тюрлюсю «барс» сѳзден тюрлениб «бѳсей/пѳси» болгъаны. Бу далилге ушаш «басиян» ат «барс эль/барсил» сѳзден тюрленгенди.

Барс-бар. Къапланны аты монгол тилде «бар» болады. Алай демек, монгол «бар» сѳзю бизни «барс» сѳзюбюзден тюрленгени ишексизди. (Гепардны- кичи барсны аты монголча «Үчим бѳр» болады, «бѳр» да «барны» бир тюрлюсюне ушайды). Дагъыда, монгол «бар» сѳзню магъанасы-тауушу бла эски урум тилде «пард» сѳзню магъанасы-тауушун тенгleshдирсенг, аланы орталарында джашагъан аланбулгъар миллетни «барс» сѳзю болгъаны ачыкъланады. Барс/бар/бѳр сезледе «Б» тауушну тюшген адетин эсгерсек, «ѳр» сѳз бла «барс» сѳз бир боладыла!

Бизни алан сѳзюбюз оруслулада олень/лань болгъанча, бир юзюклерибизде барс>бѳрю болгъанды. Гуналан/гунбулгъар

огъланла/уланла сууукъ джерлеге тюшюб, барсла табмай, бёрю табхандыла. Бёрю ат да барыс/барс атха ушаб турады. Барыс>бар/бэр > бэрю. Бир монгол юйюрню аты «бэрю>бёрю» сёзден миллет тукъум ат «бёрю>бури >бурят» болгъанды. Бизде кеслерин барсдан туугъанга санагъанча, сууукъ джерледе гуналанла кеслерин бёрюден туугъанга санагъандыла. Аллай бир юзюкден **баш-къуртла (башкирле)** къалгъандыла. Монгол юйюрледеча, «барс» сёз къатыбызда чечен халкъда ал магъанасы ал тауушу тюрлениб «борз» болуб, бёрюню аты болгъанды. Орта Азияда тюрк юйюрледе эм Римни къурагъан Ромул таурухунда, бёрюден туууб аны сютю бла ёсгенбиз деген таурухла-джазмала барды. Кеслерин бёрюден туугъанга санагъанла, Кавказгъа ызларына 6-7 ёмюрде тюркютле болуб къайтхандыла.

Ахыр оюм:

«Ала барсны» башха аты «алан» болгъанды. Кеслерин ала барсха ушатханла, ала барсдан туугъанга санагъанла **«аланла»** болгъандыла. Кеслерин барсха (леопардха) ушатханланы атлары барс/барсил/басиян эм аорс/ас болгъанды. «Барс» (леопард) бла «ала барс» бир/(бек ушаш) джаныуар болгъандан, ол атланы джюрютген «алан» бла «ас» къауумлада тарих джазмалада бир бола тургъандыла. «Ас» атны башха тилледе башха тауушлу «барсил/берсул, басиян» атлары да «барс» атдан тюрленгендиле.

1.4. Хазар

«Хаз/къаз+эр» атыбызны юсюнден башында кёб айтханма. (Алда «Аланхазар сырлары 2-чи кесеги» статьягъа къара)

Къошаргъа тыйыншлы хазарла бла байламлы бир-эки билги:

1. Бизни аланхазар тепсеулерибиз бла миллет чепкенлерибиз.

Хар бирибиз кёрген билген, тепсеулерибизни асламысы эркиши

де тишириу де къолларын къанатлача джайыб эм кётюрюб

тепсейдиле. Къолланы, билеклени тепсеуледе къанатлача

джайыу-кётюрюу бла, чепкенлени дженглерин кенг этиу бла

ата-бабабыз кеслерин къазлагъа ушатханларын билдиредиле.

2. Андан сора, бурунгу хазарла ичинде «акъ хазла/къазла»

болгъан, бюгюнгу орус казакланы суу ызларында

джашагъандыла. Белгисича къазла суу ызлада, суу джанында

джашайдыла. Акъ къазланы асламысы арт 300-400 джыллада тиллерин орусха буруб казакла болгъадыла. Барысы сууланы аты бла айырылыб, къазла (хазла) болгъанларына шагъат этеди-къобан, дон, терк, урал къазакъла. (кубанские, донские, терские, уральские казаки)

3. Тюз джерледе джашагъан къаз юйюрню гитче тюрлюсю орус тилде «казарка» атлы къанатлы барды. Аны бизде «къыекъаз/къыркъаз» аты барды⁶. Былайда сейири орус тилде «казар/хазар» формасы сакъланганы болады. Орус тилде (бизде да) сёзню артында «ка/къа» къошгъан джик (аффикс) ийнакъ-гитче этген магъана береди. Андан «казарка» «къазарчыкъ» деген магъана келтиредиди. Керти да «казарка» ауурлугъу ёсюмю гитче болгъан къазды. Былайда «хазар/казар» деб эркишиге айтылгъан сёзню, орус тилде ызына къазгъа аталгъанын кёребиз.

4. Европа тилледе эски аланхазар Каспар-Гаспар ат барды. Бу атны бизни тилде сакъланган формасы Аспар болады. Аспарух (Аспар+ук) булгъар хан 7 ёмюрден белгилиди. Каспар-Гаспар-Аспар бир атды. Былайда К-Г таууш тюшгени кёрюнюб турады. Бунга ушаш башха юлгю: Украинаны батысында Карпаты таулагъа ногъайча Арпаты дейдиле. "Каспар" ат "каз+барс" сёзледен башланганды. "Каспар/аспар" бла "аланхазар (алан+хаз)" бир магъанасы болгъан, биринчи-экинчи сёзю орунлары бла аушунган сёзледиле.

1.5. Булгъар/болгъар/болкар/малкъар

Булгъар/болгъар къаумланы юсюнден хазарладан алгъа, аланла бла тенгликте къытай, рим тарихчиле милатдан алгъа 2-чи ёмюрден башлаб джазгъандыла. Булгъарлыланы тургъан джерлерини картасы бла хазарлыланы тургъан джерлерини карталарын бирча салыб къоядыла. Китабда берилген хазар картагъа булгъар карта дерге боллукъду. «Булгъа», «балыкъ», балкъ/балх» сууда джюзген, адам ашаб айдаланган чабакъланы бурун атыды. «Булгъа/болгъа» сёз бла чабакъ къанатха (плавникге), чабакъны кесине да айтхандыла. Къуурукъ къанатын чабакъ булгъаб джюзгени ючюн «булгъа/болгъа» андан болгъан болур. Аны бла Булгъар «булгъа +эр, балкъ+эр» чабакъчылыкъ бла кечинген, суу джагъалада джашагъан адамны

аты болгъанды. Анданды балкъ/булгъа эрле бла хаз эрле бирден суу ызларында джашагъанлары. Джашагъан джерлери бир болуб, 7 ёмюрде карталары бирчады. Хазарлыладан орусха кёчген казаклыланы атлары суула бла айтылгъанча (кубанские, донские, терские казаки) булгъарланы да тарихде атлары суула бла бирге айтылыб къалгъанды. Дунай/Дуна/Туна булгъарла, Итиль (Волга) булгъарла, Кавказ (Къобан=Къарачай) булгъарла болгъандыла.

1.6. Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай

«Къарачай» сёз Къобан сууну эски атыды. Уллу Кам суу бла Махар суу бир бирлерине къошулгъандан Къобан суу башланады. Уллу Кам суу Минги Таудан башланыб, Хурзук ичи бла ётеди. Махар суу Учкуланны ичи бла ётеди.

«Кам/Хем-суу-чай»

Кам/хам эски тюрк (евростатика) сёз болуб, орусда да «капкап», «капля» тауушлада сакъланган сёздю. Татарстанда «Кама» суу барды. Сибирде Тува (Тыва) тюрк республикада «Хам Сыра, Тез Хем, Къызыл Хем, Бий Хем» суула бардыла. Тувада дагъыда башха «хам-хем» атлары болгъан суула кёбдюле. Минги таудан саркъган суугъа Уллу Кам ат бошуна аталмагъанды, не тыш миллетледен келмегенди. Татарстанда (Итиль Болгъарда), Тывада Кама/Хам/Хем суу атла далил этедиле, Уллу Кам бизни эски сёзюбюз болгъанына. Бюгюнлюкде Къобан сууну Минги таудан Учкуланга дери узунлугъуну аты Уллу Камды. *(Сууну бир тюрлю эски аты «кам», кюнню бир башха эски аты «хурз/хорз» Кам суу бла Хурзук эл бир джерге тюшгенлери, Минги Тау тюбюнде эски юйюрле джашагъанын бегитедиле.)*

Тюркийеде да Азербайджанда да саркъган суула, **чай** сёз бла белгиленеди. Чай сёз «суу» сёзню орнун тутуб, суу атла эки джерде да топпа толудула. Мисалла, Тюркийеде: Даламан чайы, Бырак чайы, Сымав чайы, Кум чайы д.а.к), Азербайджанда: Карачай, Кусарчай, Виляшчай, Гянджачай д.а.к. Мени кёлюме келген бла заманла узунуна «суу» сёзден «сай» сёз къуралыб, «сай» сёзден да «чай» сёз болгъанды.

«Кам» сёз да, «чай» сёз да, «суу» сёз да бюгюнге дери тилибизде сакъланган, «саркъган суу» магъананы тутхан сёзледиле. «Чай» сёзню джангы магъанасы да барды, «ичилген таза суу».

«Къара-Гара-Уллу»

«Къара» сёз бизде эм алгъа «акъга» къаршчы бояуну эм бетни белгилегенди. Андан сонгра «1.кючлю, уллу, къарыулу 2.кирсиз, таза 3. харифле, джазма» магъаналаны тутады.

Бурун атабабаларыбыз тенгиз сууун «къара эм кир» кёрюб, аны ючюн Къара тенгиз деб атамагъандыла. Къара тенгиз- Уллу (Кючлю) тенгиз магъанада атагъандыла. *(Ол магъанасын билмей «Чёрное море- Black teer» деб кёчюргендиле. Тенгиз сууну къара (чёрный) болуб ким кёргенди?)* Анга ийнанмагъан къатында гитче, аз - Азау/Азак тенгизни эсгерсин. Бири Гитче тенгиз аны ючюн Азау тенгиз болгъанды, экинчиси Уллу тенгиз аны ючюн Къара тенгиз болгъанды. Къобан суудан Кавказда уллу суу джокъду, андан болады Къобан сууну эски атлары Уллу Кам эм Къара чай. Алайды да Уллу Кам бла Къара чай демек-экиси да бир суугъа айтыла бир магъананы тутадыла: Уллу-Кючлю суу демекди.

Кирсиз, таза эм шаудан суу деген англамны «Къара чай» бла «Гара/Къара суу» бирча тутадыла. «Гара/Къара суу» англам магъанасы ачыкъ турады. «Къара чай» ат джерге кёчюб ал магъанасы унутулгъанды. Заманланы узунлугъуна тилибизде-тукъумларыбызда тюрлениулени шагъатлары Уллу Кам, Къобан суу, Къара чай атла бир сууну атларыдыла. Уллу Кам ат 2000-3000 джылны алгъа, Къарачай ат 1000-1500 джылны алгъа, Къобан ат арт 700-1000 джылны алгъа джюрютюле башланган болурла.

«Уллу Къарачай-Гитче Къарачай»

Заманла ётюб, Уллу Кам атны ал магъанасы да унутула, Къарачайда халкъ кёбейиб Уллу Къарачай болгъанды. Къобан суугъа энген ёзенлени бирикдирген аты Уллу Къарачай болгъанды. Андан Инджик, Лаба, Акъ суула/ёзенле Къарачайгъа кирген джерле болгъандыла.

Минги тауну Шаркъ джанында (Басхан Чегем ёзенледе) адам да азыракъ, суу да гитчерек болгъанды. Август айда Минги тауну кюзей (эбзе) джаны бла, Хотютау аууш бла Хурзукъ бла Басхан арада ары-бери ауа тургъандыла. Къобан суудан Басхан суу къысхаракъды эм гитчерекди. Андан Гитче Къарачай деб Басхан сууна айтылгъанды. Басхан суугъа къошулгъан сууланы ёзенлени бирикдирген аты Гитче Къарачай болгъанды. Сууланы

баш шартларын айтханда, «басхан» да «къобан/къобхан» да бирча «кѣбген эм джайылгъан, къобхан-басхан» магъананы тутадыла.

1. Сириядан * (Шамдан) кѣчюб келген Мухаммад Будай* 2003 джыл джазмаларыны биринде былай джазады: «Мени къарт атам Юсуф Будай биз 1905 джыл Гитче Къарачайдан Басхан ёзенден Сириягъа кѣчюб келгенбиз дей эди. Гитче Къарачай деб къуру Чегем, Басхан, Холам ёзенледен чыкъганла айтмай эдиле. Черекден чыкъган сириячы малкъарлыла да Гитче Къарацайдан келгенбиз дей эдиле»

2. *Октябрьда 2009джыл Тюркиеде Догълат элинде болдум. Элде Кѣнденел эл бла Чегем ёзенден чыкъганла джашай эдиле. Догълатда туугъан Хидайет Бахче (Батчаладан) билдиргенден элчиле кеслерин «таулула, къарачайлыла» деб ангылайдыла. Тѣртюнчю тобукъда Тюркиеде туугъан, атасы Джабеледен (бюгюн малкъаргъа саналгъан) тукъумдан, 9 джыл болгъан къызчыкъгъа: «тюрклюмюсе? къарачайлымыса?» деб соргъанымда, къызчыкъ «къарачайлыма» деб джууаб берген эди.*

3. 19 ёмюрде Кавказгъа келген орус алимле басханчыланы атларын "къарачайлыла" деб кѣб кере джазгъанлары Къарачайны-Малкъарны тарихин излегенлеге белгилиди. Андан озуб орус джазмалада айтылгъан Аксуу элини джамагъаты къарачайлыла атда къалгъандыла⁷. Аксуу эли бусагъатда Нальчикге кирген Белая Речка элден бираз тѣбенрек 1787-1793джыллада 120 юйдегиси бла болгъанды⁷. Аксуу эли Чегем бла Черек ёзенледен тюзге чыкъган джерде, эки ёзенни арасында болгъанды.

(Мени кѣлюме келген бла акъсуучула Уллу Къарачайдан эки-юч уллу сууланы-ёзенлени юслери бла ётюрб узакъга кетген уллу-къарачайчыла болгъан болмазла. Акъсуучула Чегем бла Черек ёзенледен чыгъыб бир "къарачайлы" атда болгъанла. Неда Акъсууну экинчи аты бла Гара суу-Къара-чай аты бла кеслерине "къарачайлы" ат алгъан болурла).

Алгъа «Къарачай» сѣз миллет ат болмагъанды. Къарачай сѣз сууну эм артда джерни аты болгъанды. Таулу кьойманла, аланла, булгъарла, хазарла, барсилле/басиянла бирден джашагъан джер ат болгъанды.

Акъылман эм тулпар Къарча 15 ёмюрде къайтаргъан Аланья къыралгъа «Барс эли Къарачай» атагъанды. Былайда "барс" сёз "алан" сёзню орнун тутады эм юйюрню атыды. "Къарачай" сёз а миллет (юйюр) ат туююлдою- Аланьяны ёзек эм бек джерини атыды. Аланьяны башха джерлерин: Чечен, Терк Башы, Лаба башлары, Бештау тегереги тюзлени бир къолгъа джыйаргъа Къарчаны адам кючю джетмегенди. Аны бла Къарча Аланьяны къуру бир ёзек джерин (Уллу-Гитче) Къарачайны сакълагъанды. "Къарачай" демек узакъ ёмюрлени ичинде Аланьяны, Булгарьяны, Хазарьяны энчилигин эм тёрелигин сакълаб тургъан ара джериди. Эски девлетлерибизни ёзегиди, тиниди, джорегиди. Кавказны башха джерлеринде джашагъан атабабабызны кёбюсю (гунманла, аланла, болгарла, хазарла, барсилле эм башхала) ары-бери кёчгендиле эм тыш юйюрлеге къошулгъагъандыла. Къарачайда уа бузулмай сакълангандыла! Бюгюнгю Къарачай-Черкес эм Къабарты-Малкъар республикалары ёзенлеринде 1922 джылгъа дери бирикдирген атлары болгъан бир халкъ джашагъанды. Ол халкъны эски юйюр эски аты "алан" болгъанды, джерлеш аты «таулу» болгъанды. Тюрк дуньясын юлешуучю власт келгенинде бир халкъны экиге юлешгенди. Уллу Къарачайда джашагъан таулу алан къауумлары атларына "къарачайлы" ат атагъанды. Гитче Къарачайда къауумлары ичлеринде эм иги сакъланган малкъар къауумну (юйюрню) аты бла башха ёзенлени къауумларына да Балкъар ат атагъанды. (Тиллери башха болгъан хоншу кавказ къауумлары бир-бирине къошуб, уллайтыб джангы миллетле, тарихде болмагъан къыраллыкъла къурагъанды. Юлгюлени статьяны тюбюнде окъурса)

4. 1922 джыл Карачай автоном область къуралгъаны бла бирге «Гитче Къарачай» атлы административ район къуралгъанды. 17-19 ёмюрледе Шимал Кавказда эм уллу элле Къартджурт-Учулан-Хурзук Уллу Къарачайны тамалы болгъандыла. Уллу Къарачайда Шимал Кавказны эм уллу сууу-Къобан суу болгъанды.

Бюгюнгю «Гитче Къарачай» районда Къобанча-Басханча уллу суула джокъдула. Алайда 16-18 ёмюрледе адам хаман джашаб тургъан элле да болмагъандыла. Къарачайлыла (таулула) билген керти Гитче Къарачайны джерин унутдурургъа, башха

эм аз джерге "Гитче Къарачай район" атагъандыла. Ючкекенде Сталинни «туудукълары» Гитче Къарачай район 1922 джыл къуралгъанына атаб байрамла этерге бек суйедила. "Гитче Къарачай район" Ючкёкен эл бла 1922 джыл къуралгъан/башланган эсе - Уллу Къарачай 500 джылны Гитче Къарачайсыз кеси джангызлай Уллу Къарачай болуб къалай тургъаиды?

Уллу Къабарты-Гитче Къабарты болгъанда, Уллу Ногъай-Гитче Ногъай болгъанда Уллу Къарачай- "Гитче Къарачайсыз" къалай тургъаиды?

Уллу Инджик-Гитче Инджик болгъанда, Уллу Лаба-Гитче Лаба болгъанда Уллу Къарачай болуб- Гитче Къарачай къайда унутулгъанды?

5. 1942 джыл августдан -1943джыл январгъа дери Германиягъа бойсунган «Къарачай Области (КъО)» болгъанды. 1942джыл ноябрь-декабрь айлада Нарсана шахаргъа Уллу Къарачайдан эм Балкариядан (Гитче Къарачайдан) 10-11 келечи джыйылыб бирлешген коллаборант Автоном областы Къарачай къурагъандыла.

Къарачаймалкъарны миллетни кеси кесин ангылауда, миллет сезимин сакълауда бирлешген тарихни уллу магъанасы барды. Андан сонгра, Минги Тауну эки джанындан келечиле келиб Къарачай област атда бирлеше билгенлери "Уллу Къарачай" бла "Гитче Къарачай (Балкария)" болгъанына далилди. Аны ючюн бу унутулгъан тарихибизни юсюнден айырма айтылыры болуб, "1942дж КъО" тарихин бу статьяны ызындан къошама.

6. Совет Бирлешде 1926-чы джыл болгъан адам санауда миллион бла джарым адам кеслерин сакъланган эски булгъар атда санагъандыла. 1930 джыллада Сталин булгъарланы, булгъарладан аз татарлагъа къошуб, бирден "татар" этиб джазгъанды. Дагъыда бирлешген "булгъар-татарланы" эм аланы джерлерини кёбюсюн Башкир республикагъа къошханды. (Сёз ючюн, Башкир Республикада 1989 джыл 1,12 млн. (28,4%) татарлы эм 0,863 млн. (21,9%) башкир болгъанды. Татар Республикада 1989джыл 1,7 млн. татарлы болгъанды.) 1922 джылда аланхазар халкъын

бѐлюу, бир-бирине кьошуу, "кьарачайлы", "малкьарлы" ат бериу "булгьар-татар" джазыугьа, бѐлюуге ушагьанды.

2002 джыл баргьан адам санауда Россияда тюрк тилли булгьар кьуру 5 минг адам кьалгьанды. Алай демек булгьарла бла татарла бир тилли-бир динли болгьан себебли булгьарла татаргьа бурулгьанны ауур кѐрмегендиле.

*Уллу Кьарачайда эм бюгюнгю Малкьарда кьарнашлыкьда-
джууукьлукьда болгьан бирча тукьумла бек кѐбдо:
Абайлары, Аджилери, Атабийлери, Багьатырлары,
Батчалары, Боташлары, Будайлары, Кьазийлери,
Кьочхарлары, Кьырымшамхаллары, Узденлары, Чомалары,
Эрикгенлери, Текелери, Шаханлары, Джанибеклери, Апайлары,
Аппалары, Карабашлары, Тоторкьуулары, Амырханлары,
Мамайлары, Малкьондулары, Джамалары, Катчилери,
Шунгарлары, Сьуйюнчлери, Гаджалары, Хапалары, д.а.к.
Кьарачаймалкьар сьургюнге тьושгюнчю бу тукьумланы
адамлары джууукьлукьларын биле туруб, аушладан ѳтуб, бир-
бирлерине джурьют тургьандыла.*

Алай а бизлени, тюрк муслиман халкьланы «бек сьуйген» Сталин бѐлгенди-юретгенди: бирлери кьарачайлы, башхасы малкьарлы. Бизни бир-бир тарихчилерибиз Кьарачай бла Малкьар 18-чи, 19-чу ѳмюрде бир-биринден айырылгьанды деб джангылыч джазадыла. Сьургюн болгьунчу 1943 джыллагьа дери бютеу таулу халкьны улоулары- ат/кьадыр/ѳшек эм ѳгюз арбала болгьанды. Бу улоулагьа асфальт-чайыр джол керек тьуйюлдю. Бир ѳзенден бир ѳзенге, бюгюн трактор баралмазлыкь ауушла бла, бек тынч джурьют тургьандыла. Бек керек болса бир кюнню ичинде Уллу Кьарачайдан Чегемге ат бла барыб, ызларына да кьайталгьандыла. Джылы заманда Хурзукдан Басхан элине танг бла чыгьыб кюн ортагьа джумушун этиб ызларына кьайта тургьандыла. Бирча джууукь тукьумла аллай заманладан кьалгьандыла.

Сьургюнден Кавказгьа кьайтханда бир-бир элле орунларына тьושмегендиле, ѳзенледен ауушла бла бир-бирине джурьоген да бек аз болгьанды. Ёзенден ѳзенге ауушла бла джегилген улоу бла аугьан тьуйюл, суу ызы бла элlege шахарлагьа автомобилле бла джурьют тебремендиле. Автомобилле эм чайыр джолла Уллу Кьарачай бла Малкьарны (Гитче Кьарачайны) бир биринден

узакъ этгенди. Миллетни бир-биринден керти айырылыуу, керти экиге юлешингени сюргюн бла башланганды. Сюргюнде халкъ къара къыйынлыкъ сынаб, къан тамгъа бла салынган "карачаевец"/ "балкарец" атларына юрениб, башха болуб къайтханды. Алай болса да **аланчылыкъны эм таулдукъну** билген адамларыбыз кёбдю. Аллай адамла керти кёллери бла сүйелселе бирлешни къайтарыгъа боллукъду- къайтарыгъа да керекди.

II. Аланхазар

сурат 2: Джезден этилген грифонну Татарстанны джеринде, бурун Итиль Булгъарда орта ёмюрдеде ишленген къалалада табхандыла. Туура бунуча болгъан 2 емюрде этилген скиф курганлада да табхандыла⁸. Грифон башы аслан (барс), къууругъу джылан, эки аякълы, къанатлары болгъан тюрлю джаныуарды (эмеген? къандауур?). Грифонну аты Булгъарда Барадж болгъанды. Барадж-Итиль Булгъарья къыралны татарлыла чачхынчы джюрютюлген символу (тамгъасы) болуб тургъанды. Барадж ат Бараз/Барас атдан тюрленгенге ушайды.

сурат 3: Барадж грифонну тамалында этилген, Бараджгъа ушагъан 19 емюрде Казан шахарны герби болгъанды. Казанны герби бла Барадж грифоннга ушагъан бюгюнлюкде бу Татарстанны гербиди. Герб алтын къанатлары бла алтын къалкъаны болгъан акъ барсды. Акъ барсны арты къызыл Кюндю. Сейири уа- акъ барс Татарстан джерлеринде эм тюзледе джашамагъанды. Ол джерлеге кечген булгъарладан къалгъан символду. Бу алан (барс) бла хазны (къазны) бирикдирген символду. Бу булгъарлада сакъланган Кюнге табынган Гунлу АланХазарды. (Татарлыланы джангылычы- Кюнню сары этмей къызыл этгенлери болады.)

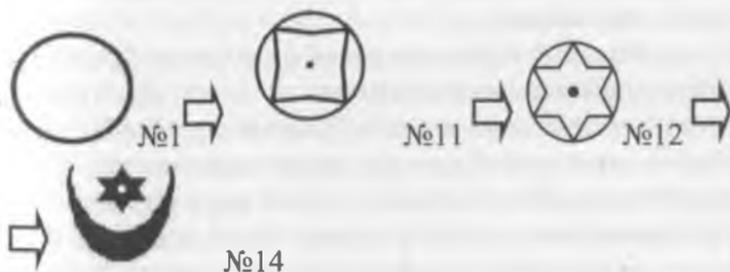
Ал макаледе Барас кюн аты Барс/Барыс сёзден къуралгъан болур деб джазгъанма. Алай а, Барадж/Бараз грифонга эки минг джыл болгъанын эсгерсек: бараз/барас кюн барс/барыс сёзден болмай барсхаз/барсаз/бараз сёзден болургъа да болур.

Къыргъыстанда Бишкекни, Къазахстанда Алматаны, Астананы, Шимал Осетия республиканы герблеринде акъ барс барды. Хакасия республиканы- герби къанатлы барсды. Алтай

республиканы гербини аты «Кан-Кереде», аны башы къанатлы, аякълары асланны сейир джаныуарды. Кёрюнгенича бюгюнлюкде гербледе къанатлы барс кёбюсюне тюрк джерледе салынганды. Къанатлы барсланы тамалы скиф-булгъар Барадж (Бараз) болгъанына ишек къалмайды. *(Малкъарда бир-бир джашла Татарстан ала барсны бизники болгъанын тюз ангылаб къарачаймалкъар барсы этиб салгъандыла. Алай а къанатларын къурутхандыла. Къанатлары барсны хазар бла эм Бараз/Барадж бла джуукълугъун кёргюзтеди. Тарих кертилигин сакълар ючюн Баразгъа ушаш кёяргъа керекди.)*

2.1. Гуналан эм аланхазар тамгъала

Къарачайда эски сынташлагъа салынган (хилал ичинде алтучлу джулдуз) тамгъа гуналан тамгъадан башланганды. Тيوبюнде тамгъа суратлагъа къарагъанда бу айтыугъа ийнаныу къыйын туйюлдю. *(“Аланхазар сырлары: 2-чи кесек” ал уллу статьяда салынган тамгъаланы номерлери былайда да сакъланадыла. Бу билги ол статьяны ызыды)*

"Аланхазар сырлары: 2-чи кесеги" статьяда джазылгъандан, эркек ючгюл бла тиши ючгюл бир-бирине къошулуб, алтыучлу джулдуз болуб тукъум къуралгъанын кёргюзтеди. Бу фикир бла тенгликде башха фикирни, болургъа болур затны хакъын да къошаргъа керекди. Алтучлу джулдуз - тёртгюл Барс джулдузгъа Къазны эки къанаты къошулуб аланхазар алтучлу джулдуз болгъанга ушайды. Онбиринчи тамгъа онекинчи тамгъа болгъан суратла. Алай сагъыш этерге Кюнню тогъай тамгъасы Айны джарым тогъай тамгъагъа бурулгъаны береди. Дагъыда, Барс тёртгюл белгини (джулдузну) арасында да алтучлу аланхазар

белгини (джулдузну).арасында да бирча ("мен" деген) бир нокъта барды.

Кѣлюме келген бла хилал (джарым тогъай) алгъа Кюнню белгилеген толу тогъай болуб, ислам дин киргенде джарым ай (джарым тогъай) болуб тюрленгенге ушайды. Ислам динге кѣчген тюркюле (хазарлыла) 13 ъмюрде Кюнню толу тогъайын, Айны джарым тогъайына ауушдургъанга санайма. Аны бла бирге тогъай ичинде джулдузну да бешучлу джулдузгъа тюрленгенге ушайды.

III. Бурун тюрк юйюрле къуралыуну кюзгюсю:

къарачай джамагъатны атауул-тукъум-къауум къурамы
Ал башда «Аланхазар сырлары (2-чи кесеги)» макаледе
Сылпагъарланы атауулары, Науруз къаум саналыб
джазылгъанды. Атауулланы, тукъумланы, къауумну айырыб
джазгъан къуру аланы кѣргюзтюу тюйюлдю.

Атауул, тукъум, къаум къураулары юсю бла ал тарихибизни ачыкълау эм бурун ата-баба юйюрлерибизни къуралыуларын ангылау-билиу магъанасы барды. Аны ючюн бу темагъа джангыдан бир къайтыкъ.

(албашда алан-барсил-басиян-ас аорс юйюрле, хазар-булгъар-гунман юйюрле бир болгъанына далилле)

Наурузлары 11-12 тукъумгъа юлешиниу, Сылпагъарлары 7 атаулгъа эм башха юзюклеге юлешиниу къуру наурузла`да сылпагъарла`да болгъан адет тюйюлдю. **Аллай адет эм хали бютеу Уллу Къарачайны джамагъатында болгъанды.** Ал башлада сагъынгынылгъан Петрусевич 1868-1872джылда Уллу Къарачайда къаумланы бла тукъумланы былай джазыб тизгенди:

Будиян къаум-1. Байрамукълары, 2. Акбайлары, 3. Боташлары, 4. Деккушлары, 5. Эльканлары, 6. Чотчалары, 7. Болурлары, 8. Текелери, 9. Тамбийлери, 10. Джанкѣзлери, 11. Эзилери

Науруз къаум: 1. Кочхарлары, 2. Аджилери, 3. Гапполары, 4. Байрамкуллары, 5. Кубалары, 6. Мамчулары, 7. Голалары, 8. Сылпагъарлары, 9. Каппушлары, 10. Бытдалары, 11. Созарукълары

Адурхай къаум: 1. Байчоралары, 2. Батчалары 3. Джаммалары, 4. Тулраплары, 5. Кулчалары, 6. Чычханлары (Батчалары), 7. Байылары, 8. Эрикгенлери, 9. Долалары, 10. Чомалары,

11.Болатлары, 12.Лайпанлары, 13.Шидакълары, 14.Оруслары, 15.Джуккалары, 16.Къатчылары, 17.Абайханлары,

Шадибек къаум: 1.Хубийлери, 2.Мырзалары, 3.Хасанлары, 4.Бытталары, 5.Тохчуклары, 6.Биджилери, 7.Дотдалары, 8.Кечеруклары, 9.Джашалары, 10.Башлайлары, 11.Тюрклилери

Хустос къаум:

1.Бостанлары, 2.Аппачалары, 3.Алботлары, 4.Хосуйлары

Тырам къаум:

1.Джаныбеклери, 2.Семенлери, 3.Коркмазлары

Шипи (Шипши) къаум:

1.Гебенлери, 2.Каракётлери, 3.Къайытлары, 4.Кипкелери,

5.Дотдулары

(Тарихчилерибиз Петрусевични тукъум-къаум тизмесин бирер-экишер тукъум къоша, тукъумланы бирикдире эм тюзете къб кере китаблада басмалай тургъандыла.

Сёз ючюн, Аппачалары Бостанланы атауулду, Мырзалары Хубийланы атауулду, Чычханлары Батчаланы атауулду, Хустос къаум Тырым къаумну бутагъыды деген да барды.

Былайда Петрусевични тизмелерин тюзетиу умут джожкъду.

Науруз къауум ал башында бираз тюзетилгенди.)

Уллу Къарачайны джамагъат джашауунда атауул-тукъум-къаум къурамы бютеу халкъны тамалы болгъанды эм бютеу халкъга белгили бола бюгюнге дери сакъланганды.

Сёз ючюн, кесими атауул атым Хасанладан, тукъум атым Сылпагъарладан болады. Сылпагъар Науруз туудугъу бола, Науруз ата-бабам болады. Алай бла юч тюрлю болумда (ситуациягъа кёре) кесиме Хасанладанма,

Сылпагъарладанма, Наурузладанма дегенде кишини алдамайма. Юч тукъум ат айтханда ёгюрюкчю болмайма.

Быллай халда Уллу Къарачайда джюзден джетмиш бешини атауул-тукъум-къауум атлары болады эм юч тукъум аты болады!

Петрусевич санаб, къауумлагъа кирген тукъумланы адамлары Уллу Къарачайны бютеу адам санындан джюзден джетмиш бешини (75%) болады!

Уллу Къарачайда тукъум къауумлагъа бираз ушаш Малкъарда Чегем, Бахсан, Холам, Бызынги эл/(ёзен) джамагъатла боладыла. Малкъарда къб болмасада эки ёзенге бёлюнюб

тургъан тукъумла болгъандыла. Аллай тукъумну адамы тукъумун айтханда ёзен (эл) джамагъатын айтыб, тукъумун алай айыра тургъанды. Сёз ючюн, малкъар ёзени мухолчу Атабийлери эм холам ёзени усхурчу Атабийлери, малкъар ёзени зылгъычы Кючюклери эм чегем ёзени чегемли Кючюклери⁹ эм башхала.

Хар адамны юч-тёрт тукъум аты болгъанча - хар элни (джамагъатны, ёзенни) юч-тёрт тукъум аты бола тургъанды. Сёз ючюн, Уллу (Гитче) Къарачайда: къарачайчы/къарачайлы, басханлы, чегемли, холамлы, бызынгылы, малкъарлы юйюр (эл) атлары болгъанды. Дагъыда экинчи-ючюнчю «алан эм таулу» юйюр атлары болгъанды.

Бир адамны, бир элни юсюнде эки-юч-тёрт тукъум ат болгъаны хакъды эм кертиди. Атауул-тукъум-къауум болгъан адет къарачаймалкъар джамагъатны бек эски къурамыды эм структурасыды. Бу къурам бир-эки-юч джюз джыл ичинде къуралгъан адет-хали тюйюлдю.

Джамагъатда атауул-тукъум-къауум болгъан адетни эм адамны/элни юч-тёрт аты болгъанын эсде тутуа, сагъыш этерге соруула:

Кеси юсюбюзде биле-кёре тургъан адет-хали-къурам ата-бабабызда башха болгъанды дерге боламыды?

Бир джерде джюз-минг джылланы джашаб тургъан эски юйюрлени бир-биринден айыргъан тюзмюдю?

«Айыуну кёре тургъанлай ызын излей эди» дегенлей кесибизде сакъланыб тургъан адетлени истемей, биреуле тыш адамла джазгъан ётюрюклеге ийнаныб тургъан тюзмюдю?

Огъай! Алан/барсил/басиян, аорс/ас, гунман/булгъар/хазар атла бютеу бары бюгюнгю Къарачайны Малкъарны джеринде бурун джашагъан бир тукъумлу юйюрню атыды. Бизни бурун атларыбыздыла!

3.1. Бир джангыз къауумда бурун ата-баба тукъум атларыбыз

(бу макалени алда «аланхазар сырлары-2чи кесегеи» статья бла окъургъа)

Ал джазмабызда хыйсаблагъандан- Науруз къауум тукъумлада 25-28 минг адам барды. Адурхай эм Будиян къауумла Науруз

къауумдан бираз уллудула. Адам саны бла бу юч къауум Басхан,Чегем, Черек джамагъатлары бла тенгишрек-уллуракъ боладыла.

Къарт аталарыбыздан бизге ташлада, къагъытлада джазылыб джетген Науруз сырлада Балас эм Алан ата атла барды. *Ахмад <Илияс-Хаджи(1930), <Махамет-Мырза(1895), <Зекерия(1863), <Тохтар(1825-1830), <Осман (1790-1800), <Хасан, <Хасан, <Темирджан, <Солтанбек, <Сылпагъар, <Эндреуюкъ, <Зыгытчы, <Дударукъ, <Бихарус, <Науруз, <Мечус, <Балас, <Алан< (Науруз??)*

Былайда Алан атны магъанасы ачыкъды. «Балас» ат «бала+ас, сабий ас» сёзден къуралгъан болады. Алда **алан, барс, ас** бир магъанасы болгъанын ачыкълагъанбыз. Алан бла Балас алты джюз джылны алгъа джашагъандыла. Аланны баласы алан (ас) болгъаны бир-бирине келишиб, бир-бирин магъанасы бла тутуб турады.

(Аланны туудугъу Мечус атны ал бичими Меджю/Мёчю+ас болгъанга ушайды. Малкъарда Мечиев Казим поэтни тукъум аты Мёчю улу бла Мечус ат бир сёзбашидан къуралгъандыла. Орта Азиядан къайтханлары бла Алан джурту кюсеб эм багъалатыб Алан> Бала-ас> Мечу-ас атла атай тургъан болурламы?)

Алай бла Науруз сырында Алан, Балас, (Мечус) ата-баба атла алан къанны (алан юйюрню) туура кёргюзтедиле. Науруз атны «Джангы гун/кюн, Джангы джыл» магъанасын ачыкълагъанбыз. Науруз тамгъа гунман юйюрледен къалгъанын ачыкълагъанбыз. Алай бла Науруз ат эм Науруз тамгъа гунну/гунман юйюрле бла байламлыды.

Аны ючюн Науруз къауумгъа гуналан къауум, Науруз тукъумлагъа гунлан/кюналан тукъумла деген чырт джангыллыкъ туююлдю.

1897 -1898 джыллада Сылпагъарла ташда алтучлу хазар джулдузланы керке тургъандыла. Алай бла хазарлыла бла байламлыкъларын кёргюзте тургъандыла. Алтучлу джулдузланы Къарачайда эм Тюркийге кечген башха тукъумла сынташларына сала тургъандыла. Европада гунманладан, хазарладан чыкъган акъсюек тукъумлада алтучлу джулдузланы герблерине эртеден огъуна саладыла. **Алай бла Сылпагъарлагъа аланхазар**

тукъум атаргъа керти хакъ барды. («Хаз-аз» сезбашладан башланыб, хазарлыла бла байламлы болгъан башха тукъумланы тизмесин ал статьяда санагъанбыз.)

3.2. Малчылыкъ турмушда тюрлениуле акъырын болгъаныча адетле да акъырын тюрленедиле

Дуня кьуралгъанлы ата-бабыз не заманда да малчылыкъ* бла джашагъанды. Бюгюн да миллетибизни кёбюсю мал тутады, ючден бири уа кьуру малдан эм бачхадан алгъаны бла джашайды. Малчылыкъ турмушу адам-улану уучулукъ турмушдан сонграсы болады. Меденийет* джолунда малчылыкъны уучулукъдан мийик дараджадасы барды. Ал меденийетлени (цивилизацияны) тамалын джерджюзюнде малчылыкъ джашауда тургъан алан-араб-тюрк юйюрле салгъандыла.

Арт эки минг джылда малчылыкъ бла кюрешген ата-бабабызны турмушлары бек аз тюрленгенди. Сабанчылыкъ бла джашагъан юйюрлени джашаулары уа бек уллу тюрленгенди. Эки минг джыл ичинде европа миллетле чегетде къазылгъан тешикледен чыгыб, агъач саха* бла джер сюре, элле-шахарла ишлей, кемелеге, темир джоллагъа кёчюб, электрика, радио, фото, газет башха затла чыгъарыб, джашаулары бек уллу тюрленгенди. Минг джылланы ичинде ата-бабабызны малчылыкъ джашаулары 1943джылда сюрюнге дери тюрленмегени орнунда болгъанды.

Петрусевиц 1867 джылда Уллу Къарачайны баямлагъан джамагъат структурасы эм кьурамы бурун ата-бабабыз юйюрлени джамагъат структурасыны эм кьурамыны ызын тутханды. 1867 джылдан бюгюнге дери тюрлениуле уа уллу болгъандыла.

0001-1867 джыллада бютеу ата-бабабыз байы-джарлысы малчылыкъ бла джашагъанды. 2009 джылда къарачаймалкъарны малчылыкъ-тууарчылыкъ бла джашагъаны эм кёбю болса джюзден отузу-къырккы боллур.

0001-1867 джыллада ата-бабабыз бирча тери-джюн кийимле кийгендиле, бирча эт-айран ашла ашагъандыла, бирча юйню башы ачыкъ оджакълары болгъанды, бирча тукъум-тийре болуб джашагъандыла. Бюгюнлюкде къарачаймалкъар джамагъат

кёбюсюне синтетика кийим кийеди, конфет-торт къатыш ашла ашайды, юйлери газ радиаторла бла джылытылады, орус-черкес ичинде къатыш джашайды.

0001-1867 джыллада да узакъ эм джууукъ юйюрле бла кеси тилинде кереклисин ангылата билгенди. 2009 джылда, башха тюрк юйюрлени ангылагъан къой, джартыбыз кереклисича бири-бири бла ана тилинде сёлешелмейди!)

(Сёз ючюн, джырчы Семёнланы Къалтур 18 ёмюрде Къабартыгъа, Къумукъга эм Ногъайстанга барыб джырлары бла ёч ала тургъанды. Къумукълуланы, ногъайлыланы, тюрк тилли къабартылыланы джырларын ангылаб, кеси джырларын! алагъа ангылатыб алгъанды ёчлени. Белгисича, джырлагъанны ангылагъан а къыйынды, сёлешгенни ангылагъандан эсе.)

Алай бла миллетибизни эки минг джыл ичинде джашауун-турмушун тенглеширгенде: 0001 джылдан 1867 джылгъа аз тюрленгенди, 1867 джылдан 2009 джылгъа бек уллу тюрленгенди дерге боллукъбуз.

Малчылыкъ турмуш тюрленмегенча болгъанын билсек, ата-баба юйюрлени джамагъат къурамы, атауул-тукъум-къауум къурамлары да тюрленмей тургъанын ангылайбыз. Алай бла бурун гуналанлада, гунбулгъарлада, гунманлада, хазарлада башха джууукъ юйюрледе джамагъат къурамы Уллу Къарачайда 1867 джылдача болгъанды. Бу оюмну тюзге санасакъ, бюгюн Къарачайда адамны юч-тёрт тукъум аты болгъанча бурун юйюрлени-къаумланы юч-тёрт аты болгъанды. Аны ючюн ушаш-джууукъ юйюрлени (къауумну) хар бирини аты башха айтылады деб, башха миллет этиб тургъан терс болады. Сёз ючюн, бурун Уллу-Гитче Къарачайны джеринде джашагъан гунман, алан, барсил, булгъар, хазар юйюрлени бир-биринден айыргъан терс болады.

3.3. Эски юйюрлени аты

тукъум атдан эм адам атдан бола тургъанды

Бу оюмню ачыкъларгъа араб миллетден бир юлгю келтирейим. 1902 джыл араб Сауд тукъумдан Абдель Азиз къазауат этиб Эр-Рияд* эльчикни, 1912 дж. Недж джерни (къыралны), 1925 дж. Мекканы, 1926дж. Хиджаз джерни (къырылны) алгъанды.

Абдель Азиз 1932 джыл Хиджаз бла Недж кыралланы, кёб араб юйюрлени бирикдириб, кеси кырал патчахы болганды. Девлетни атына кесини тукъуму бла **Сауди Арабистан Патчахлыгы*** ат атаганды. Бюгюн Сауди Арабистанны джерджюзю 2 218 000 км² (Бютеу Шимал Кавказны джеринден он кереге уллуду!), адам саны 28 миллион болады. Сауди Арабистанда джашагъан 28 млн адамны миллет аты саудилиле/саудлула (саудовцы!) болганды. Алай демек, кыруу эки тобукъ джашау узунлугъу заманда, 70-80 джыл ичинде патчахны тукъум аты джыйырма сегиз миллион адамгъа миллет ат болуб бегигенди!

*Бу юлгюге ушаш алан (тюрк) халкълада эртде чакълада кёб кере бола турганды. Сёз ючюн джууукъ тарихде хан болушчу Ногъайны атындан ногъайлыла, Ёзбек ханны атындан ёзбеклиле (юзбеклиле) болгандыла. Бюгюн алан (тюрк) миллет тукъум атлада **-эр,- мен** джиклери болгъан бары бурун эркиши ат болгандыла: Булгъа+эр (булгъар), Тарт+эр (татар), Баджа+эр (маджар), Токъ+эр (тохар), Дюк+эр (дюгер) .. д.а.к. Тюрк+мен (туркмен), Гюн-мен (гунман), Эр+мен (эрмен) д.а.к. Бюгюн бу атла миллетлени атларыдыла.*

Энди англайбыз: бир тукъум онглу болса, джууукъ эм хоншу тукъумланы бирге джыйа эм бойсундура, онглуракъ тукъумну аты бла кьалгъанла айтыла турганды. Алай бла бир башчы тукъумну аты саулай юйюрге джангы ат бола турганды. Бир юйюрню юч-тёрт аты бола тургаиды. Тарихибизде керти болгъан затланы эсгерсек саулай Кавказда 19 ёмюрге дери башчылыкъ этиб тургъан бир аланхазар юйюр болгъаны ачыкъ болады. Ол юйюрню (халкъны) аты заман узунунда бирер башха айтылсада бир тукъумлу эм джууукъ кьарнаш тукъумлу болганды. (гунну-гунман-куман, гуналан-гунбулгъар, алан-барсил-басиян-аорс-ас, булгъар-болгъар-балхар-бухар, хазар-азар-азер-къазакъ, аланхазар, аланбулгъар, таулу/къарачай алан таулу/къарачай хазар, таулу/къарачай булгъар, таулу/къарачай гунман, тюзлю алан-хазар-булгъар дагъады башха тукъумлу юйюрле. Быланы тышында башха миллетледе башчы болуб атларын алагъа кьойгъан ата-бабаларыбыз: черекас, абхаз-абаза-эбезе-эбзе,

мингерэл, къабар, чечен, ас-овс-дюгер, эрмен, ауар-аварлы д.а.к. башхала...)

Къайнакъла:

- 01*. Алиев У.Б. «Синтаксис карачаево-балкарского языка» Москва 1973дж
1. Джарашыулары Зайнаф «Джаныурлары дуньясы» Нальчик 2005дж 132-135бетле
 2. Wikipedia орус версияда «Джолбарс» сёз
 3. Игорь Акимушкин, «Жизнь животных», 1971г., <http://gepard.org/akimush1.html>
 4. Орус Wikipedia «персы» сёз
 5. орус-тегей/дюгер сёзлюк, тегей/дюгер-орус сёзлюк <http://slovar.iriston.com/index.php>
 5. Инглиз Wikipedia «Parsua», «Old Persian» сёзле
 6. Боташев М.О. «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы» Нарсана 1998г
 7. Кипкеева З.Б. "Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа" Москва 2006дж. 129-130 бетле
 8. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>
 9. К.М. Текеев «Карачаевцы балкарцы» Москва 1989дж 138-145 бетледе
Бу макалени джасзганда къайнакъгъа тюшген Боташев М.О. «Къарачаймалкъар табигъат сёзлюгю» бла Джарашыулары Зайнафны «Джаныурлары дуньясы» башха хайырланган сёзлюкле:
 10. Русско-карачаевобалкарский словарь Москва 1965г (Орус-къарачаймалкъар сёзлюк)
 11. Къарачаймалкъар-орус сёзлюк Москва 1989г
 12. Къарачаймалкъар тилин ангылатма ючтомлукъ сёзлюгю, Нальчик ш. 1-чи том-1996дж, 2-чи том-2002дж, 3-чю том-2005дж.

"Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област- (КъО)" август 1942дж.-январ 1943дж. Унутулгъан эм таша тарих

4.1. Бирлешген эсе-бирди!

Уллу Къарачай бла Малкъар (Гитче Къарачай) бурун бир Къарачай джери болгъанын бегитир ючюн, 1942дж. къуралгъан коллаборант* Къарачай областны юсюнден джазаргъа керекди. Коммунистлени власты кетиб, кѣб документле ачылыб, джамагъат халы эркин болгъанлыкъга, къазауат джыллада къуралгъан Къарачай областны тарихи джашырылыб турады. Сталинчи коммунистле бегитгенча къарачайлыла бла малкъарлыла бирлешген Къарачай област темасы бююнге дери джабылыбды. Джашырылгъан а ётюрюкню бир тюрюсюдю. Ётюрюк тарих миллетге къоранч, заран келтиреди, игилик келтирмейди.

Коллаборант Къарачай Област къуралгъаны къуру бююнгию Къарачай-Черкес Республика джерин белгилеб къалмай, Уллу Къарачай бла Малкъарны (Гитче Къарачайны) бирикдирген ат болгъанын кѣргюзтген далилди эм китабда джазылгъан аллай фикирге шагъатды. Совет власты аланланы бир биринден айыргъанлыкъга къарачайлыла бла малкъарлыла 1942 джылда бирлешген Къарачай Област къурагъанлары алан миллетде сакъланган бирликни эм умутну кѣргюзтеди.

Большевикле 1935-1938 джыллада бардыргъан реперессиялагъа кѣб къарачаймалкъар тамадала тюшгендиле. Ала таулу халкъны бир этейик дегенлери ючюн «буржуазный националист» атда тюремеледе тас болгъандыла. Таулу халкъны, къарачаймалкъар миллетни бирикмек иннети 6-14 ёмюрледе джашагъан **Алан Кагъанытындан** 15 ёмюрде Къарча къайтаргъан **Барс эли Къарачайгъа** ётюб, бююнге дери сакъланган умуту эм хакъы болады. Джазылгъан сылтаулагъа-неденлеге таяна, коллаборант Къарачай Областны тарихин билирге, миллетни башха тарихи бла бирге джашырмай сакъларгъа керекди.

4.2. Бирлешген Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа тергеуле бла билгиле

Тарихлени башларны аллы бла Германиягъа къошулгъан Къарачай Областны тарихин джашырмазгъа хакъыбыз болгъанына далилле бла билгиле, тергеуле ачыкъларгъа керекди.

Биринчи билги бла тергеуле:

1941-1944 джыллада, Къарачай бла Малкъардан 19 минг адам Къызыл Аскерде эм тышында Иш аскерледе (Трудовая армия) болгъандыла. Бу санны чыгъарыр ючюн белгили цифраланы хыйсаблайыкъ. Сёз ючюн, 1939 джыл Россияда 74,6 минг къарачайлы, аладан Къарачай автоном областда 70,3 минг адам, Черкес автоном областда 0,6 минг адам болгъанды.

Малкъарлыланы саны Россияда 42 минг адам, Къабарты-Малкъар республикада 40,8 минг адам болгъанды. 1941 джылны ахырына къарачайлыланы саны 78,3 минге, 1942 джылны ахырына 80,2 минге джетерге керек эди. 1941 джылны ахырына малкъарлыланы саны 44 минге, 1942 джылны ахырында 45,1 минге джетерге керек эди. **Топламы (бирден) 1941 дж.**

къарачай малкъар 122,3 минг адам, 1943 дж. ахырында 125,3 минг адам болургъа керек эди. Алай а Орта Азиягъа 67 минг къарачайлы, 37 минг малкъарлы кёчюрюлгенди.

Къарачай малкъар бирден сюргюнге тюшген 104 минг адам болгъанды. Алай бла арада 21 минг! адам тас болады! 21 минг адамыбыздан, 19 минг адам къазауат фронтлада эм тышында иш фронтлада кюрешгенди! Бизнича гитче миллетге 19 минг адам деген- бек уллу, бек ауур санды!

(21 минг бла 19 минг арасында эки минге джуукъ адам барды.

Алада былайдадыла:

1. Черек ёзенде Малкъарда НКВД аскерле 1942 дж ноябрда джети джюзге джуукъ гунахсыз адамны, аланы ичлеринде 155 сабийни кыргъандыла. (Черек геноцидни къысха билгисин "Черек трагедиясы-геноциди" макалеге къара китабны "Ачыкъламасында").

2. Уллу Къарачайдан немчала бла бирге 200 арба-200 юйдегиси бла, Малкъардан да 392 адам - къошуб санагъанга минг бла джарымгъа джуукъ таулу кетгенди. Бу тарихлени юсюнден тюбюнде джазарма). Аны бла 21 мингден 2,2 мингни алыб,

Къзыл Аскерде, Иш Аскерде 18,8 минг таулу къазауат этгенин, ишлегенин туура этебиз, ачыкъ болады.

Экинчи билги бла тергеуле:

1939 джыл Совет Бирлешде 170 млн. адам, аланы ичинде 100 млн оруслу джашагъандыла. Къазауатны ахырында 1945 джыл аламанла (немчала) джанлы къазауат этген орус аскерчилени саны 124 минг адам болгъанды. (Власовну «Орус Азатландырма Аскери»-(РОА), казак дивизияла, Орус корпус д.а.к. башхала). Къазауатны ал 1942-1943 джылларында (коллаборант Къарачай област къуралгъан джылда) немчала джанлы миллион бла джарым сауутлу совет адам болгъанды! Аланы джарымындан кёбюсю- 800 минг адамы орус солдатла-офицерле болгъандыла. Совет Бирлешни халкъ депутатларыны Къурултайы* къурагъан, А.Н. Яковлев* башчылыкъ этген комиссия, 2.06.1989дж. ачыкълагъан документелеге кёре: 1941-1945 джыллада 851 минг дезертир аскерчиге сюд этилгенди. Аланы кёбюсюне окълатыу* джаза* этилгенди!

Европагъа эки- юч джюз арбада кетген юйдегиледе сауут туталлыкъ таулу эки-юч джюзден кёб болмагъанды. Кёбюсю да коммунистлени ачылыгъындан къоркъуб, юйдегилерин алыб къачыб баргъаныдыла. Кавказдан чыкъган 270-280 юй башчыны бирден немчала джанлы къазауат этгенге санасакъ да - ала саулай къарачаймалкъар миллетни тёрт джюзюнден бири 1/400 болады. Немча джанлы болуб сауутну къолуна алгъан 800 минг оруслу джюз бла джыйырмадан бири 1/120 болады. Дезертирле болуб сюдге тюшген орус солдатланы къошсакъ а андан да кёб. Кертиси ол 270-280 сауут туталлыкъ эркишиден немчала джанлы сауут алыб къазауат этген болгъан эсе 20-30 адамдан кёб болмагъанды. Бир тарихчибиз айтханлай, «саулай Уллу Къарачайдан чыгъыб немчала джанлы болгъан къарачайлыдан эсе, джангыз бир Зеленчукъ къазакъ станседен немча джанлы болгъан адам кёб болгъан эди...». Алай бла къарачаймалкъар миллет "сатлыкъ этди, фашист немчала джанлы болду" деген уллу ётюрюк айтады. Таулу халкъдан немчала джанлы болгъан адамланы санын, процентин алыб, орус халкъдан чыкъган "сатлыкъла" бла дезертирле тенгleshдиргенге беш-алты кереге аз боллукъду. Аллаила джокъну орнундадыла!

Алан таулула орус халкъга, кыралгъа дертлик этиб немчала джанлы болмагъандыла. Аланы кёбюсю коммунист партиягъа дертлик этиб, НКВД-чыладан кьоркъуб немчала джанлы болгъандыла.

Онтогъуз минг эркиши Совет Бирлеш джанлы болуб сермешген заманда, эки джюз эркиши да Германия джанлы болгъанды деб миллетибизге ат-бет атагъан эм тарихин джашыргъан уллу терсликди. Миллетибизни совет-герман къазауатда кьуралгъан «Къарачай област" (Къарачай Вилаyeti) тарихин джашырыргъа эм унутургъа хакъыбыз да джокъду. Бирикген Къарачай област кьуралыуу Черек геноциди бла байламлыды, андан сора бирлешгенди.

4.3. Немчала бла кетген аланланы саны

Бютеу Уллу Къарачайда немчала джанлы эки джюз адамдан кёб болмагъанды. Къарачайлылагъа кир джагъыб, ат-бет атаб кюрешген Попутько "Именем ВЧК" китабыны 290 бетинде бу санны бегитиб: **"Байрамукъланы Къадыны эки джюз атлысы"** болгъанын джазады. Эки джюз атлы да юйдегилери бла бир минг адам боллукъду. Немчала Кавказдан къачханда, аланы биргелерине Къарачайдан атлагъа джегилген эки джюз арба чыкъгады. Биргелерине аш орнуна тана-ийнек да сюре кетгендиле. Попутько джазгъан цифраны бегитиб, немчала бла бирге кетген къарачайлыланы санын тюзете, Байчораланы Мухаммадны къатыны Бостанланы Сулеменни кызы Асият, **"1943 джылны кышында Уллу Къарачайдан эки джюз арбада эки джюз къарачай юйдеги чыкъган эдик"** деб хапарлаша эди. Хар бир арбада бир юйдеги, хар юйдегиде да тёртюшер-беширер адам баргъанды. Сёз ючюн, бир арбада тёртеулен- Асият бла аны кьойнунда гитче кыызчыгъы, эри, къайын анасы кетгендиле. АБШ-да* джашаб, 2003 джыл ауушхан, Боташ Хамит «Проклятая поляна» китабында билдиргенден арбасында тёртеулен болгъандыла: кеси 21 джыллыкъ Хамит, эки гитче эгечи, анасы. Аны бла Уллу Къарачайдан кетгенлени санын 900-1000 адамгъа санайма. Малкъардан кетгенле андан эки-юч кереге аз болгъанды. Немчала бла бирге Малкъардан улусу-гитчеси, эркишиси-тишириуу кьуру 392 инсан кетгенди. Невинка джеринде Уллу

Къарачайдан чыкъганла бла Малкъардан чыкъганла бир-бирлерине къошулгъандыла, бир-биринден айырылмагъандыла. Керчь бла Къырымгъа ётуб, бираздан Украинагъа кёчуб, андан Белорусиягъа, андан Италиягъа 1944джыл джыйылгъандыла. Алайдан Австриягъа Альпалагъа кёчуб, таулада бугъа туруб, 1945джыл август айда кёбюсю Тюркге кёчгендиле. Талай юйдеги алайдан Мысыргъа, Австралиягъа, Германиягъа кёчуб орнашхандыла. 1960 джыллада биразы Тюркден Америкагъа кёчгендиле. Къачхынчыланы кёбюсю адамлагъа къыйынлыкъ-зорлукъ этген адамла болмагъандыла. Ал джыллада сталинчи режимни огъурсузлугъун-ачылыгъын, кёруб-сынаб, Черек геноцидин да эшитиб, къоркъа-къача тышына кетгендиле. Бусагъатда Нью-Джерси Патерсонда, Американы Бирлеш Штатларында джашагъан къарачайлыла (малкъарлыла) асламысы, 1942 джыл къыш айда ол юч джюз арба бла кетгенлени туудукъларыдыла. Ол эки джюз адам ичинден большевиклеге къаршчы сауут алыб къазауат этген джыйырмаотуз адам боллукъду. *(Былайда тохтаб, бу ойумну далилине "Ачыкъламалада" "Черек трагедиясы-геноциди" макаледе беш солдатны ненча таулу ёлтюраллыгъын окуу)*

4.4. Коллаборант Къарачай Областны бир районунда

ёлюм бла бошалгъан антисовет этимлери

Бюгюнгю Гитче Къарачай районну джеринде къарачай полицаиланы чуруму бла быллай антисовет ишле болгъандыла. Немчалагъа къаршчы чыгъыб, партизан бола айланган эки къарачай коммунистни, бусагъатда Джагъа элни туурасы кюнбетде гебен тюбюнде эслеб, джагъачы полицаила (Айбазладан) немчалагъа билдиргедиле. Немча взвод (такъым) аланы бирлерин Чома-улуну (Преградна районну 2чи секретарын) ёлтюрюб, экинчисин Хубий-улуну (Учкулан районну милиция начальнигин) джесирге алгъандыла. Хубий-улу ёллок джеринде полицаиланы бири аны аллына суйелиб, "буну ура эсегиз, алгъа мени уругъуз" деб, Хубий-улуну джанын сакълагъанды. Аны алай этген сылтауу Хубий улу милиционер заманында полицаигъа уллу болушханды. Бу экисинден сора Гитче Къарачай районну адыг-черкес эм къарачай полицаилары Абук къабакъдан бир чуут аптекарны, эм

Ючкёкенден бир чууут милиционер участковыйны немчалагъа билдиртиб тутдургъандыла. Нарсанада джашагъан оруслула эм казакла нарсаначы чуутлула бла нарсаначы коммунист активистлени немчалагъа тил этиб тутдуруб, ала окълатыугъа салынгандыла.

Чууутлула бла бирге къарачай полицаила немчалагъа билдириб тутдуруб **Сылпагъарланы Муксим Герий къызы** окълатыугъа (расстрелге) салынганды. Муксим (Укъсум) Къарачай областны Баш судьясы болуб тургъанды. 1937джыл ачы репрессияла башланганында Муксимни атасы къызын терсликледен кенг этер ючюн сюдден къоймай чыгъартханды. Немчала Къарачайгъа келир джыл Муксим большевик партияны обкомунда инструктор болуб ишлеги. Ма саулай 20минглик Гитче Къарачай районда къарачай полицаиланы тил этгенлери бла беш ёлюм болгъанды. Башха районладан хапарым джокъду. Бу хапарланы къартладан эшитиб джазама. Бююнлюкде къазауат болмагъан КъЧР-ны, Гитче Къарачай районунда джыл сайын артыкълыкъдан, криминалдан 11-12 ёлюм болады. Тенглешидирге билги: Черекде НКВД-чи* мурдарла төрт-беш кюн ичинде 700 гюнахсыз саутсуз тишириулары, къартланы, сабийлени къыргъандыла.

4.5. 20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешу Сагъыш эте билген адам бир тарихни юсю бла башха тарихни иги эм тюз ангыларыкъды. Черек ёзенде НКВД-чыла 1942джыл ноябрь айда бандитге санаб, 700 гюнахсыз адамны къыргъандыла. "1500 бандитни къырдыкъ, ол сермешуледе 5 солдатыбыз ёлдю " деб рапорт джазгъандыла. Бу рапортну ётюрюк болгъанын кёргюзтюр ючюн, Черек геноцидден юч айдан сора къуру бир адам бла НКВД-чиле юч кюнню этген урушну тарихин джазама.

Джыйырма минг адамы болгъан Гитче Къарачай районда 1943 джыл НКВД* аскерле бла джангыз бир полицаи сермешу бардыргъанды. Немчала Кавказдан къачханда ала бла кетмей ючкёкенчи **Ижаланы Хусей** районда бугъуб къалгъанды. Герман оккупация заманда уа Хусей полицаи болуб, элчилеге ачылыкъ этмесе да, коммунист активистлеге хыны сёлешиучю, ушкок тагъыб, атха миниб элде ёрге-энишге айланыучу

болганды. Алгъа уа совет власт бла къайгъылары болуб тюрге тюшген хапары да барды. 1930 джыллада 36 джыллык колхоз башчысы **Сылпагъарланы Наны улу Хызыр** ёлтюрюлгенди. Шагъат болмагъанлыкыга Хызырны джууукълары, Хызырны мурдарына Хусейни санаб тургъандыла. Джазгъы сууук кечелени биринде НКВД-чи солдатла Хусейни юйюне келирин мараб туруб, келгенин кёрюб, юйюн тегерегинден алгъандыла. Хусейге "юйден чыкъ" деб буйрук бергенлеринде, Хусей терезесинден нартюх бачхасына чынгаб, къарангыда къуршоудан ычынганды. Алай а совет солдатла Хусейни къачхан ызын тутуб сюргендиле. Хусей Ючкёкен суу ызы бла, Токълу Бау Тюзюню* юсю бла бусагъатда Водовод* атлы элчикден 2 километр ёзенни ёрге чыгыб Байчоралары тургъан къошха джетгенди. Отда суу болгъан чурукъларын-чындаларын кебдириб, аууланыб, къолуна айран-гырджын алыб къошдан чыкъгаргъа НКВД-чи аскер ызындан джетгенин эслегенди. Хусейни къачар, бугъар джери болмай, къош къатында, бурну чегет бауургъа къараб тургъан къаягъа ёрлегенди. Ёрлеб къая тюбюнде бир ышыкъ табыб букганды. Мен сабийликде алайда чалкъы чалгъанма. Ол къайагъа "Хусейни тешиги" деучен эдиле. "Хусейни тешигине" ёрлерге боллукъду- тюшген а бек къыйынды, табсызды. Тешик да, дорбун да туююлду, тик джерден 5 метр мийкликде, къайада бир тапхырды. Къайаны башына дери мийклиги 30 метр болур. Хусейни хапарын менге айтхан Байчораланы Сейпул, ол заманда къошда 14 джыл болгъан джашчыкъ болуб, шагъатлыкы эте эди. Аскерчиле джууукълашханда, Хусей ушкогундан атыб уруш башланганды. Сейпул айтыудан Хусей биринчи атмоса аскерчиле аны мийикде къайа тапхырда эслемей кетерик эдиле. Алайдан Хусей тюшмей, къызыл солдатланы да къатына къоймай эки кече бла юч кюн тургъанды. Уруш этгенде Хусей бир аскерчини ёлтюрюб, экинчисин джаралы этгенди. Аллай бир заманны ичинде Хусейни бир взвод аскер (25-30 аскерчи) не джесирге алалмагъанды, не ёлтюралмагъанды. Къызыл офицерле Хусейни атасын, анасын, къатынын келтириб "къаядан тюш" деб тилетиб кёргендиле. Болмагъанында ючюнчю кюн къайаны башындан джиджым бла тобну (динамит) салындырыб, Хусейни къатында атылтыб, Хусейни алай ёлтюрген эдиле. Тоб атылгъандан сора

НКВД-чи солдатла кеслери минерге Хусейни ушкогундан кьоркьуб, кьошдан кьарачай джашчыкъланы кьайагъа сюрюб ёрлетгендиле! Ёлгени бла сау кьалгъанына кьаратхандыла джашчыкьлагъа! Андан сора Хусейни ёлюгюн акъ атына кьаблаб, алыб келиб, Ючкёкен школно арбазына атыб, эки кюнню да елюгюн басдырыргъа бермей тургъандыла.

4.6. Кьарачай миллет комитетни ал кьурамы

Башчы (Секретарь)- Байрамукъланы Къады Къаитбий улу, 33 джыллы.

(Докладны гитче кьарнашы. Улуу кьарнашлары Добай, Алий эм сечи большевиклени кьолларындан ёлгенлери ючюн, большевиклеге бек дертли болгъанды.)

Башчыны биринчи орунбасары Байчораланы Мухаммад.

Совет заманда Нальчикде институтну бошаб, кьазауат аллында школ устаз болгъанды

Башчыны экинчи орунбасары Сылпагъарланы Абдуллах Мыртазны джашы.

(Биченчилени Хакону джашы Мыртаз кулакга саналыб, мюкю сыйырылгъанды, аны ючюн Абдуллах да Совет властха дертли болгъанды. Бусагъатда Гитче Кьарачайда Терезе кьатында "Дорбунла" кафени орнунда Мыртазны 1920 джыллада кьошу болгъанды. Абдуллах да кьазауат башлангынчы тамада болуб ОблЗаготскот управлениени директору болуб ишлегенди).

Нарсана шахарны бургомистири- Кочхарланы Хаджи-Мурат Кьазауат башлангынчы Нарсанада баш дохтур болгъанды. Немчала Нарсананы алгъанда, джаралы немчалагъа кьарай, ала бла иги танышханды. Сора герман баш офицерле Хаджи-Муратны Нарсанагъа бургомистр этерге разы болгъандыла. Хаджи-Мурат сентябрь 1942-январь 1943 джылгъа дери Нарсананы шахар башчысы-бургомистри болгъанды. Къачхан немчала бла бирге Европагъа ётгенди.

Област полицияны тамадасы Лайпанланы Муратбий (алгъа Кызыл Аскерде офицер болгъанды), аны орунбасары Магъаяланы Япон

Кьарачайны кьадысын Кубаланы Ибрахим (алгъа апенди болгъанды)

Финанс бѐлюмню тамадасы Байрамукъланы Азрет, аны орунбасары Джанибекланы Абюсюп
Джер мюлк бѐлюмню тамадасы Хачирланы Хасан
Сатыу-алыуну бѐлюмню тамадасы Абайханланы Деу
Транспортну бѐлюмню тамадасы Бегеулланы Ахмат (алгъа обком партии "Революция и горец" журналны баш редактору), Школ-билим отделни эм "Свободный Карачай", "Таулу джашау" (Горская жизнь) газетлени баш редактору- Къаракѐтланы Къаншау (алгъа Учкуланда школ устаз)
Комитетни джууаблы секретары Хубийланы Адам, аны орунбасары Байчораланы Халиф

Нарсанада полицияны тамадасы- Каппушланы Хыйса.

(Къазауат аллында Къарачай автоном областда облдоротделни тамадасы (Къарачай областны джолларына къараучу бѐлюмню тамадасы) болуб, къазауатха лейтенант чында кетгенди. Къазауатдан баиша къарачай офицер нѐгери бла дезертир болуб, немчаланы аллы бла къайтханды. Немчала бла кетгенди. Украинада къача-бугъа айланган Къызыл Аскерге тѐрт къарачайлы болуб джесирге тюшгендиле. Бираздан Хыйса бла нѐгери эс джыйыб, тѐртюсю джабылыб тургъан юйючюкню къабыргъасыны тюбюн къазыб чыгъыб къачхандыла. Баиша экиси къарыусузлукъдан къачалмай, сюдге тюшюб, он джыл тюрме азаб чегиб, Орта Азиягъа къайтыб хапар айтхандыла.)

КъО тарихде атлары айтылгъан адамлагъа иги-аман деген, алагъа багъа берген джокъду, къуру болгъан затны джазгъан болмаса. 1942дж. ноябрьда Уллу Къарачай бла Балкария бирлеширге оноудан сора, 21 декабрда "Къарачай миллет Комитет"-ни тизмесине Малкъардан адамла киргендиле. (Аланы атларын къабыл этилген бирлешю-сѐзлешмени юсюнден айтылгъан макаледе тюбюнде окъурса)

*Ахырында бу адамланы кѐбюсю тыш къыраллада джерлешгендиле, биразы НКВД тюрмеледе тас болгъандыла. Мен билгенден **Байрамукъланы Къады** Американы Бирлешген Штатларына ѐтюб, **Сылпагъарланы Абдуллах** Тюркге ѐтюб, **Байчораланы Мухаммад** Австралиягъа ѐтюб - сагъынылгъан къыралларында къартлыкъда ауушхандыла, **Лайпанланы Муратбий**, **Хубийланы Адам** НКВД-ни къолуна тюшгендиле.*

4.7. Нарсанада Ораза байрам

Ораза байрам 1942джыл 9-чу (джумакюн), 10-чу, 11-чи октябрьгъа тышгенди. (Ораза байрамны Попутько "Именем ВЧК" китабында джангылыч 16-17 ноябрьгъа кечюрюб джазады). Ал джыллада большевикле дин бла къзауат этиб тургъанлары ючюн, Къарачай миллет комитети ораза байрамны уллу къуанч эм азатлыкъ байрам этерге умутлу болгъанды. Нарсана джуугъунда элледен (Къарачайдан эм Малкъардан) адамланы чакъыргъанды. Ораза-байрамгъа Зеленчук, Джёгетей, Нарсана казакла бла немчала да къошулгъандыла. Бу хапарны Каппушланы Хаджи-Исхакъ онбеш джыл болгъан джашчыкъ, Абук къабакъдан немча солдат джюрютген автобус бла Нарсанагъа барыб, байрамны кеси кёрюб айтады. Нарсанада мал базар болуучу джерде (бюгюн алайда Кутузов орам барды) казакла эм къарачайлыла кёб адам джыйылыб, митинг этгендиле. Митингде немча офицерле, таулула, казакла сёлешгендиле. Бир казак генерал джыламсыраб большевиклеге къаршчы бола, таулуланы ораза-байрам бла алгъышлагъанды. (Къылыч Гирей генерал болургъа болур). Сора адамла темир джолну вокзалы къатында Курзалгъа ётгендиле. Курзалгъа къуру пропусклары болгъанла киргендиле. Курзал бусагъатда Кисловодская филармония болуб турады. Сабийлени иймей, ала тереклеге ёрлеб узакъдан къарагъандыла. Курзал ичинде къазанда бишген этле, айран, шорпа, хычын ашла болгъандыла, той этгендиле.

Бираздан таулу эм орус казак атлыла бир сафда ючюшер болуб, Курзалны аллы бла ётгендиле. Юч джюзден асламыракъ атлы парад этгендиле. (Попутько китабында эки джюз къарачай атлы болгъанын джазады). Атлы сафланы аллында тёртеулен баргъандыла: эм алда Нарсананы бургомистри Кочхарланы Хаджи-Мурат, аны ызындан ючеулен байракълары бла болгъандыла. Аланы бири Нарсана полицияны тамадасы Каппушланы Хыйса. Хыйсаны къолунда отузунчу джыллада большевиклеге къаршчы къозгъалыуда (восстанияда) тутулгъан къарачай байрагъы болгъанды. Экинчиси казак абычар къолунда къолан казак байрагъы болгъанды. Ючюнчю атлыда герман байракъ болгъанды.

Бу ораза байрамгъа немчала бла Европадан келген акъ эмигрант Холам ёзенини бийи Шакъманланы Паго да къошулгъанды. Попутько Пагону биргесине Эфендилени Багаутдин болгъанын джазады. Герман аскерле Балкарияны алгъанда, Малкъарны (Балкарияны) Къабартыдан айырыб Малкъарны бургомистири Багаутдин болгъанды. 10-11 октябрьда Ораза байрамда Нарсанада Паго бла Къады Къарачай бла Малкъарны бирикдириге оноулашхандыла. Октябрны аягында Балкарияны Къызыл аскер герман аскерлеге къойгъандыла.

Ораза байрам октябргъа тюшгенде, Къурман байрам декабрны арт кюнлерине тюшюб, ол да муслиман адетдеча байрамланганды. Алан хылкъы Оразаны-Къурманны немчала Кавказгъа келгенлери ючюн байрам этмегенди. Попутько эм башха джазыучула къарачайлыла эм башха кавказ миллетле муслиман байрам этгенлерин джашырыб, къарачайлыла немчала келгенине байрам этгендиле деб ётюрюк джазадыла. *(Къабарты коллаборантла Нальчикде немчаланы чакъырыб, Ораза-Къурман байрамланы бардыргъандыла. Гитлерге саугъагъа атны ала ол заманда бергендиле).* Большевикле ачыкъ этерге къоймай тургъан ислам байрамланы таулу халкъы байрым этгенде, немча фашистле кеслери "ислам динге сый беребиз" деб къошулгъандыла. Муслиман джамагъаты Ораза бла Къурманны Москва шахар къуралгъынчы, фашистлени аты айтылгъынчы байрам этиб, багъалатыб тургъандыла. Бюгюнлюкде къарачаймалкъар халкъы, ислам дунясы бла бирликде, немча фашистле эм орус коммунистле властыз болгъандан сора да, ислам джорукъну толтура Ораза-Къурман байрамланы этиб турадыла.

4.8. Уллу Къарачай бла Балкарияны (Гитче Къарачайны) 1942дж. бирлешиую

Ставрополь шахарда октябрь айда 1942джыл алман (немча) оккупацион аралыгъы болгъанды. Акъ генерал Султан Клыч-Гирей эки-юч къарачайлы бла Къарачайны атындан октябрны 22-де, алман оккупацион властладан Азат Къарачай Республика- "свободная Карачаевская республика" къуаргъа эркинлик тилегендиле. Ал макалеледе сагъынган Султан

Кылыч Гирей кёб къарачайлыны таныгъанды эм ала бла шохлукъ джюрютгенди. Кылыч Гирей немчаланы болушлугъу бла къуралгъан кавказлы акъ эмигрантланы "Шимал Кавказ миллет комитетине" башчы болгъанды. Герман оккупацион аралыгъы "Азат Къарачай республика" атны къабыл этмегенди. Къарачайны кыраллыгъы Германиягъа къошулгъан "Къарачай област" халда къалгъанды.

1942 джыл 16-17 ноябрьда Нарсанагъа Балкариядан келечиле келиб, Къарачай миллет комитети бла тюбешиу болады. Келечиле Малкъарны бургомистири Эфендилени Балаутдин бла Европадан келген акъ эмигрант Шакъманланы Паго (Жолам ёзенден бий) эмда аланы нёгерлери боладыла. Бирикген Къарачай Област къуралгъанын "единая самостоятельная административная единица Карачаевская область" баямлайдыла. Бу ишге атаб таулула уллу байрам этедиле, атланы чарсха чабдырадыла. *(Попутько бу байрамны ураза байрамды деб джангылыч джазады. Кертиси бла ураза байрам 1942-чи джыл 9-10 октябргъа тюшгенди)*

Бу Къарачай Областха бюгюнгю Къарачай бла бюгюнгю Малкъарны халкъы эм джери бирден киргенди. Къарачай миллет комитети Микоян-шахарда чыгъаргъан "Таулу джашау" газетде алан халкъны бирлеш сёзлешмеси баямланганды. Сёзлешме къагъытха къол салгъанла: къарачай халкъны атындан Къарачайны башчысы Байрамукъланы Къады, Карачай миллет комитетни промышленность бёлкюню башчысы Байчораланы Хаджи-Исхан, Нарсана шахарны бургомистири Кочхарланы Хаджи-Мурат, малкъар халкъны атындан Малкъарны бургомистири Эфендилени Балаутдин, Тёбен Чегемни башчысы Ульбашланы Ибрахим, малкъар халкъны депутаты Джанхотланы Исхан болгъандыла. Сёзлешмеде орусча джазылыб, биринчи пункту былай башланганды: "Къарачай бла Балкарияны халкъыны тили-дини бирди, адети-халиси-турмушу бирди, артыкълыкъ бла бир-биринден айырылгъан халкъбыз, энди биз бир болургъа иннет алгъанбыз...". Къарачай областны аралыгъына Нарсана шахарны сайлагъандыла.

1939 джыл Нарсанада 51 минг адам (ичлеринде 2,5 минг

къарачайлы), Микоян-Шахарда 6 минг адам, Къарачай автоном областда 150,3 минг адам, Малкъарны төрт малкъар районунда 50 минг адам джашагъанды. Алай бла коллаборант Къарачай област 250 минг адамны, 17 минг квадрат километр джерни бирикдиргенди. Нарсананы джерин санамасанг бу джер къарачай малкъар миллет 19 ёмюрде джашагъан эм Россиягъа кирген заманда болгъан джерлени тутады.

1942джыл 21-чи декабрьда Къарачай областха Ставрополь крайны кыбла джеринде Предгорный район къошхандыла. Бу кюнден сора юч ыйыкъ кетиб, герман аскерле Къарачайны джеринден къачадыла. Къарачай бла Малкъарны бирлеши эки айдан аз заманны болады.

4.9. КъО-ны 1942дж. августда -1943дж январда тарих кюнлери (хронологиясы)

10-чу августда 1942джыл немча (алман) аскерле Черкесск, Нарсана шахарланы аладыла.

12 августда Хурзук-Учкулан элlege джетедиле,

15 августда Къарачайны батысы-Уруп-Лаба ёзенле немчаланы къолларына тюшеди.

14-16 августда герман оккупацион власт Микоян шахарда, Къарачайны бютеу районларында джалларын-хакъларын да белгилеб, совет властха къаршчы болгъан эм джамагъат джумушну баджарлыкъ адамладан (къарачайлыладан, казакладан) администрацияла салгъанды. Сёз ючюн Нарсанагъа бургомистирге (башчыгъа) буйрукъ халда къарачай дохтурну салгъандыла. Элледе джамагъатны джыйыб алман (немча) солдатланы ёлтюрсегиз хар бир алман аскерчини орнуна джюз адам ёлтюрлюкбюз деб къоркъутхандыла. Уллу элледе немчала джанлы ишлерге изгенледен 3-4-5 полицейны ишге алгъандыла. 16 августда Уллу Къарачай бла Гитче Къарачайны (бюгюнгю Балкарияны) айыргъан 4130 метр мийиклиги болгъан Хотю Тау ауушну тау эгер герман аскерчиле джерлегендиле.

17 августда тау эгер герман аскерчиле Минги тауну туура тюбюнде (бюгюнгю Малкъарны джери) "Приют Одиннадцати" гостиницаны (къонакъ юйню) алыб алайда орналгъандыла. Август-сентябрь айлада Басхан ёзенге тюшелмегендиле.

25 августда герман эгер тау дивизия "Эдельвес"-ни аскерчилери Минги-Тауну төппесине герман аскер байракъны такъгъандыла. Сентябрьда "Карачай миллет комитет-Карачаевский национальный комитет" къуралгъанды.

9-10-11 октябрда "Къарачай Миллет Комитети" Нарсанада Ораза-байрамгъа атаб уллу джыйылыу, той-ойун этгенди.

19 октябрда Къарачай миллет комитет Къарачай областда колхозланы къурутургъа эм колхозланы малын-джерин адамла арасында юлеширге буйрукъ чыгъаргъанды. Кертиси бла бу заманга колхоз малланы таулула кеслери арада юлешиб болгъандыла.

22 октябрда Ставрополь шахарда орналышхан алман оккупацион аралыкъгъа "Азат Къарачай Республика- свободная Карачаевская республика" къуаргъа тилек къагъыт бергендиле. (Авторлары акъ генерал Султан Кылыч-Гирей бла келген акъ къарачаймалкъар эмигрантла Шакъманланы Паго, Келемет улу эм Къарачай Миллет Комитет.)

26 октябрда Нальчик шахар герман аскерлени властына кечгенди.

16-17 ноябрда Нарсанада Къарачай бла Балкария (Гитче Къарачай) атындан бирлеш сёзлешме джазылыб «Къарачай област» атда биригедиле. Келишиу къагъыт джазадыла.

"Къарачай миллет комитетине" Балкариядан адамла киредиле. Байрам этедиле.

28-30 ноябрда Черек ёзенде Балкарьядан чыгъыб баргъан НКВД аскерле беш малкъар элни бютеу адамын, джети джюз инсанны уллусун-гитчесин, тишисин-эркегин айырмай, геноцид этиб къыргъандыла. (Кёлюме келген бла бу эки иш бир-бири бла байламлы болгъанды. НКВД бандитле таулулагъа дертли болуб гюнахсыз адамланы андан къыргъандыла.)

10 декабрда Черек ёзенине немча эм румын аскерле кириб Къарачай бла Малкъар бирден къысха заманга Германияны властына тюшеди.

21 декабрда немча оккупацион власт Къарачай областха Кавминводы регионну къошуб уллайтады.

31 декабрда 1942джыл Черек ёзеден алман аскерле чыгъадыла
6 январда 1943 джыл Нальчикге Къызыл Аскер киреди

10 январда 1943 джыл Нарсанагъа Къызыл Аскер киреди
12-14январда 1943дж Къарачай миллет комитети Къарачайны джеринден чыгъады. Коллаборант Къарачай областны тарихи бошалады. Коммунист властындан къоркъган къарачаймалкъар арбала герман аскерле бла бирге Къырым таба джолну тутадыла.
17 январда алман аскерле Къарачай автоном областны джеринден толусу бла чыгъадыла
19 январда Черкесск шахаргъа, 22 январда Микоян-Шахаргъа Къызыл Аскер киреди.

4.10. Черек трагедиясы эм геноциди

1942 джыл Кавказда баргъан совет-герман къазауатда эки аскер да Къарачайны-Балкарияны шахарларында, уллу эллеринде гарнизонла, аскер бёлекчикле тутхандыла. Таулада бютеу джолланы беклеб турургъа къарыулары да адамлары да джетмегенди. Къоркъуулу болса да бек керекли болгъан таулула тау джолла бла ат бла бир элден бир элге, бир ёзенден бир ёзенге джюрюгендиле. Къызыл Аскерни эм герман аскерни джасуслары да джюрюгендиле. Аны бла 16-17 ноябрда Нарсанада болгъан джыйылыулары эм къарачаймалкъар бирикмек оноулары эшитирге излегенле эшитгендиле, билгендиле.

НКВД-ны 37-чи аскерни аскербашы генерал Козловну: "Орта Малкъарны эллерин къурутургъа" буйругъун толтура эм Козловгъа бойсунган 11-чи дивизияны командири Шикинни буйругъун толтура, капитан Накин башчылыгъында 150 аскерчиси болгъан отряд 26.11.1942джыл, Нальчикден бек узаймагъан Фанерный заводдан Черек ёзенни Салты эли джанына атланганды. (Тамада лейтенент Сэсков, 9.12.43дж. джазгъан доклатындан, ЦА МО СССР*, ф. 37А, оп. 8900, д. 33, л. 270, 271)

28.11.1942дж эртден беш сагъатда Накин рапорт джазады: "Салты элни ариуладым. Элде 1200 ёлюк барды. Бандитлени бир кесеги Огъары Малкъаргъа къачдыла. Отрядымда эки къызыл-аскерчи ёлдю, джетиси джаралы болду" (ЦГАСА*. ф. 38677, оп. 1. д. , л. 12)

Бу рапортха соруу чыгъады. Саутланган "бандитле" бла кече уруш этиб, къызыл аскерчиледен къуру эки солдатны

къуръ вб, "бандитледен" 1200 адам къырыргъа кючлери къалаи джетди? Огъесе уллусун-гитчесин айырмай элни бирденми къырдыла?

30.11.1942дж сегиз сагъат ингирде джазыб, Накин Шикинге джангы рапорт ашырады:

"27 ноябрдан 30 ноябргъа беш элни къурутханма: Огъары Малкъар, Салты, Кюннюм, Огъары Чегет, Гылаш. 1500 адам къыргъанма (аладан 90 бандит, 400 сауут туталлыкъ эркиши, къалгъаны тишириула бла сабийле...), Даруменидзе бла Кагладзени бандалары алгъан тобну такъымындан* къызыл аскерчиле келдиле (къачыб). Къызыл аскерчиле билдиргенден банда да 150 адам барды.... отрядымда 14 джаралы бла 3 ёлтюрюлген солдат къоранчым барды..." (ЦГАСА, ф. 38677. оп. 1, д. 5, л. 15.)

Бу рапортха биягъы эм джангы соруула чыгъадыла. Сауутланган "бандитле" бла кече уруш этиб, къызыл аскерчиле къуру юч аскерчилерин къоранч этиб, "бандитледен" уа 1500 адам къырыргъа кючлери къалай джетди? Огъесе уллусун-гитчесин айырмай халкъны бирденми къырды? Банда баишчылары тукъумлары да таулу тукъумла туююлдоле- гурджю тукъумладыла! Гурджю банда бла къазауат этгенде гюнахсыз таулу тишириула бла сабийлени къырыргъа не иши барды Къызыл Аскерни?

Немчала Черек ёзенден чыкъгандан сора сталинчи большевикле къызыл аскерле къыргъан адамланы бир бёлегин атларын табыб, 13.06.1943джыл эки ётюрюк акт джазгандыла. Этилген геноцидни, "къартланы, тишириулары, сабийлени немча фашистле 6.12.1942дж къырдыла" деб ётюрюк джазгандыла. Бу актда Огъары Малкъарда къырылгъан 310 адамны аты барды. Актда "немчалагъа болушханлан" атда юч таулу тукъум барды. Бу ючюсю болгъан болурла НКВД-чыла бла къазауат этген. (ЦГА КБАССР*, ф. р-290. оп. 1, д. 19, л. 1-6)

Экинчи 15.06.1943дж джазылгъан актда Гылаш элде НКВД аскер къыргъан 63 адам ат ачыкъланганды. Бу адамланы да немча фашистле къыргъандыла деб джазгандыла. (ЦГА КБАССР, ф. р-292, оп. 1, д. 69, л. 1-2.)

1990 джыллада балкъар активистле бу джаныуарлыкъны, геноцидни хакъына Къабарты-Малкъар Республиканы атындан

джангы тинтиу этдиргендиле. Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини Президиуму къурагъан Комиссия тюз къараб, кертиликни баямлаб КъМР Баш Совети Бегим алгъанды:

"Черекде 1942джыл болгъан ишлени тинтгенден ачыкъланды, 1942дж 27-чи ноябрдан 1942дж 4 декабрьгъа дери НКВД-ны отряды бандитле бла къазауат этген ат бла 700 хатасыз адамны окълатханды, къыргъанды (аладан 367 атлары белгилиди, ичлеринде 16 джылдан гитче 155 сабий болгъанды), 519 юй кюйдюрюлгенди, 500 ийнек, мал сюрюлгенди...". КъМР-ны Баш Советини Башчысы Х.Кармоков, Нальчик ш., 19.11.1992дж. (№ 1290-ХІІ-ІІ., Къабарты-Малкъар Республиканы Баш Советини (Парламентини) Бюгюнкю Архиви)

Темабыздан узайыб барабыз.

Черек геноцидин толу билдирген башха кёб тарих документле бу интернет адресде салынгандыла:

<http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/1cherek.htm>

Биз анализ этсек тюзюн ангыларча кёз туурада тургъан ачыкъ зат барды. Хатасы-хыянаы болмагъан 700 адамны къырыб, алагъа да "1500 бандит эм аланы болушчулары" ат атаб джазгъаргъа НКВД-чи мурдарла кишиден къоркъмагъандыла. Алай а кеслеринде ёлген-джаралы болгъан НКВД-чи солдатланы санын джашыралмагъандыла. Кеслеринден 5 солдат ёлгенди 14 джаралы болгъанды.

Энди окъуучум сагъыш этсин: тёрт кюнню тау элдеде "1500 бандит эм аланы болушчулары" бла сермешиб къуру 5 солдат ёлгенди, 14-сю джаралы болгъанды дегенге ким ийнаналлыккъды? Къазауат тарихчиле, аскер алимле билдиргенден алгъа баргъан аскерни къоранчы юч-тёрт кереге артыкъ болады сакълаб тургъан аскерден эсе. Таулада, чегетледе, къулакълада букъсала 5 солдатны ёлтюрюб, 14солдатны джаралы этер ючюн тёрт-беш! сауутлу! таулу джетерик эди! 1500 таулу а, къазауатха хазыр болуб, уруш этселе къуру сенекле бла да къырлыкъ эдиле бютеу 150 аскерчини.

НКВД-чилеге къаршчы болгъанланы ичинде гюрджю тукъумланы да эсгерейик.

Былайда тохтаб кертисин билир ючюн китабны аллында "XVIII-XIX ёмюрледен кысыха билгиле" статьяда "Таулада къазауатны лагъымлары" макалени окъу. Дагъыда бу статьяны башында Ючкёкенде "20 минглик районда джангыз бир антисовет сермешиу" макаледе джангыз бир полицей бла 30 НКВД-чи солдатла юч кюнню къазауат этгенин окъу.

Черек ёзенде немчала болмагъандыла. Ноябрьда Малкъар башында ауушла адам ётелмезлей къар-буз бла джабыладыла. Налчик шахарны эм Черек ёзен Нальчикге чыкъган джерин немчала алыб тургъандыла. Аны бла аскер ёзенде кълса, капханга тюшгенча эки джаны джабылыб къалады. Ол себебден кызыласкерчиле Черекден Терк башына*, Тегей джанына чыгъаргъа керек эдиле. Кертиси да халкъны кыргъандан сора Тегей джерине аугъандыла. Аны ючюн Черекде не немчаланы аллын тыйгъандан, не "бандит" болса да "бандитле" бла къазауат этгенден магъана болмагъанды. Бу шартланы-халны эсге алсанг халкъны геноцид этиуде башха магъана ачылады. НКВД-чи солдатла сабийни-тишириуну эм къартны, сауутсуз эркишини бир-биринден айырмай, уллуну-гитчени эм эркекни-тишини айырмай барын бирден кыргъандыла.

Балкарияны атындан келечиле 16-17 ноябрда Къарачайгъа Малкъарны кьошханлары ючюн, эм коллаборант Къарачай да Германиягъа кьошулгъаны ючюн, къарачаймалкъар миллетни барын бирден къоркъутур ючюн-кълтыратыр ючюн кыргъандыла. Коллаборант Къарачайгъа, Къарачай бла Малкъар бирлешир оноуларына дертли болуб гюнахсыз адамланы къурутхандыла. Бу геноцидге, адамланы барын бирден кыргъанга башха ангылама, башха версия табмайма.

къайнакъла:

1. А.Попутько, Ю.Христинин "Именем ВЧК", Ставрополь ш. 1982дж, 279-297бетле,
2. Каппушланы Хаджи-Исхакъ 1928дж. Первомай эл.,
3. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/3cherek.htm> (хроника Черекской трагедии),
4. Байчораланы Асият (Бостанланы Сюлеменни кызы, Амина Ајаоглу), 1920дж. Австралия, Мельбурн
5. Боташ Хамит «Проклятая поляна», Москва, 1993дж

6. Кулаев Ч.С. "Народы Карачаево-Черкессии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945" Черкесск 1990г
7. Байчораланы Сейпул (Бёдене Байчораладан), 1928дж. Ючкёкен эл
8. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу 1928дж. Ючкёкен эл
9. Берикетов Х.Б. "Къабарты-Малкъар АССР-ни историясы" Нальчик 1983дж.
10. Wikipedia-да "Русский коллаборационизм во Второй мировой войне" статья
11. Wolfgang Gortler-ни документал киносу "Kamraden unter Edelweiss" эм башха ачыкъ къайнакъладан)

V. Ахыр сёз

(бу "Ахыр сёзню" китабны башында "Ал сёз" бла "Ачыкъламалада" "манкъурт", "орфографияны юсюнден", "миллет", "пассионарий" статьяла бла бирге окъугъанга джараулу боллукъду- идеялары/магъаналары бирчады)

«Сёз сёзню айтдырыр» дегенлей, китаб тукъум тарихден къауум тарихге кёче, андан да тукъум-къауум тамгъалагъа джетиб, миллет тарихинден да хапарлашды. Кёб тарихлени эм билгилени ичинде учхара джерлери, кемчиликлери эм халатлары болургъа болур.

Алай а тарихин эм тилин сюйгенлеге, «бисмиЛляхи, ассаламу алейкум, Аллах буюрса..» деб сёлешиучюлеге китаб джараулу болур. Ассимиляциягъа эм терсликге къаршчы болуб, тарих эм тил-тин сакълауъгъа джараулу китаб болур. Быллай ойлашла бла инджиуле джаздыртхандыла китабны эм аладыла баш магъанасы бла ара багъанасы аны. Аны ючюн кемчиликледен эсе файдасы эм хайыры уллу болур деген умут барды.

Миллетибизни халы бюгюнча турса, миллет къурургъа ушайды. Джаш тёлню тилни унута барады. 30-40 джылдан тилибизде сёлеше-окъуй-джаза билгенле кетерикдиле. Ала бла тил да кетерикди. Тил тас болгъаны бла миллет тас болады. Тас болгъан миллетни тарихи кишиге да керек тюйюлдю.

Тил-миллет-тарих тас болуб кьалса, ата-бабабыз аллында бек терс эм уллу айыблы боллукьбуз. Сюргюнге тюшюб Орта Азияда 40-50% адамыбыз кьырылганла. Хоншу абаза, адыг халкыла тиллери башха болуб юйлеринде кьалгьандыла. Атабыз-анабыз кьарачаймалкьар (аланхазар) тилде селешгенлери ючюн сюрюлгендиле, кьыйынлыкыла сынагьандыла. Сюргюнде шахид елгенле бла сау кьайтханланы аллында айыблы боллукьбуз миллет шартларыбызны тас этсек. Бизден туугьанланы алларында да айыблыбыз бизге джетген тинни-тилни алагьа етдюрмесек. Тил-тин сакьлау тема, миллет кеси кесин сакьлау тема тынгларча туююлдо, алан халкьны эм баш темасыды, джарсыууду.

Кьарачаймалкьарны бирикмеги да кеси кесин сакьлау бир-бири бла байламлыды. Алан халкьны душманлары 88 джылны етюрюкле бла башын кьатышдырыб турадыла. Бир-бирлерибизге етюрюк сингиб "кьарачайлыла бла малкьарлыла эки башха кьарнаш миллетди" дейдиле.

Бир тилли, бир динли, бир адетли, бир джерлешли кьарачайбалкьар (аланхазар) халкьны кьарыусуз эм ассимиляция этер ючюн Сталинни партиясы экиге бёлгенди.

Бу сёзню иги ангылар ючюн коммунист власт бизни миллетге этгени бла хоншу халкьлагьа этгенин тенглешидирирге керекди:

1.Кёб джылланы бир бирлери бла кьазауат этиб, бир-бирлерин кьырыб турган Уллу бла Гитче Кьабартыны бирикдиргенди. (Уллу-Гитче Кьабарты атны адыг башчыла бизде болган Уллу-Гитче Ногьай, Уллу-Гитче Кьарачай атлагьа ушатыб кеслерине алай атай тургьандыла). Сталин Кьабартыны бир этгенден озуб, Кьабартыны уллайтыр, кёбейтир ючюн бизни джерлерибиз бла адамларыбызны алагьа кьошханды.

2.Муслиман дюгерлиле бла христиан тегейлилени бир-бирине кьошуб, уллайтханды. Гюрджюле бизлеге-аслагьа айтхан «овсети» атны орусча «осетин» этиб, алагьа бирикдирген ат бергенди. Дюгерлилени тиллери бла тегейлилени тиллери башхады. Тегей тилни орта тил этиб, дюгерлени зор бла школлада тегей тилге юретгендиле.

3.Тау артында эзелени тиллери башхады, мингреллени (малкьар) тиллери башхады, гюрджюлени тиллери башхады-

бир-бирин ангыламайдыла. Аджарлыла бла лазланы динлери исламды. Барын бирикдириб уллайтыб, гюрджю тилни ара тил этиб, Гюрджюстан (Грузия) Республика, гюрджю миллет къурагъанды. Бюгюн 3 млн. саналгъан гюрджюню ичинде 800 минг адамы мингрелди (малгъарды).

4. Абхазлыланы ичинде да 20% муслиман, тиллери бек айры болгъан группала бардыла хачыпсыла- апсуула, аланы да Сталин бирикдиргенди.

5. Сталин 1922 джыл Дагестанда аварлыла (аварцы), лезгилиле (лезгины), даргинлиле (даргинцы) атлы юч юйюр къурагъанды.

Бу юч юйюрню хар бирини! ичинде бир-бирлерин ангыламагъан, кеслерини энчи тиллери болгъан бек кёб! гитче халкъчыкъла бардыла. Алай бла большевик партиясы бу юч юйюрню хар бирине арагъа бир орта тилни айырыб салдыртханды. Ол ара тилни тегерегине гитче халкъчыкъланы бирикдириб, къарачайбалкъар миллетден, къумукъ халкъдан уллу миллетле къурашдыргъанды. Кавказда башха миллетлени барысын кючлю этиб, тюрк тилли миллетлени къарыусуз этиб кюрешгенди.

Бу башында джазылгъан билгилени ангылатма магъанасы - къарачайбалкъар миллет терслик бла бёлюнгенди.

Китабны башха джеринде, орфографиябызда (джазмабызда) проблемаларыбыз болгъанын къысха джазыб эсгертгенем.

Былайда да миллет сакълауну, бёлюнген миллетни бирикмек кереклисини, керти уллу проблемабыз болгъанны юсюнден сёз арада эсгертеме. Ансы миллет сакълауну эм бирлешиуню юсюнден терсини-тюзню айрыб, сакълау мадарланы кёргюзтюб уллу китаб джазаргъа керекди.

Кеси кесибизни эм джуртубузну сакълауда эм бирлешиуню юсюнден айтханда, миллетни кёлюн аз этиучюлеге къаршчы бир юлгю кёргюзтейим:

1897джыл, Швейцарияда Теодор Гёрцль (Герцель), "Чууут девлет" атлы китаб чыгъарыб сионист къозгъалыу харекет къурагъанды. Китабны баш фикирине кёре чууутлула кеслерин сакълар ючюн эски джуртларына Палестинагъа, Сион тауну тегерегине джыйылыб, чууут къырал къуурагъа керекдиле.*

1897дж.Т.Гёрцль Истамбулгъа барыб, Осман Императорлукну патчахындан Палестинаны (Филистинни) джерлерин сатыб

алыргъа эркинлик тилейди. Патчах унамайды. Алай болса да чууутлула джерлени таша сатыб алыб Палестинагъа кѣчюб тебрейдиле. Ал заманда ала балчыкъ, къумлу учуз джерлени алыб, алайлада джерлешедиле. 1897 джыл Т. Герцелни сѣзлерине-идеясына кѣбле кюлгендиле. Алай а болушхан чууутла да кѣб чыкъгандыла. Палестинагъа кѣчюу иш тохтаусуз барыб, 50 джылдан чууут девлет къуралгъандыла. 1895-1898джыл ата-бабабыз аланхазар джулдузну, Къарчаны джулдузун ташада керкгендиле. 1897джыл ол джулдузну Т. Герцль къагъытда салыб, чууут джулдуз - чууут символ этгенди.

Бизге чууутлагъача джерле сатыб алыб ары-бери кѣчерге керек туююлдо, алача къазауат этерге керек туююлдо. Россияны конституциясына кѣре бизге Россия ичинде миллетибизни, тинибизни-тилибизни, тарихибизни сакъларгъа эркинлик барды. Халкъ разылыгъы бла республикаланы къурутургъа, джангы республикала къуаргъа эркинлик барды. Ичибизде къанын-джанын аямай тюзлюк ючюн, сууаблыкъ ючюн кюреширик джашла (пассионарийле*) ёрге турсала тил да, миллет да, джурт да сакъланныкъды, алан халкъы да биригирикди.

Ким болгъаныбызны эм тилибизни, тарихибизни, джуртубузну унутмайыкъ, ата-бабабызны сатмайыкъ. Сакълансакъ, Буйуруучу буйуруб, биригирге кюн да келир. Къуранда (49/ 13) бегигенни эсгере: "...сизни миллетлеге, къауумлагъа айырдыкъ..." муслиман эм тюрк миллетлей сакъланайыкъ.

"АЧЫКЪЛАМАЛА"

3-чю к и т а б

Ахмад Сылпагъар

Ючюнчю китабны башлары:

1. Сыр// 2.Манкъурт// 3.Тарих санауну юсюнден// 4. Орфографияны юсюнден//
 5. Уллу// 6. Атаул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет// 7. Къабакъ
- "УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..." 1-чи китабны статьяларындан ачыкъламала//
"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ" -2-чи китабны статьяларындан ачыкъламала//
ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ//
БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары) //

АЧЫКЪЛАМАЛА БЛА БИЛГИЛЕ

*Алгъа джети ачыкълама (ангылатма) гитче статьячыкъ.
Джети статьяны ызы бла китабны эки ал бёлюгюнде
джазылгъан уллу статьяда тюбеген сёзлени
ачыкъламалары, билгилери, англатмалары джазылгъанды.*

1. Сыр

«Сыр» сёзню уллу магъанасын нарт сёзле бла айтыула бла ангыларгъа тынчды:

1. (род, генеалогия), Тукъум, генеалогия. Адам чыкъган джерине, тукъумуна тартады деген магъанада айтылгъан нарт сёз: «Сыр сырына - суу ызына» . Юлгю: Адурхай сыры, Сылпагъар сыры, Боташ сыры...д.а.к., Генеалогия /род Салпагаровых, Боташевых и т.д.
2. (честь, репутация), Сый, намыс
3. (поведение, привычки), Къылыкъ, хали
4. (тайна, внутренний мир человека), Тахса, адамны джюрек сезими

Былайда "Сыр" сёзню экинчи, ючюнчю,тёртюнчю тизгинледе магъаналары бу нарт сёзле бла ачыкъланадыла: «Ата сыры

улунда, ана сыры кызында», «Джаугъа джанынгы берсенг да - сырынгы берме».

"Сыр" сѣзбаш кѣб сѣзлени ѳезегиди (ал джигиди)- сырма ѳзден, алтын сыргъа, сырпын сауут, кенг сырт д.а.к. (д.а.к.- кысхартыу сѣз, сѣзлени ал харифлери, толу айтханда "дагыда аны кибик")

«Тукъум, сый, намыс, кылыкъ, хали, джюрекни тахса сезими» сѣзлени бирикдириб «сыр» сѣзню магъанасы «улуу къалыт байлыкъ, бабаладан къалгъан тин байлыкъ» болады. "Сыр" сѣзню бу магъанасы орусча «наследие» джууукъ боллукъду. Сѣз ючюн, аланхазар сыры, Къарча сыры... Аланхазарское наследие, наследие Карчи

2.Манкъурт

(«Ал сѣз бла эсгертиуле» статьяны кесегиди)

манкъурт- кесини атын, джуртун, атасын-анасын - несин да унутхан башсыз къл. Бурун тюрк юйюрледе джесирге тюшген адамны толу керти къл этиулери былай болгъанды: тюйени-ѳгюзню бойнундан, кълын джеринден алынган терини джесирни башына кълбагъандыла. Башында чачы джюлюнюб, баш териси тобукъча ачыкъ сыйдам болгъанды. Аллай кълпашха терини чийлей кълбагъандыла. Джесирни къл-аягъын байлаб, кюн иссиде кългъандыла. Кюн иссиде чий тери адамны башында кебе келиб, башын джыккыр кълуршоуча кълсыб, адам тѣзмезча бек кълчлю ачытханды. Бирлери чыдаялмай ѳлюб кългъандыла, бирсилери сау кългъандыла. Ол сау кългъанла атларын, ата-аналарын, туугъан джуртларын унутуб алай сау кългъандыла. Аллай несин да унутхан кълудан иги къл болмагъанды. Аллай кълну аты - **«манкъурт»** болгъанды. «Манкъурт»- бизни тилде кълну керти болумун черте **«мен-къурт, къуртман»** сѣз бла ачыкъланады. Бизлени да тарихибизни унутдуруб, джашырыб аны ючюн кюрешедиле. Аллай миллетни тарихи, тили, дини, тини тас болуб, ахырында миллетлиги, джурту тас болады, кълуруйду.

Бир кере межгитде (масджидде) хутбада имамыбызгъа былай соргъанем: «Ислам динге кѳре, миллет кеси тилин сакъларгъа керекмиди, тилибиз сакъланда магъана бармыды?» Сорумма имам мен джаратхан бир хадис айтды. Аны окълуучума билдирирге сълеме: «Ислам дин джайылыб баргъанда,

муслиманлагъа сермешиуледе джесирге кѣб адамла тюше тургъандыла. Муслиманла джесирлени къл эте тургъандыла. Бир-бир кълну (джесирни) бай джууукълары ачха-мюлк бериб башына бош этгендиле. Неда къл ислам динни алса азат болгъанды. Муслиманлада джесир (къл) болуб тургъан биреулен (фарслы, урумлу) келиб фйгъамбаргъа (АСАБ) соргъанды: «Мени не байлыгъым джокъду, не ислам динни алаймайма, манга башха амал бармыды башыма бошлукъ-азатлыкъ табаргъа?» Фйгъамбар аны башха миллетден болгъанын билиб : «Эки араблыны кесинги тилинге юретсенг башынга бош эм азат болурса!» деб къл халдан чыгъыуну шартын юретгенди.

Хыйсаб: Экеуленни тилине юретген къл- къл халдан чыгъады! Кесини ана тилин унутхан а джарым кълму болады? Ичибизден чыгъыб, кесине ышандырыб, миллетни джаулары джанлы болуб, миллетни тилин унутдуруб, манкъурт этиб кюрешген къайсы джйиргешили болады? Бу хадисни тамалында араб тилде «Адам ненча тил биле эсе, ол анча кере адамды» нарт сѣз кълуралгъанды. Ислам динге уллу сый берген белгили немча/алман поэт Гёте (Göte) 18 ёмюрде араб нарт сѣзню немча тилге кѣчюрюб: «Wie viele Fremdsprachen weißt der Mensch, so viel er ist Mensch» саулай Европагъа белгили этгенди. Бюгюнлюкде башха тиллеге юрениу Европа Бирлешде девлет кюч бла бардыргъан идеологияды эм политикады. Экинчи-ючюнчю тиллени (инглиз, алман, француз) эркин билмек Европада бютеу джаш тѣлюде кенг джайылгъан шартды.

Эсгертиу: Девлет-государство, кълрал- страна

Европа Бирлеш (ЕБ)- (Европейский Союз-ЕС), Европада 27 кълралны бир девлет болургъа излеген, политика-экономика бирлешти. Европа Бирлешни экономикасы 2008джыл 14 триллион долларды, адам саны 480 млн.адамды, (ЕБ-ни эки ёлчеми бла, адам саны эм экономикасы бла, Американы Бирлешген Штатларындан, АБШ-дан уллу болгъанды)

Биз миллетни аллында скойелген кесибизни кълсха-акъл район эм республика тамадачыкъларыбыз башха тиллеге юретиуню къл, кеси ана тилибизни сакъларгъа керек болгъанын ангылаймайдыла. Бу ишге республикаладан, районладан ачха-кълрал болушлукъ бермейдиле. Тил сакъланда- ёсдюрюуде бюгюнлюкде кечеде-кюнде бардырылгъан

программа керекди. Ыйыкыда джангыз сагъат заман баргъан телевидение-радио тьююл- эртенден кечеге дери баргъан къарачаймалкъар тилде ТВ эм радио. Ыйыкыда эки кере чыкъган джангыз газет тьююл- кюн сайын, ыйык сайын сабийлеге, тиширыулагъа, джаш тёлуге чыкъган бояулу газетле-журналла керекдиле. Ай сайын 15-20 фильмни кеси тилибизге уста кечюрюк чыгъарыб тургъан студия керекди. Школда къарачаймалкъар дерслени кёб этиб, сабийле кеси тилибизни уста билиб, анга да тюрк эм къазакъ тилин да къошуб билирге керекдиле.

(Ингилиз-немча-француз тилине школда джети джыл юренеди да юренелмей чыгъады. Кеси тилин иги билсе, 110-120 млн. адам (тюркюле бла азербайджанлыла) сёлешген тилге школда джарым джылгъа юреникди. Сёз ючюн, немча эм француз тилледе тюрк-азери тилден аз адам сёлешеди. Тюркийе бла Россияны арысында 40 млрд. долларгъа сатыу барды. Франция бла Россия арасында беш кереге аз сатыу барды. Тюркийе джуукъду, Франция узакъды. Тюрк тилни билген таулу джаш арада иш табарыкъды-бизнес къуарыкъды.)

Интернетде тилибизде иги сайтла этилирге керекдиле. Къарачаймалкъар тилни сакълаб кюрешиген адамланы, школ устазланы миллет аллында сыйларын кётюрюрге керекди. Былайда мен къысха санагъан ишлени бардырыргъа джал-хакъ алыб ишлеген адамла керекдиле, бу ишлени республикаланы-районланы кючю-ачхасы бла этилликди.

Бурун заманлада къарт атасы/атасы бла джашлары, анасы бла къызлары бирге туруб/ишлеб, тил-тин сакъланган заманла эртде бошалгъандыла. Тукъумла бирге туруб, тарих-тил-джыр сакълагъан тийреле эртде чачылгъандыла. Бююнлюкде юйдегиле гитче болгъандыла, атасы бла анасы эртден ишег кетиб, ингирде джыйылады юйге. Сабий эртенден ингирге дери школда-телевидениеде къуру орус тил эшитиб турады. Бир тёлюден экинчи тёлуге тарих-джыр-тил-тин толу ётмейди, сакъланмайды. Аны бла тил саркъая, миллет да къуруй барады. Китабны тарих темасындан чыгъалмай, миллетни баш джарсыуун эм ол джарсыуну къурутуу мадарларын бек къысха эм тезис халда чертеме. Сагъыш эте билген ангыларыкъды. Заман келсе теманы толусу бла ачыкълаб джангы китаб джазарбыз.

3.Тарих санауну юсюнден.

Джырлары болгъан, тарихде атлары къалгъан джашланы джашау тарихлерин тергеуню юсюнден бир-эки сёз айтайым.

Алгъаракъ Иорданияны патчахы Хусейн аушхан эди. Анга Мухаммад файгъамбарыбызны (АСАБ*) сырынданды, 42 туудугъу деб бегитедиле. Мухаммад (АСАБ) 570дж туугъанды, 632 дж аушханды. Алай бла андан бери 1400 джылгъа 42 тёлү ётгенди. Ол демек, хар тёлюню джылы 33,33 болады. Башхача айтханга, сейид генеалогияда, файгъамбар (АСАБ) юзюкде орта тергеу бла, хар атадан туугъан улан, кеси ата болгъунчу 33,33 джыл ётуб баргъанды. Кёлюме келген бла файгъамбарны (АСАБ) юзюгюнде тёлү эм джылла санауда джангылыч болмаз. Алай бла бир тёлюден экинче тёлюге орта тергеу бла 33 джыл алсакъ терс болмазбыз.

Бу башында джазгъан тергеулеге шагъатлыкъ этеди тукъумумда болум. Кесими, атамы, къарт атамы, аны атасыны туугъан эм юйленген, биринчи бла арт джашлары туугъан тарихлерин билиб санайма да бизде да тёлюлени аралары орта тергеуде 33 джыл болады. Тюппе тюзюн айтханда, бизде тёлюлени аралары тамада джашлада 29-30 джыл болады, кичи джашлада 35-46 джыл болады.

Ол себебден, мен Сылпагъарланы генеалогияда бир тёлюден (тобукъдан) бир тёлюге (тобукъга) ётген орта мюдетни 33 джылгъа тергейме. Алай санаб, Сылпагъар сырын да биле, джырлары эм атлары айтылгъан джашланы джашагъан тарихлерин андан чыгъаргъанма.

Эсгертиу:

АСАБ=Аллахны Саламы Анга Болсун, файгъамбарны юсюнден сёлешгенде, аты айтылгъанда муслиманга борчду Аллахны Саламын анга теджеген (арабча:Аллаху уАЛлейху ассалам).

тарих/тарых – бу сёзню эки магъанасы барды 1. «история», 2. «дата»

мюдет- (отрезок времени), заман ичинде белгиленген бир кесек чакъ

4. Орфографияны* юсюнден

Бу чыгъарманы сёзлеринде хариф басмаланмай, неда бир хариф орнуна джангылыч башха хариф басмалыныб, тюзетелмей къалгъан сёзле туберге болурла. Аллай джангылычла ючюн айыб этмегиз. Бир джерде бюгюнгю орфография джорукъну

тутуб, башха джерде ол сѣз огъуна орфография джорукъну иш этиб бузуб джазылган сѣзле бардыла.

Орфографиягъа кѣре "Я" хариф болган сѣзледе "ЙА" салыб, "Ю" хариф орнуна "ЙУ" хариф салыб джазылган барды.

Сѣз ючюн юлгю бла ангылатыу: орфография джорукъ бла: **"Бу оЮмну кьоЯлмам"** деб джазылады. Алай а кѣб статьялада: **"Бу ойумну кьоЙАлмам"** деб джазганма. "КьоЯлмам-кьоюгъуз, кьоЯн" сѣзледе орфографиягъа кѣре сѣзлени ал джиги тюз танылмайды. Бу юч сѣзде къайсысыды ал джиги (сѣзбашы): "Кьо"? "КьоЯ"? "Кьою"? Кертиси бла бу сѣзлени ал джиги "кьоЙ" сѣзбашды. Аны бла "кьоЙ+угъуз-кьоЙ+алмам, кьоЙ+ан" деб джазылыргъа керекди. Аныча орфографиягъа кѣре сѣзню джазылгъаны "оюм"- китабда джазылгъаны уа "ойум". Далили: "ой" джикден "ой+нау", "ой+лаш", "ой+макъ" эм башха сѣзле къураладыла. Алай бла "ойум" сѣзде айырылыб "ой" сѣзбаш (ал джикъ) белгиленгени тюз болур. Аны тышындан, "Ю" харифни "оюн, боюн, кьоюгъуз" эм ала кибик базыкъ ачыкъ тауушлу сѣзледе джюрютюу сингармонизм* джорукъну бузады. "Ю" хариф ингичке Ъ тауушну белгилеб, ингичке тауушлу сѣзледе джюрютюледди. Юлгюсю-далили бу сѣзле: "Бюгюн юлюшню юч юйге юлеш!". Бу беш сѣз бирден ингичке ачыкъ сѣзледиле. Бу сѣзледе "Ю" хариф орфографиягъа кѣре джазылгъаны сингармонизм джорукъну тутады. "Оюн, боюн, кьоюгъуз" д.а.к. базыкъ, ачыкъ тауушлу сѣзледе ингичке тауушлу "Ю" хариф хайырланганы терсди. "ЙУ" хариф бла джазылыб, "ойун, бойун, кьоЙугъуз" тюз боллукъду.

Эки ачыкъ тауушну арасына къысха и бла къысха у тауушланы сала турганма. Сѣз ючюн "сюеди" туююл, "суюеди/суюѣди", "иеси" туююл- "ийеси" д.а.к. Башында джазганымча сѣзбаш (ал джик) ачыкъ болургъа керекди. "Сю", "и" сѣзбашла джожъдула "суй", "ий" сѣзбашла бардыла.

Джазмабызны эм орфографиябызны тарихи эм джарсылары бир уллу кьонуду-темады. Аланы юсюнден керти терен тинтиуле этиб, энчи китаб джазаргъа керекди. Китабны тарих темасын бузмаз ючюн, орфографиябызны къуру эки-юч проблемасын кѣргюзтгенден болмаса башха проблемаланы санамайма. Иш этиб "джангылыч" джазган сѣзлени сылтаун/неденин ангылатама.

Орфография темагъа къысха ангылатма бла билги къошакъчыкъ:
Былайда орфография джорукъланы бузуб, проблемала болгъанларын эм аланы тюзетерге кереклисин белгилейме. Алан нартла айтхан, Чеченде сакъланган нарт сёз барды: "къоркъа билмеген туююлдо керти эркиши - душманын билгенди керти эркиши". Аны ючюн орфография джорукъну иш этиб бузгъанма. Миллет джарсыуларына къайгъыргъанла джазмабызда (орфографиябызда да) проблемала болгъанларын эм аланы тюзетирге кереклисин билсинле.

Сталинчи партия саулай Совет Бирлеште тюрк миллетлени бир биринден айырыу, аланы къарыуусуз этиу политиканы бардыргъанды. Къарачаймалкъар эм совет тюрклени джазмалары, кирил элиблери аллай политиканы шартыды, къозгюсюдо. **Совет Бирлеш* тюрк миллетлени бёлюр ючюн, ууакъ этер ючюн къуралгъанды. Ахырында тюрк миллетли адамланы саны кёбейиб баргъанда, муслиман-тюрк Орта Азиядан айырылыр ючюн Россия башчыла Совет Бирлешни ойгъандыла.**

Россия императорлукъда муслиман тюрк дуньясы бирча арабчалыкъ* джазманы хайырландырыб тургъанды. Арабчалыкъ къараны таныгъан тюрклени бютеу барысы "тюркю" тилде джазыб-окуб бир-бирин ангылагъандыла. Билимиле Къарачайда, Къумукъда, Къазанда, Бухарада, Бахчисарайда эм башха тюрк джерледе бир джазма тилни хайырландыргъандыла. "Тюркю" тили Алтын Орддан къалгъанды. Тюркю тили сёлешинген тюрк тилледен бираз башха, алай а ангылашынган орта тил болгъанды. Совет власт бегигенде, орта тюркю тили да араб джазма да бир джанына атылыб, 1928-1929 джыллада тюрк миллетлени зор бла латинчеликге* кёчюрюб, сёлешинген тилледе джангы джазма къуратханды. (Тюрк миллетледе латин харифле бла биринчи "**Qaracaq-malqar elible**" дерс китабны Алийланы Умар 1924дж Къарачайда чыгаргъанды). 1938-1940 джыллада латинчелик бир джаны атылыб, биягъынлай зор бла джазма кирилчеликге кёчюрюлгенди. **Кирилчелик* хар тюрк халкъга алай джарашдырылгъанды: бирча айтылган тауушла эм сёзле башха тюрлю джазылыб, джууукъ тюрк миллетле бир-бири джазмасын окумазлай болгъанды.**

Къарачайда Малкъарда бир-бир сёзлени башха джазгъан, тюрк тиллени джорукъларын бузгъан эм башха кемчиликле бизни джазмабызга сталинчи къыралны кючю бла салынгандыла. Бусагъатда демократия келген эсе - къарачаймалкъар тилбилимчиле миллетлени бёлген болшевик партияны ойунларын ойнаб турмай, биригиб, джазманы эм орфографияны тюзетирге керекдиле. Мен

ангылагъандан, миллетибиз кеси кесин сакълауда, джазмабыз ызына латинчеликге къайтыб, орфографиябыз да Тюркийени орфографиясына джууукълашдырылса иги боллукъду.

Эсгертиу:

Орфография- джазмасы болгъан тилледе сёзлени джазыуун белгилеген джорукъ, бир нормада джазыу.

Совет Бирлеш - (Советский Союз), Россия императорлугъу ойулгъандан сора аны джерлеринде коммунист идеология тамалында 1922дж. къуралгъан девлет. Совет Бирлеш 1991джыл къуругъанды.

Арабчалыкъ- (арабица) араб харифлени хайырландыргъан джазма

Кирилчелик (кирилица)- славян миллетле тутхан кирил харифледен къуралгъан джазма

Латинчелик- (латиница) европа миллетлени кёбюсю джюрютген, латин харифлени хайырландыргъан джазма.

Урумчалыкъ- (греческое письмо) урум харифледен къуралгъан джазма

Аланчалыкъ- (аланица) эски тюрк (алан) руналадан къуралгъан, Къарачайда дорбунлада, шиякъылада тюбеген эски къарачаймалкъар джазма

Хазарчалыкъ-аланчалыкъ да хазарчалыкъ да бир руна джазмады.

*Алгъа бизни джерледе аланчалыкъ * эм хазарчалыкъ * руна джазма болгъанды (6-14 ёмюрледе). ("АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ (2-чи кесеги)" башда "Джуртубузда тогъай тамгъаны эскертмелери" макалеге къара)*

*Ызы бла эм аны бла тенгликде урумчалыкъ * джазма келгенди (10-14 ёмюрледе). Минг джылны алгъа Алания джерлерине Архызгъа арабчалыкъ * джазма джетгенди. Архызда араб харифле бла джазылгъан аллай сын ташла табхандыла. Юч-тёрт джюз джылны алгъа, ислам дин бла бирге, орта тюркю тилде арабчалыкъ джазма Къарачайда-Малкъарда бегигенди.*

5. Уллу

«Уллу» деген сёзню хар бирибиз да бюгюн «мазаллы, мийик/бийик, деменгили» деген магъанада айтабыз. Эслеб

къарасакъ а, биринчи бурунгу магъанасы «уланлары, джашлары болгъан» деген магъанада джюрютюлгенди.

Тенглешир: «**къол- къоллу, къул-къуллу, къыз-къызлы, д.а.к.,** бу сёзлеге ушаш ул-уллу...». Сонгра алайды да, бурун уллары- джашлары болгъан УЛЛУ болгъанды. Заманла кетгенден сора джашлары, уланлары а кёб болгъанны аты "уллу" бола келиб, бюгюн башха магъанасын табханды. «Уллуну» джамагъат ичинде сыйы хурмети мийик андан болгъанды.

Эсгертиу:

Аны ючюн, кёлюме келген бла «Уллу Аллах» демей «**Мийик/Бийик Аллах**» деген тийишли болур.

б. Атауул/атаул, тукъум, къауум, юйюр, миллет

«Атауул/атаул»- бир тукъум ичинде бёлюнген юзюкню аты. «Атауул/атаул» уллу, эски тукъумла ичинде къуралгъанды. Гитче, джаш, тышындан къошулгъан тукъумлада атауулла джокъдула. «Атаул» эки сёзден «ата»+ «ул» къуралгъанды. «Ул» деген сёзню бюгюн аз джюрютебиз. Ол сёзню орнуна «джаш», «джашы» деб къойабыз. «Ул, улан» сёз, бирер башхаракъ айтылыб, битеу тюрк миллетледе джюрюйдю. Тувача «оол», тюркче/туркменче «огъул», азербайджанча «огълан», татарча, ногъайча «ул» д.а.к. «Атаул» тукъумда болумну тюппе тюз сыфатлагъан сёздю. Атауулну башлагъан киши уланларына, туудукъларына «ата» болады. Тукъумну башы кишилеге (кеси атасына) «ул» болады. Алай бла атауулну башлагъан эр тукъумну ортасындады, "атаул" киши ызындан келгенлеге «ата», андан алгъа джашагъанлагъа «ул» болады. Орусча бу сёзге туура келишген сёз джокъду. «Атауул» «ата+ауал» сёзден тюрленген кибикиди. Бизни тилде «ауал» сёзню «болумну/ишни башы» магъанасы барды. Бу версия бла «атауул/ата ауал» баш ата магъанада болады. Татарстанда бек эски булгъар муслиман къабырлада сынташлада «ауал» араб харифле бла джазылыбды- сёзню магъанасы «ул» болады. Бюгюнгю чуваш тилде да ол магъанасы барды.

«Тукъум»- эски сёлерибизни бириди. Аланхазар халкъ огъуз тилде сёлешген заманладан сакъланады тилибизде. «Тукум, тухум, тукъум» сёз деб битеу Кюзей (Шимал)* Кавказны

халкъларында барды. Бизни тилде болгъан «къысха у» таууш, (ингилизче Ww) огузулуда (тюрк-азери) джюрюмейди. Ол тауушну ала «гъ» бла ауушдурадыла. Тенгледир: бюгюн къарачай бла тюрк/азербайджанчасын «тау-дагъ», «тууум-догъум», «туура-догъру» «саубол-сагъбол» д.а.к. Аны бла, тюркче «догъум», къарачайча «тукъум» бир сёздю. Магъанары уа бираз башхады. «Тууум» сёзню ески чакълада ата-бабаларыбыз «тукъум/догъум» деб айтхандыла. «Тууум» бла бир сёзбашдан къуралыб, магъанасы да джууукъ болгъан башха сёзле: «туудукъ», «туугъан». Алай бла алгъа «тукъум» эм «тууум» бир сёз болгъанды. Бюгюн бу сёзле айырылыб магъаналары башхады.

Къауум/къаум- магъанасы кёб болгъан эски сёз, тюз джазылгъаны «къауум».

«Къау» сёзбашны эки магъанасы барды:

1. узайгъан, кетген, тайгъан бир зат 2. сермешиу, урушуу зат.

Бизни китабда «къауум» сёз тукъумла бла байламлыды.

«Къауум» тукъумла бирлеши, джууукълугъун билиб, джууукъ болгъанга санаб бир-бирлерин тутуб джашагъан тукъумла. Орус тилде «племя, родовой союз» сёз келишеди. Уллу Къарачайны тамалы къауумладан къуралыб болгъанды.

Юйюр- къауум бирлеши. Бурун къарачаймалкъар, бютеу тюрк къауумла, малчылыкъ бла джашагъан башха къауумла (араблыла) юйюрлеге бирлешгендиле. Орусча «племенной союз». Юйюрлеге кирген къауумла, тукъумла къан джууукълукъларын биле, джууукълукъларын тамалгъа-мурдоргъа салыб алай бирлеше тургъандыла. «Юйюрле» бирлешселе къыралла: бийликле, къагъанатла, ханлыкъла къурагъандыла. Бурун «юйюр» англашмагъа- бюгюнлюкде «халкъ, миллет» англашма джууукъду.

Миллет- юйюрледен, къауумладан мийик дараджада болгъан джамагъат къурам. Тукъумла, къауумла, юйюрле къан джууукълукъ тамалда бирлешгендиле (къуралгъандыла). Тукъум-къауум-юйюр тамалда болгъан джамагъатны баш идеясы-иннети адамын, малын-рысхысын сакълагъан эм кёбейтген болгъанды. Миллетге да керекди адамын, малын-рысхысын сакъларгъа эм кёбейтирге. Алай а аны тышында миллет кесини ёзеллигин-энчилигин билиб эм багъалатыб

сакълайды. Миллетге къан джууукълукъдан эсе- бир иннетлик багъалыды. Бир иннетлик демек бир тил-дин-тин, бир джазыуу, бир джурт болады. Миллет кесини башха халкъладан айыргъан энчилигин-ёзеллигин: динин-тинин, тилин-тарихин, джуртун-джерин къорууларгъа, сакъларгъа, ёсдюрюге керек болады.

*Къарачаймалкъар халкъ алкъын миллет болалмагъанды. Къоймагъандыла миллет болургъа. Тукъумла, къауумла, юйюрле бир-биринден айырылыб, чачылыб барадыла. Къарачаймалкъар халкъны миллет шартлары, ёзелликлери, энчиликлери артына кетиб барадыла. Алай а халкъны кёбюсюнде "мен къарачаймалкъар миллетме, кеси кесими сакъларгъа керекме" ангылашы джокъду. Халкъны ёзеллигин-энчилигин, джуртун, тилин-тинин къорууларгъа **пассионарийле** биригиб, халкъны эм район-республика башчылары уятсала, бизге миллетча сакъланыргъа келеджеке мадар барды. (Пассионарий сёзню магъанасын бу китабны ахырында табарса)*

Эсгертиу:

Шимал (арабча) - Север, **Кюзей** (тюркче), джерджюзюню сууукъ джанын белгилеген сёз. Тенгледир кесибизде **кюз ай-джылыу** кетиб, сууукъ джуукълашхан къач заманы.

Къыбла- Юг, **Гюней** -джерни кюн кёб тийген, гюней/кюн джаны, шималгъа (кюзейге) къаршчы джаны.

Гъарб (арабча)- Запад, **Кюнбатыш**, **Баты**(тюркче),

Шаркъ(арабча)- Восток, **Кюнчыгыш/Кюнтуугъан**,

Догъу(тюркче).

7. Къабакъ

«Къабакъ» сёзню сёзлюклерибизни биринде да эски ал магъанасы джазылмагъанды. Бурун аланхазар халкъ тойлада эм байрамлада эриш ойунла этгенди. Дюккючден джассы кесилген агъачны салыб, неда багъаналыкъны суйеб садакъдан, ушкокдан атыб ургъандыла. Ёчге мал-тууар-ат салгъандыла, артда ушкокла болгъан заманлада къумачла да къошхандыла. Ол ышанга (илишаннга) салынган агъач бла ёчге салынган малны аты биргелей «**къабакъ**» болгъанды. «Къаб» сёзню - биринчи магъанасы «аша, бираз аша» деген, экинчи магъанасы «хорла, алчы бол» деген болады. Биз сабийликде Ючкёкенде ойунлада (футбол, шахмат д.а.к.) хорласакъ «биз къабдыкъ» дей эдик. Бюгюн да алайды. Ол кюнчыгыш (малкъар) ёзенленрибизде хорладыкъ-къабдыкъ дегенге «кытдыкъ» дейдиле. Алайды да

бурунгула «кѡабакъ» сѣзню «хорлаб алынган аш» деген магъанада джюрютгендиле. Андан болгъанды адыг-абаза эллени атлары «кѡабакъ» деб, ансы кѡарачаймалкѡар элlege алай айтмагъандыла. Сѣз ючюн, Гитче Кѡарачайда бир адамдан эшитирик тѡйюлсе Ючкекен кѡабакъ, Терезе кѡабакъ, алай а эшитесе Абук кѡабакъ, Улоу кѡабакъ. Алайды да кѡуру бу сѣзден да белгилиди адыг-абаза кѡаумланы керти болумлары. Кѡарачаймалкѡар эм ногъай, кумукъ бийле келиб гитче адыг-абаза элчиклеге ийеле эм бийле болгъанлары ачыкъды. Адыг-абаза «кѡабакъла» аланхазар бийлеге алда «хорлаб алынган аш» (добыча) болгъандыла. Артда талай тѡлю ауушулгъандан сора биринчи магъанасы унутулуб бюгюн «эл» магъанагъа бурулгъанды. 19 ъмюрде Кѡабарты элле орналышханда "кѡабакъ" сѣз эл/джашагъан джер магъанада Малкѡарда бир-эки джангы таулу элlege айтылгъанды. Джазгъаныма шагъатлыкъ орус тилде барды. Бизден орус тилге кѣчюб, ал магъанасын тюрлендирмей тургъан «кабакъ» деген сѣз алада «ашы-суу болгъан джер» магъананы тутады.

Бу ойумгъа энтда бир арам , абаза тилде ачыкъ тауушла болуб кѡуру эки тауушлары барды, «А» эм «ЫI». Дагъыда бизни тилдеча «кѡысха у» эм «кѡысха й» тауушлары барды¹. Адыг тилдеде энчи сѣзлеринде кѡуру юч ачыкъ таууш барды «А, ЫI, Э». Эки тилде да энчи эски сѣзлеринде «У, О, И» тауушла джожкъдула. Башха ачыкъ кѡыйын тауушланы (Ёё-Оё, Юю-Уй, Яя-Ая) сагъынган да этмейик. Алайды да Улоу улу (Лоов) тукъум атны, абаза/абадзех тилде не магъанасы джожкъду, не фонетикасы келишмейди. Тюрлю-тюрлю китаблада атлары «кѡабарты бий, черкес бий» деб джазылгъан бийлени чоту да алайды. Кѡарачаймалкѡар эм ногъай, кѡумукъ тукъумладан чыкъган бийледиле аланы барысы. Ала бютеу барысы эки тилли болгъандыла: адыг эм абаза тилдеде кѡуллары бла сѣлешгендиле. Тау (кѡарачаймалкѡар) тилде бири-бирлери бла эм бизни бла сѣлешгендиле. Орус патчах бла кѡырым хан бла 300 джылны бардыргъан джазмаларында бир кѡагъыт джожкъду кеслери тилде джазылгъан. Кѡабарты-черкес-абаза бийле 300-400 джылны ичинде бютеу джазмаларын бизни кѡарачаймалкѡар (аланхазар) тилде бардыргъандыла. (бу статьячыкъны ахырын эм башха далиллерин «XVIII-XIX

Эсгертиу :

арам (свидетель), болгъан затны/ишни кёрген, эшитген адам. Эски алан сёз арам, бюгюн «шагъат» араб сёз бла ауушунганды. «**Арам-къарам**, эки **арада/арасы**» сёзле бла "арам" сёзню тенгleshдирсенг магъаналары джууукъ "ара" сёзбашдан башланганы ачыкъды.

(Былайда "арам-къарам" къат сёзде, биринчи "арам" къатында "къ" тауушу тюшгенин эсгер. "Арам" бла "къарам" сёзлени магъаналары эм тауушлары джууукъ болгъанын эсгер. Бираздан "хазар/азар" юйюрню юсюнден джазарыкъбыз, ол заманда бу джорукъну уллу магъанасы, шагъатлыгъы боллукъду.)

1.«Русско-абазинский разговорник» А.М. Джандаров Черкесск 1991г. стр.166

"УЯТ ЭТДИ БУГЪАРГЪА..."

1-чи китабны ачыкъламасы

Былайдан башлаб хар уллу статьяда (башда) англашмасы кыйын болгъан бурунгу сёзлени неда джангы термин сёзлени ачыкълау макалеле джазылгъанды. Дагъыда хар уллу статьяда адам эм джерджюзю атланы ачыкълау эм аланы орнун белгилетиу эм танытыу макалеле джазылгъанды.

Ал статьялада болгъан сёз ачыкъланса, ызындан джазылгъан статьялада ол сёз джангыдан (экинчи кере) ачыкъланмайды.

АЛ СЁЗ

макале, джазы- (статья, статьячыкъ),

1. ёлчеми уллу болмагъан илму, газет, энчи бир джазма

2. (канунда) джорукъда бир бёлюм

канун -(закон, джорукъ), кыралны кючю бла бегитилген бир низам

(европа тиллеге "канон" деб тюркчеден арабчадан кёчгенди.)

джазар- (автор), илмуда, литературада, джамагъатда, политикада китабла, макалеле башха чыгъармала джазгъан адам

къону -тема), чыгъармачылыкъны, тинтиуню баш магъанасы,

баш сюжети, баш къонганы

эдебият- (литература) чыгъармачылыкъ джазма

терджюме - (перевод языковой) бир тилден башха тилге

кёчюрюу

атана - ата-ана

ассимиляция- бир миллет башха миллет ичинде эриу, кзуруу...

белги - (знак) тамгъа, ойулу сурат, хариф, энчилигин айыргъан хапар

билги – (информация) хапар билдириу (басмада, ТВ-де), бир затны ачыкълагъан кысха айтыу эм джазма

билим - (знания, наука) адамны, джашауну юсюнден хапарла, бир затны терен толу ачыкълагъан сёз/билги (адамны кесинде, басмада, ТВ-де)

къайнакъ- (источник информации) билгини чыкъган орну бла билдирген адамны аты

ёзеллик-(особенность, свойство), энчилик, энчи тукъум айырмасы-башхасы, бир затны-джанны юсюнде башха ушаш затладан-джанладан айыргъан шартла эм белгиле. ("Кесим" магъанада- "Ёз" сёзбашдан, "ёзеллик, ёзден, ёзен, ёзек" д.а.к)
фарс- (перс) парс-иран тилли эски халкъ. Бу сёзден чыгъады «парсыкъ>пасыкъ»

"Башыбыз къалмасын къатын бедиишге"- "Къобанланы къой бёлек" джырдан тизгин. 12 кюн баргъан къазауатда Къарачайдан 12 адам, малгарлыладан 40 адам къырылгъанды. Башха айтыу бла къазауат тамлыла бла болгъанды. Бу къазауатха кёб адам къошулгъанды, китабда хапары болгъан Доммайчы да уста сермешгенди. Башха ушаш тизгинле "...малгъарлыла мал сюрелле тишлик ючюн, эт ючюн// Джашла къырылалла, ёлелле, не этейик,// Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн..." Джандар джырдан да магъанасы ушаш тизгинле: "...Джандар Джандар, джанынг барсын Кябагъа//Джайылгъанды шейит къанынг забагъа... Батыр Джандар уят этди бугъаргъа,//Къарачайны бедииш бетге сугъаргъа..." (Шейит сёзню ачыкъламасына "Джандар" макалеге къара) Бу тизгинден сёзлени китабны атына салгъанма: "уйат этди бугъаргъа..."

байламсызлыкъ-(независимость), кеси эркинлиги болуу/кеси кесине оноуу этиу, ёзтёрелиги болгъан. **Байламсыз** - байламсызлыкъ хал, эркинликде-ёзтёреликде (миллет/къырыл/адам).

байламлылыкъ- (1.зависимость, 2.связность) ёзтёрелиги болмау. **Байламлы**- кесине оноуу эталмагъан, байланган (миллет/къырыл/адам).

адам эм джерджюзю атла

джерджюз- (1.поверхность земли, 2.география), джерни, дуняны башы эм джюзю

Инглизстан (Ингилтёре) - кюн баты Европада, айрымкан къырал (Англия)

Чингиз Айтматов - кёбюсюне орус тилде джазгъан, саулай дунягъа белгили къыргъыз джазыучу эм джамагъат адамы

Науруз - Бир затны эки кере джазмаз ючюн, Наурузну юсюнден тарих билгилени «Аланхазар сырлары» макалеге кёчюргенме. Китабны ахыр статьяларына къара.

XVIII-XIX ёмюрледен кысыха хапар

е-мейл (е-майл, E-mail)-электронная почта, ингилиз тилден, интернетде бир секунддан аз заманнга джетиучу почта, электрон письмо

мактуб - (письмо,почта), кьол джазма бла ашырылгъан билги,информация

иктидар- (власть) джамагъатны, адамны джорукъга, бир буйрукъга бойсундуруб тургъан кюч эм амал

кеси тёресинде - кеси оноунда, кеси эркинлигинде, кеси иктидарында

Тёре- къарачаймалкъар халкъны 15-19 ёмюрледе парламенти, меджлиси, кьурултайы.

лагъым-(прием), амал, мадар, бир иш этилгенде энчи ёзел мадары себеби

байламсызлыкъ - (независимость) кеси эркинлигинде, кеси оноунда болуу

далил- (доказательство), кертиликни шагъаты, айтылгъанга шагъат келтириу, туура этиу

чакъдаш- (современник), кимни бла болсада бир заманда джашагъан адам. Юлгю: «джылны чакълары-кыыш, джаз, джай, къач». Эски сёзюбюз «Чакъ» орнуна бюгюнлюкде араб «Заман» сёзню джюрютебиз. "Чакъ" сёзден чакъ+даш. Ушаш юлгюле: джол+даш, къарын+даш, кюн+деш,эмил+деш. Тюрк тилледе сёзню «-даш-деш» джиги бирикген дараджаны, бирге болгъан шартны кёргюзтеди.

алыш-беришчи – (торговец) сатыу-алыу ишни баджаргъан адам мисал – (пример) юлгю

аланхазар, аланбулгъар, гунналан, гунбулгъар – бурунладан келген, къарачаймалкъарны ата-баба атлары. «Гунну» эски сёзюбюз бу **кюн** (**бюгюн**) «кюнлю/кюнню» деген сёзюбюзню бир формасыды, европа тилледе «гюнню» эски форма «гунну» деб бегигенди.

"адыгла кеслери кабар эм черкес аланхазар тамырлы бийлеге бойсунган болуб чыгъадыла"- быллай эски сёзлериме-фикирлериме, "Тюзлюк тюзде къалмаз" дегенча, толу шагъатлыкъла келтириб 2008 джыл, Керменчилени С. Р. бла М. Л. Големба "Миф о Кинжальской битве" атлы бир иги китаб чыгъаргъандыла. Интернетде китаб барды.

адыг- ногъайлыланы башчылары «Эдигей» ханны атындан кьуралгъан миллет ат. «Ногъай» ханны аты ногъайлылагъа кёчгенди. «Ёзбек» ханны аты юзбеклилеге (узбек) кёчгенди. Эдигей ханны туудукълары бийлик эте келиб, Эдигейни аты да тыш халкъгъа «адыг» формада энчи ат болгъанды.

къабарты адыгла – «къабарла» аланхазар халкъны бир юзюгю болгъанды. Къабар бийлени бирлери адыг къаумлагъа бийлик этиб кеслерине бойсундургъандыла. Артда кеслери адыг тилге кёчюб, «къабар» атлары да алагъа кёчгенди. Къабар джери Къабарты болгъанды. Бу формада, джорукъда кьуралгъан, сёзбашха –ты/ды аффикс кьошулуб кьуралгъан, джер атларыбыз тилибизде/тарихибизде бек кёбдю. Сёз ючюн, Ышкан+ты, Коспар+ты, Кестан+ты.

черкес адыгла- черкеслиле аланхазар халкъны бир юзюгю болгъанды. Черкеслилени ал джурту Черек суу бойну болгъанды. Алайда джашагъан асланы аты **Черек ас болгъанды**. Артда «черекас» тюрк тилледе сингармонизм джорукълагъа бойсуна «черкес» болгъанды. Эски формасы Украина Черкасы шахарда, Россияда Новочеркасск шахарда сакъланады. Черкес Черек ас болгъанына быллай далилле барды.

1. *Терек сууну бойнунда джашагъан асла Терк/Терек асла болуб, атлары тарихде «таркас» деб белгили кьалгъанды.*

2. *Алабугъа булгъарлада (Елабуга татарлылада) «черкес» юзюкле бюгюнге дери атлары сакъланганды. (Кавказ булгъарладан 6-7 ёмюрледе айырылгъан Итиль булгъарла кеслерин бу кюнлеге дери сакълаялгъандыла. Россияда 1926джыл баргъан адам санауда 1,5 млн. адам кесин "булгъар" энчи атда джаздыртханды. 1930 джыллада Сталин аланы барысын "татар" атха зор бла кёчюргенди. Татарны джарымдан асламы булгъар тукъумлу!, къарачаймалкъар тукъумлу! миллетди.)*

3. *Къзакълыланы Кичи Джюзюнде (казахский Младший Жуз), Итиль-Джайыкъ суула арасын бла Каспий джагъасында къзакъ (къзах) шеркеслиле джашагъанлары да белгилиди. Къзакъча "Жуз" (бизнича "Джюз-Джюйюз" айтылады) бирлеш (союз) эм тукъум къауум магъананы тутады. Джюйюзхан-господин*

(Былайда «адыг», «къабарты», «черкес» миллет атланы эм «къабакъ» сёзню магъанасы бла бирбири бла байламлылыгына къара). Адыг черкеслиле "черкес" сёзню кеслери тилде "шэрджес" деб айтадыла. Сагъыш этгенге "черкеслиле" бла "адыгла" ал заманлада башха халкъла болгъанларына бу сёзле далилди.

баз- (база, склад), адам эм адам джыйын кереклисин тутхан джер
чабыуул- (набег, поход), джайау аскер, не джайау-атлы аскер душманга адам-мал сюрюрге барыу, башха миллетни бойсундуругъа къазаутха барыу.

джортоуул- (**конный поход**) атлы аскерни чабыуул этиуу. Бек узакъ джортоуулгъа баргъанда аскерчини (чораны) бир джерлен аты эм эки ауушдуруучу аты болгъанды.

ушкок-(ружьё), Къарачайда от бла атхан сауутну бирикдирген аты. «шкок» сёзню ал формасы «ушкок» болады. Ногъайдан келген "уч+кёк" сёздю. Бурун Къарачайда ушкоклары бизге белгили тюрлюлери: **мылтыкъ, алтынлы, алтыхыр, атарыкъ, тюрк ушкок, фарс ушкок, бердан ушкок** эм башхала.

чора/чура- (воин), бурун аланхазар аскерчи, тюркче "**черий**".

"Чора" сёз бла кёб адам атла эм тукъумларыбыз барды:

БайЧора, Акъчора/Акъчура, БекЧора. Орус алим Мичуринни тукъуму, Бий+Чора атдан башланганды. «Черий» сёзню/атны башха формасы «Герий» болады.

абычар- тамада аскерчи, (**абадан**) **аба+чора**, бурун аланхазар аскер бёлекледе сынамы болгъан тамадалыкъ этген чора/черий.

Аврупа миллетледе бегиген «офицер» сёз, малкъар диалектден **абацерий/афацирий** сёзден кечгенди. Абычарны буйругъунда болгъан «джангы чора», сынамы болмагъан джаш аскерчи «йени черий» тюркче, «янычар» татарча.

къулламанма- (инструкция по использованию), бир затны эм ишни этиу эм хайырландырыу мадары, амалы

хазырлау къулламаным/ къулламанма- (способ приготовления), джарашдырыу-хазырлау амалы

люцерна - (клевер), къудору юйюрлю мал ашаргъа суйген эмизик ханс

мумий/мумиё- (мумиё), къайаладан чыкъган дарман чайыр

джууа- (гриб), башха аты **тошлакъ**, джерде-ташда догърача ёсген, тюрлю-тюрлю сыфатлы кёгет. Джууа ичлеринде ашаргъа джарагъаны эм ашаргъа джарамагъан, ууу болгъаны барды.

булгъанма- (смесь), эки-юч затны къатыштырмасы **залыкъылды** - метр мийикликге дери ёсген тау чырпы. Таулары орта мийиклигинде (1000-3000м) ёсген , уулу, мал ашха джарамагъан, джай заманда сары гоккалы чакъган кёкен. "Залыкъылды ашагъан улакъча" деб, тели эм мууал болгъан, ёле башлагъан адамгъа да малгъа айтхандыла. Бурун залыкъылдыны чирчиклери бла от этиуде хайырлангандыла. Уллу Къарачайда "залыкъылдыны" орус тилге "азалия" деб кёчюредиле (латинча "Azalea"). Малкъарда (Черек ёзенде) залыкъылдыгъа "бюштери" атаб, орус тилге "родендрон" деб кёчюредиле. Дуния башында 800 тюрлюсю болгъан ушаш чырпыланы европа тилледе "родендрон" атда бирикдириб, бир чырпы юйюр этедиле. Азалия родендрон юйюрню бир тюрлюсюдю. Оруслула мийик таулада бузла тубюнде, бир къарыш ёсген, кёксюл гокгалы чакъган ёсюмлюкге "родендрон" дейдиле. Бизникиле андан чай этиб ичиб тургъандыла. "**Бузчай гокка**" родедондронну атларыны бириди. Мен ангылагъандан чирчигинден от этилген залыкъылды чырпыгъа орусча "жёлтый родедондрон", латинча "*Rhododendron luteum*" келишеди.

къазма- 1. (рудник), джерде-тауда тешик/уру къазыб, андан магъдан чыгъаргъан джер/орун. 2 (землянка) джерде уру къазыб, башын топракъдан джабыб, адам джашаргъа джарашдырылгъан орун. "**Къазма**" сёзню эски "**ызма/ызба**" формасы орус тилде **изба** формада, "юй" магъанада сакъланганды.

санагъат- (отрасль), адам улуну джашауунда энчилиги болгъан ишлеу-хайырлануу бёлюм

адам эм джерджюзю атла

Беш Тау эли – орус патчахны заманында айтылгъан бюгюнню Малкъарда (Балкарияда) беш уллу ёзенледе эллени бирлешдирген аты. Экинчи ал аты **Гитче Къарачай** болгъанды. Уллу Къарачай бла Гитче Къарачайны юсюнден экинчи китабда джазарыкъма.

Осман Солтанлыкь, Осман Императорлукь- (Османская/Оттоманская империя) муслиман тюрк халифат, дуня башында 16-18 ёмюрледе эм кючлю, этимли, бай, билим-илму мийик болгъан кырал/девлет.

Г.Клапрот, С.Броневский, Ф.Ф.Торнау- 19 ёмюрню ал джылларында, Кавказда илму эм джасуслукъ (шпионаж) ишле бардыргъан орус патчахны кьуллукъчулары.

З.Б. Кипкеева- чакъдаш (современник), къарачаймалкъар тарихни терен тинтген фахмулу тарихчибиз.

Хасаука- Уллу Къарачайда Худес сууну башы, къарачай аскер орус патчахны аскери бла 1828джыл 19 октябрда (джангы санау бла 2 ноябрьда) сермешу этген джерни аты.

Итиль суу- орусча Волга суу, (Волга атда Булгъа-Болгъа сёзден Итиль булгъарладан орусча кёчгенди)

Джайыкъ суу- Урал сууну башха аты. Уллу магъаналы сууланы, адамланы, тауланы эки-юч атлары болгъанды.

Джырчы Сымайыл (1891-1981дж Семенланы Исмаил) - Къарачайда-Малкъарда джырлары джырланыучу белгили поэт эм джырчы. "Минги Тау", "Анам", "Акътамакъ" эм башхаланы автору.

Аман Ныхыт- Уллу Къарачайгъа баргъан джолну тар джери. Бусагъатда Карачаевск шахарны 13-14 км башында джолну бир джаны къая, экинчи джаны Къобан сууну джар башы. 1930-джыллада къайаны динамит бла атылтыб, джолну бир аз кенгертгендиле.

Петрусевич Н. Г., полковник, артда генерал-майор, 1868-1874джыллада Баталпаша уездни приставы (башчысы), Къарачайда «Зукку пристоп», Баталпаша уездге бусагъатдагы Къарачай-Черкес республика бла Невинка тегереги джерле киргендиле. Петрусевични аллында эки кере да бир джаман приставла болуб адамланы инджитгендиле. Аланы ызындан халкъга къайгыра билген Петрусевич тюшюб, таулу халкъ аны джаратханды.

Еммануель Георгий Арсеньевич -Уллу Къарачайны аскерин хорлагъан орус аскерни башчысы, 1825дж Кавказда бютеу орус аскерлени аскербашы, чыны 1828дж атлы аскерлени генералы **Къырымшамхаулланы Ислам-** Къарачай Тёрени атындан Еммануель бла сёз тугъан бий. Орус аскер келирни ал

такъым/тагъым – бир бѣлек адам, группа
малгъарлыла/малгъарла- (мингрел), бурун булгъар/болгъар
(къарачаймалкъар) юзюклеге бойсунган картвел-гюрджю
юйюр. Кеслерине "маргал/мегрел" атайдыла. Мингрел- "мингер
+ эль" болурму? Болгъар/булгъар бий-ѣзден тукъумла
карвеллени ичлеринде ассимиляция болуб атларын
мингреллеге къойуб, андан къарачайлыла алагъа 19 емюрде
джангылыб "малгъар", бир-бирде "маргал" дегенге ушайды.

*Малгъарлыланы кеслерини "маргал/малгъар атлары"
(мингрельская лошадь) ишге чыдамлы эм къарачай атдан
гитчерек ат болгъанды. Гюрджюлеге къошулуб, гюрджюлеге
саналыб тургъан, гюрджюледен баиша тилли болгъан картвел
юйюр. Мингреллени (малгарланы) гюрджюлени ичинде
джетиден бири болуб, саны 400 минг адамдан артыкъды.
Къарачайлыла бла малгъарланы арасында эбзеле бла
абхазлыланы бардыла.*

"чыбыдар" сѣзню магъанасын ачыкълаялмагъанма

*"...Ананг Манса этген эшек бетли **чыбыдар** кѣк чебген
Чыркы сайын окъ тийди, о джарлы Джандар..."*

"джауурунга уа къайыкъден" – Абугалий «Джандарны»

джырлагъанда ангылашынмагъан сѣз

тауушджазма (*сес алма*)- (магнитофон) сѣлешгенни-

джырлагъанны, тауушланы джазыб, къайтарыб тынглатыр
мадары болгъан техника керек

ысхат- ѣлгенни ючюнчю кюнюнде чачылгъан садакъа аш

тыбыр таш – юйде, отоуну ортасында отджагъада таш.

кѣр/ кюр - къабыр, ѣлюк асыралгъан орун

(Гиляны* да сойдула ма сиримдиге* тиккичге.

Алтын а тюркчюк а джылтырайды къара тюркюде...)

Былайда джырчы "Гиля" деб **ийнекге** ийнак сѣз бла айтады.

тиккич - (кожаная тесьма), ат керекни, чабырланы тигерге,

бегитирге ийленген териден этилген баучукъ.

сиримди- терини ингичке кесиб тиккичге хазырлау, тиккич ,
ингичке тери бау

чегет Марагъа- Мара ѣзенни чегет баууру, салкъын джаны

хачыпсыла- абхазлыла бир тюрлюсю, Къудору (Кодори) ѣзен

бла Уллу Лаба ѣзенлени къатында Мзымта ѣзенде джашагъан

бир къаум. Хачыпсыланы (абхазча атлары **ахчыпса**) кѣбюсю

Тюркге кёчюб кетгендиле. Мзымта ёзенде, Красная Полянада 2014 дж. Къыш Олимпияда боллукъду. Къартджуртха тамлыладан да, эбзеледен да хачыпсыла узакъдыла. Алай а Уллу Лаба джерине джуукъду. Джырда аты айтылгъан Махыкки Хачыпсыгъа къачханы да Джандарны урушу Лабада болгъанына ийнаныр мадар береди.

тамлыла- апсуа-абхаз къауум, аланхазар "Там" атдан аталгъанды. Тамлыла алгъа Абхазияны Къудору (Кодори) ёзенинде джашагъандыла. 18 ёмюрню ахырында-19 ёмюрню аллында бизни Лаба джерлерибизге саркъа башлагъандыла. *(тамлыла алда аланхазар (абхаз) юйюр болуб, "апсуа" юйюрлеге къошулгъанга ушайдыла.)* "Апсуа"- бюгюн абхазлыланы кеси кесине айтхан атларыды. Мен ангылагъандан, тамлыла Джандарны къошуна, Уллу Лаба ёзенге 19 ёмюрню башында джортоул этгендиле. Ол заманлада таулуланы Уллу Лабадан къыстаб, тамлыла кеслери алайгъа джерлеширге излегендиле. Сора Къудору эм Уллу Лаба ёзенледен Уллу Къарачайны ёзек джерлеринде къошлагъа чабыуулла этгендиле. 1840-1850 джыллада тамлыла Осман Солтанлыкъга кёчгендиле.

«там/дам» - (небольшое боевое строение с крышей рядом с рекой) айрылыб джангызлай, суу джагъасында, башы джабыкъ суу ётмезча къалачыкъ. «Там» сёз эски заманлада «дам» тауушлу айтылгъанды. Там/дам сёзден башланыб, бизде адамны шартлагъан, **«дамсыз»**- «ачы, дюрген, башы тюз ишлеменген» магъанада айтылгъан сёз барды. «Там/дам» сёзбашдан къуралыб, магъанасы «суу тыйыучу» болгъан орус тилге **«дамба»** сёз сакъланганды.

«Там» атдан къуралгъан, Будиян къаумгъа кирген **Там+бий** эски тукъум барды. Будиян тамбийледен айырылгъан къабартылы тукъум барды. Аладан да айырылыб эрменлилеге, оруслулагъа кёчген юзюкле бардыла. *(Абук кабакны джерлерин Абукладан 1863-1864дж эрмен Тамбийлери сатыб алгъандыла. Эрмен Тамбийледен большевикле ол джерлени сыйырыб ызына Къарачайгъа къайтаргъандыла.)*

(Адыглада «бий» сёзню магъанысы "душман/джау" болады.

"XVIII-XIX ёмюрледен къысха билгиле" макалеге къара.

«Тамбий» абхаз-адыг ат/тукъум эсе, «Там+ душман» деб сабийине адыг ат атарыкъмыды? Тамлыланы аланхазардан

башланганына "абхаз" атда далил болады. "Абхаз" ат "Эб+хаз" атдан башланганды. "Хаз" сёз а, "хаз"+"эр"/хазар юйюрню атыды. Абхазия 8 ёмюрде Хазария ичинде бийлик болгъанды.)

атарыкъсыз (ушкоксуз), атарыкъ-ушкок

гъаж-гъужла- тамлыланы ангылашынмагъан тиллерин эниклеб аталгъан ат

шейит- алан сёзю "шейит" араб "шахид" сёзден тюрленгенди. Хадисге кёре, мюлкюн кьоруулай ёлген шахид дараджадагъа чыгъады.

джерджюзю атла

Берги Гум (Кичи Гум)- Подкумок, Гитче Къарачайда Терезе-Ючёкен эллени (Гум ёзенни) юсю бла баргъан суу

Аргы Гум- Кума, Гитче Къарачайда, абаза элни Красный Восток элни юсю бла баргъан суу

Тауарты – Гюрджюстан эм Абхазия джерлери

Баба - 1.бурун Уруп района Уллу Лаба сууну бойнунда джерни аты. Баба джерни орну Лабаны къалайында болгъаны унутулгъанды.

Габа – тюз айтыу **Габу** болургъа керекди. **Габу** - Уллу Инджикге къошулгъан Псыш сууну 2.Аманкъол суугъа онг джанындан къошулгъан Баба суу (Баба ёзен). Аманкъол да Къобанга къошулады.

башында тау тизгин.

Къазгъанны Башында Тюртюде- тюзю Къызгъычны Башында Тюртюде. Былайда джырлаучу Абугалий Къызгъычны орнуна Къазгъан деб джангылыч айтады.

Къызгъыч - Архызда Уллу Инджикге къошулгъан суу.

Къызгъыч ёзен, суу, аууш.

Тюртю- Къызгъычны башында джер ат. Неда **Тюртюлю** атха джангылыч болургъа болур.

Тюртюлю- ёзен Теберди сууну онг джанында.

Гудух башы - бусагъатда Уруп района Рожкао элни къаты, тегереги. Гудух башны джер орнун бундан бек тюзетелген къыйынды.

Черегейден келген уллу чарагъа - **Черек** ёзенге, Малкъаргъа айтылгъанга ушайды.

чегет Лабагъа- Лаба ёзенни чегет салкъын джаны

Муху башы - Теберди суугъа сол джанындан къошулгъан суну башы.

Бардынг эсе уа ма Хачыпсыда не табдынг,

Сынчыкъны къатында къара джерни да ауузунг толу юч къабдынг

Хачыпсы- Хачыпсыны аты бла бютеу Абхазиягъа да айтхандыла. Абхаз-абаза къауумладан болуб хачыпсы юйюр джашагъан Мзымта ёзенни/джерни аты.

Сынчыкъ- Абхазиягъа баргъан ат джолда бир джерни аты. Орну къалайда болгъанын туура ачыкълаялмагъанма.

Эшме Сырт- болгъан джерин табалмадым

адам атла

Джандар- макалени аллына къара

Джылкъычы - Джандарны атасыны экинчи аты, чам аты. Керти аты унутулгъанды.

Илякъуш/ Илякку/Лаккуш— 11-14 джылда джашко, Джандарны гитче къарнашыны аты. Джандар къая ранда башха нёгерчиклери бла бирге джашыра тургъан къарнашчыгъы. Бир айтыуда Джандар ёлген джыл, Илякку Хумарада Сатанай бийчеде къонакъда болгъан (джашырылгъан?) тамлыланы бир бийлерин акъырын таша къатына барыб, уруб ёлтюрюб къойгъанды. Алайда Иляккуну андан сора кеси сау къалгъаны, ёлгени белгисизди. Илякку атны ал формасы Ильяс болгъанга да ушайды. Иляккушну юсюнден Кавказда эшитген хапарымы Й.Неврузну версиясында табылды.

("Дебош" статьяда джазылгъан Дебошну бир къызы Хумара элге адыг черкеслиге Бесленеев Солтанга чыкъганды. Энди бу китабда джазылгъан "Сылпагъар атауулланы юсюнден" статьяда айтыллыкъ, 1820 джыл туугъан Сылпагъарланы Ильяс да Хумарагъа къачханды. Аны бла Хумара эл бла Сылпагъарланы байламлыкълары уллуду.)

Дуда улу Махмуд (1908-1980дж) фахмулу джазыучу, фольклорист, тарихчи. Алман (немча) джесирге тюшгени бла аты къарачаймалкъар тарихде, эдебийетде аты джашырылыб къалгъанды. Амма миллетге джараулу уллу ишле этгенди. Аланы ичинде фольклор джыйгъанды. Къарачаймалкъар халкъ

сюргюнге тюшгенде, миллетни ёкюлю болуб хакъын тохтаусуз кьоруулаб тургъанды.

Йылмаз Неврузну (1938дж) юсюнден "Къошакъла" статьяда кыысха хапар барды.

Манса - Джандарны анасыны аты, **Джулдуз**- Джандарны эгечи, **Даута**- Джандарны анасыны Дуда-Невруз версияда аты.

Къызылбек- абазалылагъа бийлик этген кырым ханны юзюгю. Аны ючюн Къызылбек тукъумгъа бойсунган абазалыланы атлары **къызылбекле** болгъандыла.

Там, Тамбий- башында тамлыла статьячыкыгъа къара.

Хубийланы Амырхан улу Юсейин- Джандарны кыйын кюнюнде атыб кетген сатлыкъ тенги.

1.Хазлеулени Алибек (Хазлеулери атаул ат)

2.Къырымшаулаланы Танабаш

3.Махыкки деген Алабаш (Ма Хыкки? улу Алабаш)

4.Къарабашланы Махатчи-

таулу къарачай джангыз къошлагъа таша джолла бла адам-мал урлар ючюн тамлыланы, къызылбеклени келтириучю сатлыкъла. Махыкки бла Махатчи бир адам болургъа да болур.

Рыстау Байрам /Гилассы Байрам – абазалада бий

Сатанай бийче - Хумарада джашагъан аланхазар (тюрк) тилли бийче, кырым ханны юзюгюнден болургъа да болур. ("Сатанай" ат алан халкъга бурундан белгиледи. Кёлюме келгенден матриархат замандан къалгъан ат болургъа керекди.

Къарачаймалкъар нарт айтыулада Сатанай нартланы акъылманлары, аналары болады).

ДОММАЙЧЫ, БИЙБОЛАТ, ГАБИЙ

хамайыл-(карманная книга из избранных сур Курана), Куранны сыйлы багъалы сураларындан кьуралгъан, хурджунга сыйынган гитче китабчыкъ

къуу- (фитиль), шокк керек, окъ учурур ючюн шоккда отну (порохну) атылтыучу джыджымчыкъ.

чакъгыч- (огниво), шокк керек, къууну къабындырыр ючюн, эки таш бир бирине къагыб джилтин чыгъарыучу.

тахыран- (сафьян), иги ийленген джумушакъ, багъалы тери

хора- (породистый конь), къумалы ат, "къара" сёзню ал формасы "хара" сёзден тюрленгенге ушайды.

мылтыкъ – эски шкокну бир тюрлюсю, узун шкок
кюз къош- (кош августа-сентября), джай бошала-къач башлана
тургъан заманда къошну аты.

алысын юйдеги- эркишини экинчи кере, джылы келиб
къурагъан юйдегиси

бердан/берданка- (винтовка Бердана), хырлы ушкок, 1870-
1939джыллада орус-совет аскерледе болгъан хырлы бир окълу от
саут. Бир минутга 10-15 патрон атхан, 300-1500 метр
узакълакъга ургъан хырлы аскер ушкок. *"Тёнгерёб тюшдюнг
бердан окъну кётюрмей..." Къанаматны джырындан.*

адам эм джерджюзю атла

Джанукку - Доммайчыны юйде айтылгъан ал аты

Хадагъжукъ улу (Атажукин) Джамболат (Джанботбий)-
кабар бийлени Уллу Къарачайда ёсген туудугъу, КъЧР-де Зеюко
адыг элни Джамболат къурагъанды. "Атаджокъ" ал аланхазар
атны тюрленген адыг формасы Хадагъжукъ болады. Ёксюз (не
гыбышы) болгъан болур Атаджокъ.

Ханокълары (=Ханохлары= Ханухлары= Каноковы) –
Джамболатны къайынлары, артда Джамболатны ала кеслери
ёлтюргендиле

Домбай-Ёльген- 4046 мийиклиги болгъан тау, суу

Доммайчы Дуппур - Гум (Терезе) ёзенде тау, бююн аты
терсине орусча Людмила-гора деб джазылгъанды.

Доммайчы тала- Биринчи баш версия-Доммайчы дуппурну
къатында Доммайчы кёб тохтаучу джер. Экинчи версия Терезе
(Гум) ёзенде Доммайчы дуппур бла бусагъатда Терезе элни орта
сюреминде джер

Джамболатны Тёбен Тардан таныйды. Былайда Ташкёпюр
джерне не Аман Ныхыт джерине болургъа болур. Алай а Къобан
ёзенде башха тар джерле да кёбдюле.

Тамчыбашы тау, Тамчы суу - Гум (Кума) сууну сол
джанында къошулгъан,

Къаялы Аркъа- (Скалистый Хребет)- экинчи аты **Гитче
Аркъа**, ючюнчю аты **Къайалы Сыра-таула**. Къарачайны
Малкъарны джерлеринде кенделенине баргъан таутизгинле,
мийик таула бла тау сыртланы айыргъан, Адыгеядан башланыб-
Тегейге джетген къаялы таутизгинле, Гитче Аркъа, Сыра таула.

Бузлу (Къарлы) Аркъа, Тау Аркъа (Главный Кавказский хребет)- Къара тенгизден Каспий тенгизге дери мийик къаялы бузлу тау-сынджыры.

БАРАКЪ БЛА ДЕБОШ

Дебош

онча - (1.десятка. 2. отделение)

Бурун Аланхазар (къарачай) аскер къурамда бир буйрукъга сыйынган, саны 10-12 аскерчи (чора) болгъан бёлюк.

такъым/тагъым – (группа), гитче джыйын, бираз къошулгъан зат («**такъ**, терек **бутагъы**»)

бурун аланхазар аскерни къурамында юч-тёрт ончадан къуралгъан бир буйрукъда болгъан аскер бёлюк неда эки джыйырма аскерчи джыйыны, (взводну санына джууукъ аскер) **бёлек-**

1. (группа) саны туура белгили болмагъан адам/аскер/мал джыйын.

2. (полк) орус къазакълада, аскерледе «полк» аскер къурам. «Бёлек-пёлек» аланхазар аскер къурам тамалы ногъайлылада «пёлек» къазакълада «полк» бола сакъланыб, аладан орус гиназланы патчахланы аскерлерине кёчюб, аскер къурам тамалы болгъанды.

бёлюк- (1.доля/часть 2. подразделение) 1.бир-кесек 2. юлюш (Эм алда «бёлек»-«бёлюк» бир ангылатма сёз болгъанлыкъга артда магъаналары джууукъ болса да бираз тюрленгенди. Сёз ючюн, аскер бёлек бёлюкледен къуралады.)

иктидар - (власт) адамгъа, джамагъатха, миллетге, къырылгъа ийелик этиу

Гум сууну тегенеси джанындады. Башхача, Тешикташ къол да дегендиле, алайда Тешикташ атлы суучукъ да барды.

бабас- (поп), христиан динни къуллукъчусу

тегене-

1. (колода) ун элерге, тылы басаргъа бир сауут.

2. (корыто) малгъа къышхыр, будай берирге бир сауут

3. (бассейн) (синоним «бойун») суула эм ырхыла бир уллу суугъа, не тенгизге саркъган джерлени-ёзенлени бирикдирген ат

юлле- 1. (мундштук) хазыр бурулгъан тютюн ичиуге джарагъан быргъычыкъ, чубук

2. быргъычыкъны учунда тютюн орну-табакъчыгъы болгъан тютюн ичиу керек

кисе- (кисет) тютюн сакълаучу, джюрютюучю хурджун **солтан-аул/султан ауал** **ногъайлыла-** (салтан аульские ногайцы) Къырым ханны хан болалмагъан уланларыны эм тудукъларыны аты солтан/султан болгъанды. Былайда "аул/ауал" сёз "ул" сёзню орнун тутады. Аллаи солтанга/султанга бойсунган ногъайлыланы атлары солтан-аул ногъайлыла боладыла. (*Къандауур Солтанчыкъны хапарына къара: ханны султан юзюгюнден Султан Къылыч Гирей туберикди*). Ногъайлыланы кёбюсю Кавказдан къысталгъанындан сора, къалгъан кесеклери адыглагъа къошулгъандыла. Солтан ногъайлыланы солтан гирейлери да адыг черкесле болуб къалгъандыла.

"ногъай (къырым) ханла" - 17-19 ёмюрледе Къарачайгъа хоншулукъ этген "ногъай/къырым ханла" керти ханла болмагъандыла. Ханланы иктидарсыз (властсыз) къалгъан туудукълары болгъандыла. Таулула бурун солтан эм герий тукъумлу ногъайлыладан, адыг черкеслиледен акъсюек къызыны урласала "къырым ханны къызын, ханны къызын урладыкъ-алдыкъ" деб къойгъандыла.

кюбе- (панцырь), темир габрай, темирдей этилген, къат-къат къалын къайишден да этилген садакъ окъдан, кесиучю сауутдан сакълагъан къорума дженгсиз кёлек-габрай

къалмыкълыла/къалмукула- (калмыки)-монгол юйюрлю миллет. Къалмыкъ/къалмукъ ат былагъа аланхазар сёзден бегигенди. Ислам динге кечмей эски буддист динлеринде къалгъанлары ючюн "къалмакъ/къалма+укъ" ат атагъандыла.

Баракъ

къатаргъа - (каторга) Россияда патчахлыкъ заманда тутмакъны тургъан джеринден тышына Сибирге ашырыб, азап-джеза чекдириу.

урун/ урунла-(товар) урунууда сатаргъа хайыр алыргъа этилген, адамгъа джараулу керек

тапанча- (револьвер) бурунгу от сауут, бир къолдан окъ атылтыучу гитче сауут.

герох- (пистолет) тапанчадан кеч чыкыган кьол от сауут.
кьадама – «(неприступная твердыня) «Кьолунга да кьадаманы салдыла, /Джолунга да чыгыанакъла джайдыла» 1. адам кючюкьярыу джетмез зат/кьюрам 2. кьюруу, джауну аллын ётмезден тыйгъан кьюрам. **«Кьадау»** бла **«кьадама»** сёзлени магъанасы бирди, синонимледиле.

бегенда/бегенди – (аренда) Эм алгъа ийеси башха болгъан джерни алыб, ачха бермей хайырлануу. Артда патчахны заманлары джуукъ заманлада хайырланган джерге ачха бериб башлагъандыла.

алтынлы ушкогуму- (нарезное ружье) от сауут, шкокну бир тюрлюсю. Эм алгъа окъ быргъысында алты хыры болгъан Уллу Къарачайда патчахны аскери келгинчи джюрютюлген ушкок. Артда ал магъанасы "алтылы" унутулуб, агъачында оююлары (алтучлу джулдуз) болгъаны ючюн алтынлы ат берилгенди. Гитче Къарачайда «керексиз джигитлик этген» эркишиге **«алтыхыр»** деучен эдиле.

адам эм джерджюзю атла

Хурзук аууш- Кьобан суугъа кьошулгъан Узункьол сууну ызы бла чыгыыб Тау артына ауугъан 3291 метр мийикликде болгъан аууш. Хурзук ауушну экинчи аты **Далар аууш**

Абукланы Бийаслан- Абукъланы Хаджини джашы

Абукланы Хаджи= Абукъланы Махамет (Махамет-Хаджи?) –

. Къабартылылагъа джангылыб кьошадыла Абуклары абадзех кьаумлагъа бийлик этегендиле. **Абукланы Атажукону** юйюрюнденделе. Абукъланы Атажукко Дудаланы Амантиш бла Уллу Къарачайгъа орус аскерлеге (Еммануелге) таша тау джолланы кёргюзтуб, джол устасы болуб Уллу Къарачайгъа келтиргенди. Аны ючюн Абуклагъа орус генералла Къарачайны бюгюнгю Первомай элни джерлерин бошуна бергендиле.

Ходжаланы Умар

Сарай- Баракъны анасыны аты

Акь-Къалада сары илячин джырлайды,

Хусюн кызы ариу Залихат джылайды.

Уллу Лаба (Большая Лаба)- бюгюнгю Къарачайны кюн батыда кьыйыр уллу ёзени

Инджикле- (Уллу эм Гитче Инджик) (Зеленчуки-Большой и Малый) –Къарачайны (Аланьяны) ара джерлери эм суулары, Архыз ёзенлери

Балыкъ- (Малка) - Минги тауну тубюнден башланган суу бла ёзенни аты. Балыкъ суу/ёзен Басхан суу/ёзен бла байламлыды.

Тешик-Таш– (название местности) Ючкёкен ёзенни огъарысы, Бийчесынга кирген бир джерни ёзенни атыды. Тешик таш суучукъ Ючкёкен суугъа къошулады.

Дундук-Омбо хан- 20-25 минг къалмыкъ къазаннга (юйдегиге) башчылыкъ этген хан болгъанды. Орус патчах джанлы болуб, Шимал Кавказда Къырым ханлыкъ бла бла къазауат этиб тургъанды. 1768-1770 джыллада тюрк муслиман юйюрле бла Къарачайны (Мальарны) джерлеринде ногъайлыла бла къабартылала бла сермешиулери болгъанды. Къатыны къабарты тукъумдан, аты къарачаймалкъар ат "Джана" болгъанды. Дундук Омбо ёлгенде адамлары Къытайгъа кёчюб кетгендиле.

Кубран- Мара ёзенге бурулгъан джерден бираз тёбен тюшюб, Къобан сууну сол джагъасында джерни эм къулакъны аты.

Нарсана-Кисловодск

(Нарсана атны эки версиясы барды:

1.Нарсана –бурун гун-алан къала «**Нартсана**» атдан чыкъганды. **Нартла** (гуналанла) Минги тауну эки джанында ёзенледен бир джерге саркъыб, джоржуну аты бла кеси кеслерин, аскерлерин санаучу джерге айтхандыла. Кечирек алайда къала ишлениб аты **Нартсана** болгъанды. Къала 6-14 ёмюрледе бюгюнгу Кисловодск шахарны Аликоновка районуну джеринде, «Замок коварства и любви» ресторанга баргъан джолну сол джанында, къая башында орналыб тургъанды. Бусагъатда алайын юй орунлагъа чачхандыла.

2. Нарсана аскер башчы тишириу **Нартсана** атдан чыкъганды. Гун-аланланы (нартланы) башчысы джигит **Нартсана** урумлуладан джуртун къоруулай, ала бла ачы къазауат этгенди. Урумлуланы (византийцы) саны кёб болгъанды. Ахырында **нартла** Урум-тауну башында къалада букъгандыла. Бусагъатда Урум-тау орусча «Римгорка» сёзге тюрлениб Ючкёкен-Кисловодск арада, тёгереги къая башы тюз болгъан тауну атыды. 6-14 ёмюрледе Урум-тауну башында тюзде къала болгъанды. Урумлула къая башында

къаланы аламай, нартла да къаладан тюшелмей кѣб заманны тургъандыла. Гуналанланы (нартланы) ашлары суулары бошалгъанда аскер башчылары Нартсана урумлуланы юслерине къаядан аты бла секиргенди. Тишириу тулпарлыкъны юлгюсю бла нартла алайда эрикген урумлуланы кѣблерин къыргъандыла, эм джуртларындан къыстагъандыла.

Кисловодскиде «Нартсана» къала бла «Нартсана» аскер башчы сермеш этген Урум-тау къала бир бирине бек джууукъ болгъанын эсгерсек-эки версия бир-бири бла байламлы боладыла. Урум тау бла Нартсана къала болгъан джерни арасы он къычырым боллукъду.

«Кисловодск» Нартсананы къатында чыкъган, **Ачы суу** деген гара сууланы атын орусха кѣчюрюб айтылгъанды.)

Сантукъ-Ессентуки

(**Сантукъ**-бурунгу алан сахарны аты. Бюгюн ол джерде Ессентуки сахар орналыбды. «Эсентюк» гара суу чыкъган джерде алгъа аланла, артда ногъайлыла къойла джуундуруб, аладан орусха Ессентуки ат кѣчгенди. «Сантукъ» ат «Эсентюк» атдан эскиди, аланхазар къала-сахарны аты болгъаннга ушайды. Сантукъ атха ушагъан Теберди ѳзенде «Сынты» къала-сахар болгъанын билебиз. Теберди ѳзенде Сынты къалада Сынты атлы 10 ѳмюрде ишленген килиса сакъланганды. Сынты бла Сантукъ бир сѳзден къуралгъанга санайма.)

Исси Суу – Пятигорск

(Машук тауну къабыргъасында **исси суула** (радон) чыгъадыла. Алгъа исси гара сууну тюбюнде, атын орусха кѣчюрюб, Горячеводский элчик къуралгъанды. Пятигорск кечирек Горячеводский районда къуралыб башланганды. Артда сахарны кѣбюсю **Бештау** тюбюне къысылыб аты орусча тауну аты бла айтылыб экиси эки башха болгъандыла. Къарт къарачайлыла аланы бир биринден айырмай Иссисуу дей эдиле. Революциягъа дери къарачайлыланы Иссисууда къонакъ эм аш юйлери болуб, Иссисуугъа барыб сатыу-алыу этгендиле. Бай къарачайлыла фазтонлагъа миниб, солургъа Иссисууда ипподромгъа барыб, чарсха къараб келиб тургъандыла. Пятигорск ипподром 1885дж ачылгъанды.)

Тау арты- Южный Кавказ, Гюней (Къыбла) Кавказ. Бурун Гюрджюстан-Абхазия джерле. Бюгюнлюкде Гюрджюстан, Эрменистан, Азербайджан кыралла болган джер.

Улоу- къабакъ- абаза Улоу бийни аты бла (Лоов), Красный Востокну элни эски аты

Абук- къабакъ- абадзех Абукланы бийни аты бла (Абуков), Первомай элни эски аты

Акь-Къала –Къобан сууну онг джанында бюгюнгю Къарачай районда джерни аты. Эски алан Акъ Къаланы аты бла айтылады.

ГАПАЛАУ

бегенди/бегенда-аренда

мылталамакъ/мылталаргъа – (угонять)-мал урлагъанга, сюргенге «мылталады» дегендиле

адам эм джерджюзю атла

Уллу Гапалау бла Гитче Гапалау- туугъан къарнашла

Наны улу Мухаммад

Зекерия улу Окъуб, Зекерия улу Хаджи-Махмуд

Ижаланы Мусса- Гапалауну мурдары, джырланган джырдан уяла, Сылпагъар дертден къоркъа Осман Солтанлыккъа кечюб кетгенди.

Шаухал бла Шакай – Гапалауну къаугъалы къонакълары.

Гапалауну ёлюмюню юсюнден басмалагъан хатарында

Лайпанланы Сейит экисин да (айырыб [redacted] [redacted]

Шаухалны) уллу айыблаб, адамлыкъларын сёгюб джазгъанды.

Сейит бу экисини юсюнден джазгъанын кесибизни «Гапалау» хапарыбызгъа кечюрмейбиз. (Хапар Сейитни «Бырмамытны джыры» китабында Черкесск ш.1987дж 243-250 бетледе басмаланганды).

Инджургъота - Карачаевск-Джэгетей арасында «Красногор» совхозну, Къобанны кюнбетлериндеги кызыл къаялы джерлеринде бир ёзен

Мурдух-башы - Гум-башы ауушдан Бийчесын таба ёргерек барыб, (Уллу) Мурдух суу Аманкъолгъа, Къобан бойнуна саркъган ёзенлени бириди. Бир-бир картадалада джангылыч Муздух деб джазылгъанды.

Макъалы кёлчюк - Мурдух ёзенде гитче кёлчюкню аты.

ТОХТАР БЛА АНЫ ДЖАШЛАРЫ

манс – (вид кожаного плоского каната) бир ёгюз териден кенг-кенг кесилиб, бир бирлерине кёшулүб бегитилген узун кючлю джассы джиб

сюргюн- (высылка) артыкылык эм терслик бла джарашыб джашаб турган джеринден кысталыу

сафар/сефер- (арабча путешествие)- кырым ханны Москвага уллу аскер кючле бла (100минг чорасы бла) джортоуулу

чабыуул-

1. кырым хан джесир алырга (50-40 минг чорасы бла, орта кючлю аскери бла барганы.

2. джайау эм атлы аскер бирге этилген джортоуул, узак джерге болмай джуук джерге этилген джортоуул

бешбаш-джесир алырга гитче джортоуул (4-5 минг аскерчи бла)

портупея (герох бау)- герохну белбауда тутар ючюн имбашлары бла барган тери баула

шахид дараджа- хадисден: «сыйын,мюлкюн, юйдегисин кёруулай ёлген муслиманлы шахид дараджада болады».

асыр - ёмюр, джюз джыл

адам эм джерджюзю атла

Тохтар (Наны, Зекерия (Бешбаш), Чора)- Тохтар бла аны юч джашы

Сылпагъарланы Чарлапенди (Добарлары)- 18 ёмюрню ахырында айтылган алим, билимли апенди

Сылпагъарланы Джашар эм аны джашы Абдурахман

Байчоралары- Революцияны аллында Байчоралада бай атауул-Бёденелери

Лайпанланы Сейит – Ючкёкенден белгили журналист, джазыучу.

Яшка Белогуб - 1919-1920дж. Беккич (Бекешевская) къазакъ элден чыкган, Гитче Къарачайда кёшлагъа тонау чабыуул этиючю бандит джыйынны башчысы

Махамет-Мырза, Окъуб, Хаджи-Махмут –Зекерияны уланлары

Шкуро- Шкуро А. Г.– (1887- 1947) Акъ Аскерде белгили генерал-лейтенант, корпусну башчысы, 1918-1920дж , Кюзей (Шимал) Кавказда (Нарсана, Сантук, Къарачай, Ставрополь,

Екатеринодар, Воронеж джерледе) большевикле бла кёб кызауат этгенди.

(Къабартыдан Нарсанагъа келечиле Шкурогъа саугъагъа ат бла ат керекле алыб келгендиле. Къабарты келечилени башчысы Кодзоков Шкурону атын унутуб: «Генерал Кожжа прими от нас коня» дегенди. Шкуро да : «Бу мени атымы унутмазча бир этчигиз, 40 шампалны сыртындан бегитигиз» деген буйрукъ бергенди. Терс-тюз болгъанын билген Аллахды-биз къартлада быллай хапар джюрюй эди)

Чыракъсырт (Чыракъ Сырты) – (название местности, плоскогорье между Учкеевским и Терезинским ущельями) Ючкёкен ёзен бла Терезе ёзенни арасында, Чыракъ Дуппур тауну энишгесинде 6-8 кычырым узунлугъу бла 2-3 кычырым кенглиги болгъан джерни (сыртны) аты.

Терезе - Гитче Къарачайда Берги Гум бойнунда бюгюнгю эл. 1920 джыллада Уллу Къарачайдан, тар ёзенледен кенг ёзенлеге чыкыганда джер терезеча кёрюнуб, элге алай Терезе ат аталганды.

Урумтау=Римгорка Гитче Къарачайда Ючкёкенни къатында тау. Тауну башында эм тегерегинде 6-14 ёмюрледе аланхазар шахары-къаласы болганды. 1395-1396джыллада Тамерлан къурутханды. Нарт айтыулада аты айтылады.

Беккич - Бекешевская, Къарачайны чеклери къатында Баталпашинск бла Сантукъ арасында къазакъ эл

Ысхауат=Хасауат – Балыкъ суугъа къошулгъан, Бийчесындан саркъган Ысхаут сууну бойнунда орналгъан, Къарачайны эски эллерини бири.*(Алгъа айтылгъан аты Хасаут сёздю)*

Къобан -Инджик джанлары - Къобан суу бла Инджик сууланы арасы джерле,ёзенле

КЪАНДАУУР УЛУ СОЛТАНЧЫКЪ

къаст- (намерение) иннет, мурат, умут

урумлу-бюгюнгю греклилени эски атлары.

ромалы- Рим/Ром шахарда, империяда джашагъан латин халкъны адамы. Ром империя 4-5 ёмюрледе экиге бёлюнуб, бизге джууукъ Шаркъ-Ром империяны аты бла Византиягъа да Урум деб, анда джашагъан грек миллетге «урум» ат кёчюб къалганды.

чын- аскер эм кырыл башчылыкъ (иерархияда) дараджада ат (чиновник бу сѣзден кѣчгенди орусха). Бизге да гунну/гунман юйюрле бла келгенди. Алада Хунну/Гунну императорлугъунда кырал ишлени кытай адамлары бардыргъандыла. Кытайны эски аты «Чын/чин» болгъанды, сѣз ючюн аладан келген «чин мияла»- фарфор.

Октябрь Инкилаб/Ынкъылаб- (Октябрьская Революция), орус тарихде большевикле иктидарны алгъан кьозгъалыу ишни аты **Кавказлы атлы тюмен** – (Кавказская туземная конная дивизия), Кавказда 1914дж орус патчахны буйругъу бла кьуралгъан, джюзден 90-ны муслиман атлы болгъан дивизия. **«Кийик Тюмен»** - «Дикая дивизия», тарих литературада Кавказлы атлы тюменни аты

тюмен/тюймен -бир буйрукъда тургъан, он минг аскерчиси (чорасы) болгъан аланхазар аскер бѣлек. Орусда бу сѣз «тъма» деб бегигенди. Бу эски сѣзюбюз бизни джыллагъа дери магъанасын бек бузмай, онсомлукъ кьагъытха «тюмен» деб кѣчгенди.

аскербаш – (военноначальник), уллу аскер бѣлеклени баш командири (комутаны)

«Бирлеш Россия» - «Единая Россия», 2002-2009дж. Россияда власта болгъан партия

абычар- (офицер),ал статьялада ачыкъланганды.

полк-«бѣлек/пѣлек» аланхазар сѣзден, уллу аскерни ичинде бир буйрукъга сыйынган бир кьурам

кѣрюнджю- бурун аланхазар аскерлени аллында байракъ тутуб узакъдан кѣрюнчю болуб тургъан. Аланхазар

кѣрюнджю/хѣрюнджю сѣз орус кьазакълагъа, поляклагъа *хорунжий* болуб кѣчгенди. Артда орус казак аскерледе лейтенантха келишген абычар чын.

эсаул/ йасауул/джасауул – (есаул)

1. джуукъ заманлада -къазакъ аскерледе майор, подполковник орнунда джюрюген чын

2. бурун заманлада патчахлыкъ тукъумдан чыкъган, не патчахлыкъ тукъумгъа кысха джуукъ болгъан, Хазарьяда (Аланьяда), минг атлы аскерни неда юч-тѣрт минг санлы джайау аскерни башчысы, синоними мингбаш. (Неда Чингизханны

«Йаса» джоругъун сакълаучу «йасауул» болургъа да болур. Тюрк тилде «ана йаса»- конституция магъана тутады)

окъбыргъы -(пулемёт) окъланы кёзюулетиб атхан отлу сауутну бир тюрлюсю

окъбыргъычы – (пулемётчик) окъбыргъыны устасы
узун джортоул- талай айгъа, джюзле-мингле кычырым узакълыкъ болгъан джерлеге джортоуул

окълатьу (окъ тизмети) - расстрел, отлу саутдан атыб ёлтюрюу, окъ бла уруб ёлтюрюу

джаза /джеза - (наказание), азаб салыу/чекдириу

ОГПУ- Объединённое государственное политическое управление, КГБ-ны 1923-1934 джыллада ал аты. Биринчи аты ЧК, ызындан ОГПУ болгъанды

(ВСЮР) - Вооружённые силы Юга России – 1918-1920

джыллада Россияны кыбласы бла Украинаны кыбла-догъу джерлеринде большевик кызыл аскерле бла къазауат этген Акъ Аскерни аты.

«Орус Азатландырма Аскер» - Русская Освободительная Армия –*РОА (Къарачайда, Инджик районда 1920дж. большевиклеге къаршчы къуралгъан орус къазакъ аскерчикни аты. Джыйырма джылдан сонгра РОА атны Власов немчала джанлы болгъан орус аскерлеге 1942-1945джыллада атагъанды)*

уполномочанна* Черёмухин* - уполномоченный Баталпашинского Ревкома. Аты да белгисизди, алай а Къарачайны мамырлыгъын бу адам чачханды.

узун джортоул- узакъ джоллу, кёб заманлы (2-3 айгъа барыу) джортоуул.

адам эм джерджюзю атла

Урум – эски заманлада Византияны къарачаймалкъар (аланхазар) аты.

Къыйрым/Къырым- (Крым), Къара тенгизде джарым айрымкъанны аты

Румэли- Балкъан джарты айрымкъанда джер аты, Грецияны бир региону. Фессалия Румэлини бир джери, Пинд 2000 метрден мийик тау джитиси

Ариукъыз (Невиномыск), Аланхазар (ногъай) джерни тюз эски аты. (*Ариу къыз атлы джерни тюз кѣчюралмай, Невинная девушка деб айталмай **Невинный мыс** деб кѣчюргендиле.*

*Тенгиз болмагъан джерде **мыс** деб неге айтхан эселе да?)*

Къапы къойундакъ -Бештаудан Нарсанагъа дери джерни ёзенни бурун аты.

Гюрджю- Тау артында къарачаймалкъаргъа хоншу эски халкъны эм **Гюрджюстан** къыралны аты.

Сухум-Согъум эски тюрк къала, къарачайлыла таулула Россиягъа киргинчи, сюрюб барыб къой-тууар-ат, джюн урунла сатыучу ауушдуручу джер эм къала.

Баталпаша уезд- орус патчахны заманында бусагъатдагъы Къарачай Черкес республиканы джери бла Невинка стансени тегерегинде джерлени бирикдирген административ къурам.

Карданик –Инджикде къазакъ эл, бюгюн кѣбюсю къарачай болгъанды

Георгий-Осетиновка- тегей эл, бюгюнгю Къарачай шахарны къатында орунлашхан

Царицыно- Волгоградны патчах заманында аты, эски аты Сарай-Берке

Лепшокълары, Джаммалары –эки тукъумда Сылпагъарланы къатында, аладан кечирек орналгъан, Къартджуртда хоншу тийреле болгъандыла. Экиси да Малкъардан кѣчюб келиб, Сылпагъар тийреден кечирек орналгъандыла. Лепшокълары Къудайладан айырылгъандыла,

Джаммалары Малкъарда Заммалары болгъандыла. Джаммалары Сылпагъарлагъа сют къарнаш болуб, къатларында алай тийре болгъандыла. (Кеслери Джаммалары айтхан бла: Малкъардан Къарачайгъа кѣчген туююл, Уллу Къарачайдан Черек бойнуна (Малкъаргъа) кѣчюб анда Джаммалары Заммалары болгъанды дейдиле.)

Гутча (Гитче), Солтанчыкъ бла эки къарнашдан туугъан, **Гутча**-бѣрю балачыкъ

Къырымшаухалланы Мырзакъул – Къызыллагъа, большевиклеге къаршчы Акъ аскерде полковник, 1940дж., эмиграцияда аушханды

Хвостиков генерал- Къарачай историяда аты генерал болгъанлыкъга, башха къайнакъладан ол генерал болгъанына

далил табылмайды. Граждан къзаутда чынланы кеси кеслерине тынч бергендиле. Кертиси бла полковник болган болур.

Л.Г. Корнилов-Лавр Георгиевич Корнилов (1870-1918),
Россияны айтылган эм пахмулу **аскербаши, 1917-1918**джыллада бир бирини ызындан болганды:

- 1.Петроград Аскер округу башкомутаны, 2.бютеу Россия Аскерлени Башкомутаны (Верховный Главнокомандующий),
- 3.Разылы Аскерни Башкомутаны (Главнокомандующий Добровольческой армией)

аскербаши-военноначальник, улуу аскерлени башчысы

Казбулат Улагъай - Улагай Кучук Касполетович – (1892-1953дж), 1918-1920джыллада, Черкес атлы полкга башчылык этген, тамыры ногъай мырзаладан болган полковник. Къатыны орус. Къзауатдан сора

Болгария,Албания,Германияда джашау эте, ахыр джылларын Чилиде ётдюргенди.

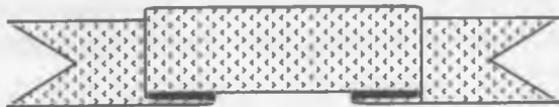
Къылыч-Герий - Клыч Султан-Герий 1880-1947 черкесли (ногайлы) Кийик Тюменде ротмитср, полковник, Разы (Гёнюллю) Аскерде генерал-майор, Къарачайда, Кавказы башха джерлеринде 1918-1920дж большевиклеге къаршы къзауат этгенди. Къарачайлыла бла улуу шохлукъ тутханды.

Керенский- патчах властан тайганда, биринчи кърал тамада **Байрамукъланы Джатдай-** 20 ёмюрню алында джашагъан Къарачайда Малкъарда белгили джигит. 1922 (1921?) джылны ал сюреминде Къабартыдан большевик милиция Балыкъ ёзенледе орналган къарачай къошлагъа чабыуул этиб талай адамны да ёлтюрюб, малларын сюрюб кетгенди. Большевикледе къуллукъда ишлеген Хасан улу А., Айбаз улу М. Къарачайны джерлерин къабартылыладан къорууларгъа атлы полк (карачаевская милиция) къурагъандыла. Анга башчылыкъга Джатдайны сайлагъандыла. (Къарачай полк къызыл полк болганы ючюн Къандауур улу Солтанчыкъ бу полкга кирмегенди). Алай а, большевик оноуда къуралса да полк таулу Къарачайны джерин къабарты джыйынладан къоруулагъанды. Къабарты джыйынланы башчысы большевик Бетал Калмыков болганды. Къарачай атлы полк къабарты большевик аскерлени Къарачайны Балык (Малка) джерлеринден къыстаб, Къабартыны аралыгъын Нальчикни алганды. Юч кюнню

Нальчикни беклеб тургъандыла. Будённый-Ворошилов Беталгъа болушлукъга Атлы Аскерни бригадасын ийгендиле. Аны ючюн къарачай полк Нальчикден чыгъаргъа керек болгъанды. Къарачайгъа къайта къабарты элледен бютеу малларын сюрюб алай келгендиле. Ол малыны Гитче Къарачайда къошлагъа юлешгендиле. Сюрюб келген малладан алгъа тул къатынлагъа бергендиле. Гитче Къарачайда 13 къой джетгенди хар юйдегиге. Артда большевик власт бегигенден сора Балыкъ (Малка) ёзенни джерлерин Совет власт Къабартыгъа бериб Къарачай бла Малкъарны арасын бир биринден айыргъанды. Бюгюн ол джерле Золка районну тау джерлеридиле. (Къарачай полк Нальчикни юч кюнге алгъананын тарихле джыйыучу Алийланы Солтандан эшитгенме. Къабарты адыгланы сюрюлген малларын хар юйдегиге 13 къой юлешгенлерин ючкёкенчи Сылпагъарланы Исламдан эшитгенме)

Алийланы Таукъан-Алийланы Умарны джуугъу, аны бла бирге къызылла джанлы болгъанды, большевиклеге къуллукъга киргенди, граждан къазауатда ёлгенди.

Темирболатланы Алий-Чыракъ Сыртында къызыл аскерлени къыргъанлагъа къатышхан

"АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ"-

2-чи китабны ачыкъламасы

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

сылмакъ бычакъ- сылпакъ эр

джерлеш- (населённый пункт) эл, тийре,

илипин-(лоток, небольшой канал) къазылыб ишленген, ташдан салынган суу ыз

илкич – (коновязь) атны «парковкасы», атны юй аллында, арбазда тагъаргъа джарагъан темирден, агъачдан, ташдан къурулгъан керек.

202 минг къарачайлы- къарачайлыланы керти адам саны 2002 джыл 202 минг адамдан артыкъ болгъанды. Россияда адам санаб, тергеуню ачыкълардан алгъа Израильде чыкъган газет Россияны миллет адам саны баямлагъан эди. Израиль ачыкълауда: татарлыланы саны 7млн. артыкъ адам кёргюзте эди, арта переписьде уа 5,5 млн. кёрюндю, **къарачайлыланы саны 202 минг адам кёргюзтдю**, переписьде уа **192 минг адам кёрюндю**, къабартылыланы саны 480минг кёргюзтдю, переписьде уа 530 минг адам кёрюндю. Ол демек, Москва власты тюрк миллетлени адам санларын не заманда да аз кёргюзтюр кюрешгенди. Бирси башхаланы уа (сёз ючюн эрменлилени, къабартылыланы, тегейлилени) адам санларын артыгыракъ огъуна джаза тургъанды).

Юнус - Лайпанланы Къазийни «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж китабыны 216 бетинде Зукку пристопну факсимиле халда чыкъган тукъум

тизмесинде Юнусну джашы болмагъаны танылады. (Бу версия бла Петрусевични тизмесинде 128 улан боладыла). Алай а Лайпанланы Къазийни «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж китабыны 142 бетинде Зукку пристопну басма халда чыкъган тукъум тизмесинде Юнусгъа 3 джаш джазылгъанды. Юнюсюн туудукълары айтыудан: Петрусевич пристав болгъан заманда Юнюсюн юч джашы болгъанды. Аланы бириси Чухма тизмеге джазылгъанды. Тизмеде эки кере санаугъа тюшмез ючюн, Юнюсюн эки джашы джазылыргъа керекди.

шартлаб - (условно) сёзге айтханда, болур дегенде

осуй- (опекун) аталыкъ; сабийге, къарыусузгъа-рахынга аталыкъ эм джууукълукъ этиу

къышлыкъ- (кишлак) къыш да джай да бир джерде тургъан къош

топлаб- бир бирине къошуб

топлама-(сумма,итог) бютеулей, бары биргелей

сѣзбаш- (корень слова) сѣзню башы эм ал джиги.

(лингвистлерибиз орусдан кѣчюрюб сѣзбашха «тамыр» деб джангылыб белгилейдиле.

Алай а бизде орус сѣздеча «корень»-«тамыр» джожкъду, бизде сѣзню башы барды.

Сѣз ючюн: орусда о+без+глав+л+енн+ый,

бизде баш+чы+ла+ры+быз+ны+къы+ла.

Бу юлюде ачыкъланады- орусда тамырдан бутакъла

чыкъганча сѣзню «глав» джигине эки джанындан

(приставка,суффикс) къошулуб джангы сѣзле алай

къураладыла. Бизде уа ал «баш» джикге башха джикле

(аффиксле) къуру бир джанындан, ызындан къошулуб, джангы

сѣзле алай къураладыла. Аны бла кертисин айтханда, бизде

сѣзню ал джиги «сѣзбаш», орусда «корень» болады.)

динбилим- религиозное знание/образование, хадисле,фикх,

Куран тафсири башха ислам билимле

АСАБ- Аллахны Саламы Анга Болсун, фыйгъамбарны юсюнден

сѣлешгенде, аны аты айтылгъанда муслиманга борчду Аллахны

Саламын анга теджеген.

сырпын – (меч) аузу, къылы (къылычы) тюз, узунлугъу 1-

1,4метр, эки джаныда джити болгъан кесиучю чанчыучу

бурунгу ауур сауут. Биринчи джез, артада темир, ызы бла болат

сырпынланы ата-бабаларыбыз минг-минг джылланы алгъа этиб

тургъандыла. Бу сѣз орусха "**серп**"-"оракъ" магъанада кѣчгенди.

(Сырпын сѣзню лингвистлерибиз ауузу бираз тогъайракъ

болгъан сауутну джангылыб «сабля, шашка» деб кѣчюредиле.

Аны ючюн, къонубузгъа да келишгени ючюн башха

ачыкълымала къошайым:

сарпын-сырпынны бир тюрлюсю, атлы джюрютюучю,

сырпындан ауууракъ, узунракъ.

къыл/къылы/кылыч/- (клинок)- саблы саутланы кесиучю-

чанчыучу кесеги (джиги)

кыылыч-

1. (клинок) биринчи ал магъанасы-бычакъланы, сырпынланы сабындан артыгъы, кесиучю-чанчыучу кесеги

2. артда бегиген магъанасы- сырпындан кыысхаракъ эм дженгилрек кесиучю, чанчыучу сауут.

саблы-(сабля) кесиучю-чанчыучу сауутланы бирикдирген ат. Орусха бизни тилден «сабля» деб орта ёмюрледе кёчгенди. Орта ёмюрледе саблы сауут дженгил болуб, ауузу-кыылычы тюзден кыынгыракъ болгъанды. Аны бла «сабля» орусда сырпындан кеч чыкълан, кыылы бюгюлерек сауутну аты болуб бегигенди.

шешке- (шашка), сырпындан, кыылычдан кеч чыкълан, орта ёмюрлени арт сюреминде джюрютюлген, ауузу-кыылы кыынгыр эм къуру бир джаны джити, дженгил, атлы джюрютген, узунлугъу 0,8-1,0метр болгъан сауут. (Шешке/шашка **тиш/шиш** сёзден башланганды, сёз ючюн **тишлик/шишлик/шашлык**)

къама- (кинжал), кыылы тюз кыысха эм эки джаны да джити бычакъ, юй джумушха джараулу адыр (керек) эм сермешиуге джараулу сауут. (**адыр**-инструмент)

Саблыны (кыылычны) юч къурамы (джиги) барды: биринчиси **саб**, экинчиси **кыылычы/кыылы**, ючюнчюсю кыыл бла сабны ортасында **горда**.

аууз- (лезвие), кыылны/кыылычны джити биленген, кесген джаны,

ауузучу- (остриё чего-либо)- кыылычны джити чанчыучу учу **горда-** «гору/къору» кыыл бла сабны ортасында къол къоруучу (горда-гору).

(Быланы джазыб айланганымы сылтауу-биринчиси: Сылтагъар бычакъ бла байламлы сёзледиле. Экинчиси: шашка, сабля сауутланы биягъы адыгла кеслери чыгъаргъан этиб джазадыла.

Wikipedia-да былайдача джазгъанем, бир айда турмагъанлай, мен джазгъанны сюртуб, ётюрюклерин къайтаргъан эдиле)

тахта (трон, престол, царский/ханский двор)- падчахны, ханны тёр орну/джеря

15-10 минг джылны алгъа бир тил болгъанды-

1950-1960 джыллада американлы Морис Сводеш бек кёб анализле тинтиуге этиб, джууукълугъу болмагъанга саналыб тургъан тиллени тамыры бир болгъанына далилле табханды. Сводешге болушханча, 1960-1980 джыллада орус тилбилимчиле Владислав Иллыч-Свитыч, Сергей Старостин джангы далилле

бла бир бирине ушамагъан тиллени бир тамыры болгъанын къаты бегитгенди. Была гло́ттохроноло́гия деген джангы илму къурагъандыла. Энди бу илму айтыудан, белгили тил юйюрлени, андан да улуу юйюр (макросемья) этиб бирлешдиргендиле. Бу тюбюнде саналгъан тил юйюрлени, бирлешдириб, бир тамырлы этиб евростатика (ностростатика) үллу тил юйюр (языковая макросемья) атагъындыла:

индоевропа тил юйюр (славян, герман, иран эм башха тилле), алтай тил юйюр (тюрк, монгол, япон, корей эм башха тилле), урал тил юйюр (мадждар, эстон, финн башха тилле), африка-азиялы тил юйюр (араб, чууут, ассирия эм башха тилле), картвел тил юйюр (гюрджю, эбзе, мингрел тилле)

Сёз ючюн, къарачаймалкъар тил бла япон тилде бир-бирине ушаш, магъанасы да джууукъ болгъан 300 сёз табылгъанды.

Евростатика улуу тил юйюрге киргени бла къарачаймалкъар тил бла шумер тилдеде магъанасы таууушу бирча болгъан 400 сёз барды. (Иракда Ефрат-Тигр суула арасында 4-5 минг джылыны алгъа джашагъан шумерлиле-сумерлиле дуньяда эм эски меденийети (цивилизация) болгъан миллет).

Аны ючюн къарачаймалкъар тил бла араб тилде магъанасы бирча болгъан сёзле табыладыла. Анданды аллай бирча сёзлени бизни тилде магъанасы да тамыры да тынч ачыкълангы, сёзбашы да биз тилде сакъланганы.

адам эм джерджюзю атла

Аман Ныхытны Илипини - Аман Ныхытха ушаш Сылпагъар тийрени къатында илипини болгъан къоркъуулу джолну да аты **Барс эл - (Барсилия)** Аланьяны ёзеге Къарачайны эски атларыны бири. «Барс» бла «Алан» бир джыртхыч джануурны атыды.

Н.Г.Петрусевич, башында билгиге къара.

Молдау (Молдавия)- Днестр бла Дунай (Дуна/Туна) суула арасында 1359-1861 джыллада болгъан Молдау/Болдау бийлик. 15-18 емюрледе Осман императорлукъга байламлы (вассал), кеси эркинлиги азайгъан бийлик болгъанды.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

тукъум-къауум-миллет айыргъан тамгъала

хилал - джарым айны тамгъасы, муслиман тамгъасы/символу
байламсыз – независимый, кеси тѳресинде, кеси эркин оноунда
катакомба- джер тѳбюнде, таш ичинде адам, табигъат этген къууушла. Бурун аланла аллай таш ичинде къууушлагъа ёлѳк салыргъа ёч болгъандыла.

каган- аланхазар (тюрк) дуньясында ханлыкълардан алгъа болгъан къырылланы башчысы. Эски формалары «хакан, гаган». Бюгюн къарачаймалкъар тилде тауушу «къакган» болады. «Хакан-каган» Кюнге табынган заманлада дауурбазгъа **къагыб**, тилек-алгъыш этиб, Кюнге кулдукъ этиб, «къакъган-каган» андан болгъанды.

алтуч =**алтыучлу**, (шестиконечный), **алтымюйюшлю** (шестиугольный)

гъибадат/ибадат- Аллахны Бирлигине ийнаныб, Анга бойсунуб, Ол салгъан борчланы толтуруу

ил- Тюркийеде административ бѳлюмю Россияда область/край орнун тутады. Илни ичинде административ бѳлюшю **ильчи**. Тюрк тилдеде «ил» сѳз бла бизде «эл» сѳз бурун бир магъанада болгъандыла.

милатдан алгъа 2-чи ёмюр- (2 век до нашей эры) христиан орузламадан алгъа заман

милат/милади- христиан хиджраны (календарны) башлагъан орузламасы - заманы

матриархат - юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлкеге тишириула башчылыкъ этген бурун заманла бла тишириу башчылыкъ этген джамагъат джашау

патриархат- тишириу башчылыгъы эркишилеге кѳчюб, юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлкеге эр кишиле башчылыкъ этиб аллай джамагъат джашау

къачлы- (крестоносец)- юсюнде къызыл къач сураты бла христианлы. **Къач**- (крест) христиан динни символу бир-бирине кѳнделен эки сыздан этилген тамгъа эм сурат. **Къачлы**

джортоуул- крестовый поход

къач сафарлы- орта ёмюрледе юсюнде къызыл къач сураты бла христиан дин ючюн деб муслиманлыланы джерлерине Куддусха (Иѳрусалимге) джортоуулда болгъан

аксюек/акъ-сюек- (аристократ, высшее дворянство), кѡаумлада эм миллетледе джамагъатны баш кѡаймагъы, бий-сырма ёзден, **акъсюек тамгъа джыйымдыгъы** - общий гербовник дворянских родов (ОГ) Российской империи **ишлетмен-** (предприниматель/бизнесмен)- ишлетиючю, иш бериучю, бизнес бардырыучу адам **девлет, (даулет)-** (государство), (Кѡырал сёз бла кѡатышдырмазгъа, кѡырал-(страна) халкъ эм халкъла турушхан джер). Девлет-даулет, «деу -бек кючлю» магъанасы сёзден. Бир буйрукъга-джорукъга сыйыныб тургъан, джери-чеги, байрагъы-аскери-башчысы джарашыб бегиб тургъан политика-джамагъат кѡурам.

кѡалыт- (наследство/наследие)- сыр, атадан кѡалыб уланга кёчген мюлк эм ата-бабадан кѡалыб тёлюлеге джетген байлыкъ. **кѡалытчы-** (наследник) кѡалытны ийеси.

азери- хазар атны "аз+эр" сёзден башланган тюрлюсю. Кѡарачаймалкъар (тюрк) сёз болгъаны ачыкъ бола тургъанлай эрмен джазыучула азери миллет иран тилли миллет болгъанды деб джазадыла. Азерилени (азербайджанлыланы) джерлери болмагъанды дегенни сингдирир ючюн этедиле ала алай. Аллай идеология бла Эрменистан Азербайджанны джерин алгъанын (оккупациясын) джакълаб, эрмен азерини джерин алмагъанды, бурун иранлыланы джерлерин алгъанды деген ётюрюкню джаядыла.

адам эм джерджюсю атла

Тамерлан- Орта Азияда, Иран, Афганистанда уллу империя кѡураб, Чингизханны туудукълары бла кёб кѡазауат этгенди. Юзбек халкъны тамалын салгъанды. Кавказгъа да чингизидле бла (Алтын Орда бла) кѡазауат эте келиб, алан халкъын кѡырыб, туб этиб кетгенди. Алан халкъны кёб адамын Орта Азиягъа сюргенди.

Алтын Орда-(Золотая Орда) 1224-1481 джыллада болгъан татар ханлыкъ. Кѡыралны халкъы: алан, гунман, хазар, булгъар, акъ ногъай, кумукъ, кѡазакъ эм башхала кѡаумла болгъандыла. Аланяны джерлери Уруп, Ариу Къыз (Невиномыск), Исси-Суу (Пятигорск), Кѡалачыкъ (Прохладный), эм халкъы Алтын Ордагъа киргендиле.

Ногъайстан/Ногъайстан- 16-18 ёмюрледе бюгюнгю Россия бла Украинаны Къыбласы (Гюнейи), ол джерледе джашагъан ногъайлыланы бирлеш аты. Алтын Ордадан сора ногъайлыла къурагъан Уллу Ногъай Орда, Кичи Ногъай орда, дагъыда быладан айрылгъан Буджак Орда, Джембойлукъ Орда, Джетисан Орда бирикдирген аты. 18 ёмюрде Къара тенгиз бла Каспий тенгиз арада тюз джерле бла алайлада джашагъан миллет.

Зангезур-Нахичевань- Азербайджанда таулу джерлени атлары

Бюйюк Селджук Девлети - Уллу Селджук Султанатны тюрк аты

Куддус -Иерусалимни араб-тюрк аты.

АЛАНХАЗАР СЫРЛАРЫ:

гунман, алан, хазар, балкъар, къарачай

хилал - джарым айны тамгъасы, муслиман тамгъасы/символу

байламсыз – независимый, кеси тѳресинде/оноунда

катакомба- джер тюбюнде, таш ичинде адам, табигъат этген къууушла. Бурун аланла аллай таш ичинде къуууушлагъа ёлюк салыргъа ёч болгъандыла.

каган- аланхазар (тюрк) дуньясында ханлыкълардан алгъа болгъан къырылланы башчысы. Эски формалары «хакан, гаган». Бюгюн къарачаймалкъар тилде тауушу «**къакган**» болады. «Хакан-каган» Кюнге табынган заманлада дауурбазгъа **къагыб**, тилек-алгъыш этиб, Кюнге куллукъ этиб, «къакъган-каган» андан болгъанды.

гъибадат/ибадат- Аллахны Бирлигине ийнаныб, Анга бойсунуб, Ол салгъан борчланы толтуруу

ил- Тюркийеде административ бѳлюмю (Россияда область/край орнун тутарды). Илни ичинде административ бѳлюшю **ильчи**. Тюрк тилледе «ил» сѳз бла бизде «эл» сѳз бурун бир магъанада болгъандыла.

милатдан алгъа 2-чи ёмюр- (2 век до нашей эры) христиан орузламадан алгъа заман

милат/милади- христиан хиджраны (календарны) башлагъан орузламасы/заманы

матриархат - юйюрлеге, тукъумлагъа, мюлкlege тишириула (къызла-окъкызла-огузла) башчылыкъ этген бурун заманла бла тишириу башчылыкъ этген джамагъат джашау

патриархат- тишириу башчылыгы эркишилеге кечюб, юйюрле, тукъумла, мюлке эр кишилени башчылыгында болган джамагъат джашау

эмеген- нарт таурухлада кёбюсюнде нартланы джаулары. Эмегенле тарухланы биразында нартланы шохлары, эмчек аналары. Мен ангылагъандан бизни нарт таурухлада айтылган **нарт-**Махти Джуртубай нарт сёзню магъанасын былай ачыккълаб: Къзакъ тилде «нарт»-къызыл, монгол тилде «нар»-кюн, татар-башкир эм чуваш тилдеде «Нартуган»- кюн туугъан байрым болганын билдиреди.

*Мени къошарым, бизде сёзню аллында **Й** таууш болган эски сёзлерибиз бардыла: быйыл- бу йыл, огъесе- йокъ эсе, огъай-йокъ+ай. «Нарт» сёз да бу тизмеденди, нарт сёз «**йанар**» сёзню кеч бичимиди. Бизни тилибизде сёз аллында «**Й**» болмагъаны себебли «йанар» сёзден «йа» таууш кебиб, «нар» къалады.*

*«Нарны» артына «Т» таууш къошулуб, джангы сёз «нарт» болганы тилибизде джюрюген евростатика тилдеде болган джорукъду. Былайда «Т» таууш, орус тилде «это», ингилиз тилде «it» сёзню орнун тутады, сёз ючюн алада «это-Тохтар», «It's Tohtar», бизде уа **Тохтарт**. Алай бла, нар+т деген, бу нарды> нард >нарт джорукълада тюрленгенди. Сёзню артында «+ды/ты, не «+т» сёз къошагы бла джер, эл атларыбыз кёбдю: Къабар+ты, Ышкан+ты, Къоспар+ты, алаша>алашад>лошадъ д.а.к. Алай бла «нарт – йанар/нар» сёзден къуралганына ийнанган къыйын туююлдю. Аны бла нартла гуналан/гунболгъар юйюрледен чыкганларына ишек салмайбыз.*

***Науруз** сёзге бу кёзден къарасанг нау+оруз (джангы джыл) туююл, наур/нар+ыз (кюнню ызы-кюнден туугъан) болады. Огъесе нау+оруз (джангы джыл/кюнню узунга айланганы) бла наур/нар+ыз (кюнню ызы-кюнден туугъан) бир ассоциатив магъанада болганга ушайды.*

эмегенле бла урумлула джазган «амазон-амазонкала» бирдиле. **Амазон-** эски урум джамаланы юсю бла Европагъа белгили болган урумлула бла ачы къазауат этген джигит тишириуланы атларыды. Урумлала джазгъандан, «амазонла» эркишиледен айырылган, къуру тишириудан къуралган

джамагъат болгъандыла. Бурун гуналан/гунболгъар, аланхазар юйюрле «окъгыз джамагъат» (матриархат) къурамдан «окъулан/огълан джамагъат» (патриархат) къурамгъа кѣчгенин нарт айтыулада къалгъанды. **Нартла бла эмегенле сермешулер**и эркиши бла тишириу арада башчылыкъ айырыуну кѣргюзтген ызларыдыла.

Аны ызындан кюнге табынгандан халдан барсха, акъ къазгъа табын халгъа кѣчгенде болгъан конфликт эмегенни сыфатына къошулгъанды. Аны ючюн, бир-бир нарт айтыулада кюнден туугъан нартла эмегенни дракон кибик джау этедиле. Бир-бир нарт таурухлада эмегенлени алты-тогъуз башлары, къанатлары, адам ашаучу сыфатлары барды. Бараз/Барадж (барыс/барсхаз) да эмегенни бир тюрлю ал сыфаты болургъа болур. Бир тотемден (Кюнден) башха тотемге (барсха/къазгъа) кѣчген конфликтни белгилеген сыфаты болургъа болур.

киштик юйюрлю джыртхычла/ (киштиксил этчиле) барс (леопард), акъ барс/ала барс (ирбис), джолбарс (каспийский тигр), кичи/уучу барс (гепард), сюлесин/джаз киштик (рысь), киштик (кот), къаракъулакъ (каракал)...

Боташ улу бла Джарашыулары Зайнаф сѣзлюклеринде «ала барс» деб гепардха айтханлары джангылычды. Уллу сѣзлюкледе уа бу сѣзле джокъдула. Гепардны бурун аты «кичи барс» эм «уучу барс» болгъанды. Ала барс бла акъ барс бир джаныуарды. Акъ/ала барсны аты орусча «ирбис» деб айтылады. «Ирбис» атны оруслула Орта Азияда «эль берс», Тывы джеринде «ирбиш» сѣзледен алгъандыла. «Эль берс» сѣз «ала барс» сѣзден болгъаны кѣрюнюб турады. Ала барсны башха аты- аланды!

«Барс-алан» сѣзлени анализи, биз шумер джерледен келгенибизни, алай болмаса да, шумер къыралы/миллети бла уллу байламлы болгъаныбызны да кѣргюзтеди. Шумерлиле (сумерлиле) бурун 4-5 минг джылны алгъа Ефрат-Тигр суула арасында уллу меденийет (цивилизация) эм къырал къурагъандыла.

гиназ - орусча «князь» болуб кѣчюб, ызыбызгъа къайтхан сѣз. «Князь» Эски Орусда джамагъат эм аскер башчы. Орус тилни этимология сѣзлюгюн джазгъан Фасмер, «князь» сѣз герман тилледе «король» магъанасы болгъан «konung/könig» сѣзден

кёчгенди деб баямлайды. Кертиси уа «князь» да «король» да «**konung/könig**» сёзле аланхазар (къарачаймалкъар) сёзледиле. (Бу оюмгъа ийнаныр ючюн Аланья/ Булгарья/ Хазарья карталада, къыралларыбызны джерлерине эм чеклерине къара). **Принц-prens-prinz** европа миллетледе корольну/конунну къалыт джашы, мюлкюне-халкъына ийелик этер ызы. Ол биринчи джашы бола тургъанды. Аны бла "принц" титул "биринчи/биринци" сёзюбюзден бизни Европа миллетлеге гуналанла башчылыкъ этген заманладан къалгъандыла. «Князь» сёз/титул орусха, «**кан/хан+ ыз**» аланхазар сёзден кёчгенди. Бизге белгилиден орус «гиназла» аланхазар, булгархазар каганладан, татар ханладан эркинлик алыб, алагъа бойсунуб, башчы (аланы «**ызлары**») бола тургъандыла. Аны ючюн «**кан+ыз**» аланы тиллеринде «князь» болгъанды. Герман къаумлада «**konung/könig**» сёзню «къаум башчы, патчах» магъанасы барды. Сёзню башы бизде «**къон**»- «мийик бол» магъанасы болгъан сёзден башланганы ачыкъды. Аны ючюн, «конунг-кёниг» герман къаумлагъа башчылыкъгъа «къонуучу» гунладыла. «Король/карол» сёз да «**къыр+ал**» сёзден тюрленгенди. «Къырал/кърал» сёзню бир-бирле билмей араб сёзге санаб джазсалада-ол бизникиди. Бу фикирни далили, ол сёзге ушаш ёнге не араб, не славян, не герман юйюрле джашамай, гунболгар/гуналан юйюрле турушхан джерджюзю атла **Урал** таула эм **Арал** тенгизи. (Магъаналары: «**Урал-ур+ал**»- уруб алгъан/ётген таула, «**Арал-ара+ал**» **аралыб-излеб** табылгъан, джерни **арасы** тенгиз).

къыр сёзбашны- «тюз джер, сабан джер, батыкъ джер» магъанасы барды. Тюзлени-къырланы алгъан «**къырал**» болгъанды, башха тилледе ол тюрлениб «**корол**» болгъанды. **тотем**- (божество, животное для поклонения), бурун меджису заманлада, адам кесин бир джаныуар (зат) бла бирикдириб, кесин андан туугъанга санаб, анга табыныу джаныуар эм аны багъсытыу джаныуар.

Меджису тюрк дуньяда тотемни атын кесине алгъан адет болгъанды. Сёз ючюн башкирлилени керти атлары «**баш корт**»- «**баш бёрю**», бёрюню тотем этгенден къалгъанды.

Республикаларыны атлары да «Башкортостан»- «баш къуртла»

джашагъан кыралы. Мени сартын бизде да «алан» ат аллай ат болуб сакъланганды.

алан- 2006 джылда Пятигорскиде бир орус тишириу къарачай келин бла, джумуш юсю бла къысха сѣзюм болду. Ол адам, Хандогина Валентина джетмиш джылында болгъан сѣз арада «**бизни тукъум Пятигорскиде джашагъанлы тогъуз тобукъ болады**» деди. Мен аны сѣзлерине ийнанмай: «оруслула Пятигорск джерлеге келгенли 210-230 джыл болады, сизни тукъум ол заманга аллай бир тобукъ болаллыкъ тюйюлдю» дедим. Валентина мени андан да бек сейирсиндире: «**А биз оруслула тюйюлбюз, биз аланлылабыз**» деб джууаблады. «Бизни тукъум эм алгъа бусагъатда Железноводск джеринде джашаб тургъанды. Сора оруслула келирни аллы бла былайгъа Пятигорск джерине кѣчгенди. Къарт атам къарнашында сакъланыб тургъан эски сыртын эм кюмюш керекле бар эдиле. Туудукълары аланы тас этдиле эм сатдыла. Мени атам къазауатда кѣб айланганды, бизни тукъумуча болгъан бир адамгъа да тубемегенди. Бизни адамларыбыз Пятигорскиде, Железноводскиде эм Ессентукиде джашайдыла. Биз алан болгъаныбызны, тукъум хапарланы мен къарт атамдан эшитгенме» деб хапар айтды. Соргъанымда Валентина къарт атасыны атасындан ары атларын билмей эди. Билген атлары да бары урум-орус атла эдиле. Мен адамгъа дженгил ийнаныб къалмайма. Алай Валентинагъа ийнандым. Тюз адамгъа ушатдым, ол менге ётюрюк айтыб, андан хайыр табар зат кѣрмедим. Ийнанганым да аны ючюн болду, оруслула Пятигорск-Железноводск джерлеге келгинчи, алайда **Хубийладан** адамла джашагъанларым биле эдим. (Лайпан Къазийни джасмаларындан). Аланы бирлери Машук Къабартылагъа кѣчюб кетиб, къабарты **Машуковы** тукъум къурагъанды. (къабарты джасмаладан билеме).

Пятигорск шахарда Машук тау Хубийлени Машукну аты бла аталгъаны ачыкъ болады. Ол джерде Хубийлени къарачай тукъум джашагъан эсе, аны къатында, къарачаймалкъарны аллы алан тукъум джашагъанына нек ийнаныргъа болмайды. Кеси да Хандогин тукъум биз тилден болгъаны ачыкъ болуб турады. Орусча «Хандогин»- аланхазар огъуз диалектде «**Хандогъан**» атдан айтылгъанды. Бюгюн «**Хан-туугъан**» тауушлу

болады. Баласына «Хан-догъан» ат эски къарачаймалкъар тилде болмаса, башха тилде (сёз ючюн, ногъай, тегей тилде да) ат атаяллыкъ туююлдо.

маджар– (венгр), Кеслери тилде атлары «мадъяр». Аланла эм гунла бла бирге 2-3 ёмюрледе джашагъан бизге, къарачаймалкъаргъа къаны бла джууукъ миллет.

малчылыкъ– адам-улуну ал турмушу малчылыкъ болгъанды. Малчылыкъ бла гуналан, тюрк, араб, монгол юйюрле джашагъандыла. Джер юсюнде ал меденийет* (цивилизация) тюрк-араб юйюрледен башлагъанын джашырыб, европа тарихчиле адам улу алгъа уучулукъ эм сабанчылыкъ бла джашай туруб, артда малчылыкъга кёчгенин ётюрюк джазадыла. Амма, уучулукъдан сабанчылыкъга кёчген къыйынды, уучулукъдан малчылыкъга кёчген тынчды. Сууукъда, къуулукъда будай-арпа ёсдюрген, аллай ишни аз заманда амалларын билген къыйынды. Огъай, адам улу алгъа уучу, ызы бла сюрюучю-малчы болгъанды. Кийик тайны, улакъны, бузоуну, домбай-буу баланы-ханса, къауданда, терек чапракъда ёсдюрюб, кесиб этинден терисинден хайырланган тынчды. Алда адам улу малчы болуб ызы бла сабанчы болгъанга ушайды. Европача сууукъ джерледе алай болгъанына ишек да джокъду. Биздеча сууукъ джерледе ал меденийетни гунну, аланхазар юйюрле къурагъандыла.

Бу оюмгъа тилибизде шагъатлыкъла, «бал» джыйыудан балыкчылыкъга эм малчылыкъга кёчюу болгъанды: «бал» > «балк>балык», «бал»> «мал». Бал джыйыу эм балык тутуу уучулукъну бир тюрлюсюдо. «Бен-мен, бийик-мийик, бал-мал» сёзледе «Б» тауушлу сёзле ал бичим (форма) боладыла. Аны ючюн «бал-мал» сёзледе «бая» сёз ал сёздю- бал джыйыу да малчылыкъдан алгъа болгъанды.

Ата-бабабызны кёбюсю дуня къуралгъандан 1943джылда сюрюнге дери малчылыкъ-тууарчылыкъ-атчылыкъ бла кюрешиб келгендиле. Малчылыкъ джолда миллетибиз энчи къарачай къойла, къарачай атла, къарачай ийнекле бла эчкиле, къарачай итле къурагъанды. Къарачай итлени атлары бюгюн терсине «кавказская овчарка» атда белгилиди. Къарачай ийнекле бла эчкиле къагъыт джаны бла джазылыб бегимей сюрюн заманында тас болгъанды.

Миллетибизни малчылыкъ ишин селеке этгенлени ауузларын джабар ючюн бу хадисни билирге керекди: «Аллах адам улугъа джиберген файгъамбарла бютеу бары мал сюрюучу болгъандыла. Мен да сабий заманымда къурайшланы къойларын кюте эдим». («Къурайш» Мухаммад файгъамбарны (АСАБ) тукъуму). Джер башында файгъамбарладан иги эм керти адам болмагъанды. Аланы ичинде да мал кютмеген болмагъанды! Дунияда биринчи Адамны эки джашы болгъанды: **Кабиль/Каин** (ислам/христиан динде аты) сабанчы болгъанды, **Хабил/Авель** (ислам/христиан динде аты)-малчы болгъанды. Малчы Хабил/Авель Аллахны суйген къулу, сабанчы Кабиль/Каин Аллахны налатына тюшген джазыкъ.

Аны ючюн малчылыкъны учуз этерге кюрешген бизни ата-бабабыз тарихин-турмушун учуз этерге кюрешеди. Миллетни къарыусуз этерге излейди. Малчылыкъда учузлукъ джокъду, малчылыкъ тарихин билгенге - малчылыкъда ёхтемлик барды.

меденийет/маданият-(цивилизация) Бурун тукъумла къаумлагъа биригиб, къауумлада юйюрлеге биригиб, джорукъ, аскер эм джазма къураб къырал къурау болуму болган миллет. Аллай миллетни (юйюрлени) дараджасы мийик болуб, меденийет къурай билген миллет (юйюр) болады. Бизни ата-бабаларыбыз дуня башында биринчиле болуб къыралла, джазмала, аскерле, джорукъла къурай тургъандыла. Аны да тамалы малчылыкъ, (тууарчылыкъ, атчылыкъ) болады. Джерчилик-сабанчылыкъ турмушну джангыз бир адам, бир юйдеги баджараллыкъны. Малчылыкъны бир джангыз адам, бир джангыз юйдеги бардыралмагъанды. Аны ючюн малла бла кюрешген тукъумла бириге эм кёб-кючлю бола меденийет (цивилизацияны) аллын-тамалын салгъандыла.

саха (агъач саха)– соха (плуг деревянный)- сабан иште, сюрюрге джарагъан адыр. Алгъа аланхазар юйюрледе **суха/соха** атда, хайырланган сабан иш керек. Бу атда орусха кёчюб, сёз унутулгъандан сора ызына орусдан къайтханды. Орусдан къайтыб "саха" болгъанды. "Соха" сёз бюгюнню "сукъ/сукъа" сёзню эски формасыды.

адам эм джерджюзю атла

Алийланы Умар Баблаш улу- 1911-1972 джыллада джашагъан тюрк тилбилимчи, къарачаймалкъар тилни излем-тинтиу ишлери кёб болгъан алим. (политик Алийланы Умар башха адамды)

Параскева - Параскева 3 емюрде урум ичинде джашагъан, христиан шыйых тишириуну атыды. Бурун оруслулада «Параскева» деб Байрым кюнге айтхандыла. Алай бла урум шыйых Параскева атдан минг джылланы алгъа ата-бабабыз барсны таныгъандыла. Урумлулагъа бизден бараскай (гитче барсчыкъ) сёз кёчюб, Параскева болуб, аладан да оруслулагъа кёчгенди. Оруслула барас кюнню алджашдырыб, байрым кюнге кёчюрюб «Пятница-день Параскевы» бола тургъанды.

Ассирия- 3,5-2,5 минг джылны алгъа Ефрат эм Тигр суула арасында семит юйюрле къурагъан кырал. Семитле - араблыланы атабабаларыдыла. Илму билдиргенден, Ашшур/Ассур/Атур шахарчыкъдан башланыб, аты саулай миллетге/къырылгъа Ассирия бичимде джайылгъанды. Алай болгъа болургъа да болур. Мен ангылагъандан, ата-бабаларыбыз «ассы» атны ол миллет бла тюбеше-сермеше атларына «ассы» атны бергендиле. Адамлары да джерлери да «ассы+эр» Ассирия /ассызэр болгъандыла. «Ассыдан туугъан ассы» айтыу, «ачы динсиз адам» магъанада бизге **ассириледен** келгенди.

19 ёмюрде Къарачайдан хаджиликге баргъан муслиманла «ассылагъа» тюбей туруб, атларына «ассы араблыла» дегендиле. «Ассы араблыла» хаджиликге баргъан-келген адамланы мараб туруб урлагъан эм тоноул этгенлери болгъанды.

Бир кере Къарачайдан хаджиликде 18 адам болгъанды. Джолда ичлеринден биреулен кеси кереклиси бла бир джанына джанлагъанды. Джол усталары, Биджиледен тири ётгюр киши адамларын санаса- бири джокъ. Эрлай тегерекге чабыб кум тёппеге ёрлесе, къарачайлыны урлаб, эки ассы араблы къолларын-аякълын байлай тургъанларын кёрюб, чабыб джетиб, экисин да уруб джыгъыб ол адамны къутхаргъанды.

«Ассы араблыла» бедуинлени атлары болгъанды. «Ассы» сёз бла араблыладан башха миллетни айырмагъандыла, сёз ючюн тилибизде «ассы черкесли, ассы чыганлы, ассы оруслу д.а.к» миллет ат джокъду.

Мухаммад Будай- Сирияда 1957дж туугъады, анда ёсгенди, ата-джуртуна Къарачайгъа 1990 дж. къайтыб келгенди.

Къарачаймалкъар тарихин къоруулай, тюзлюкню джакълай кёб китабла, брошюрала джазгъанды, басмалагъанды.

Сирия- эски аты Шам. Дамаскны къатында минге джууукъ адам бла къарачай таулу эл болгъанды. Бюгюнлюкде элни адамыны кёбюсю шахаргъа Дамаскиге кёчгенди. Къарачайлыланы тамада къаууму ана тилин биледи, сёлешеди. Къыркъ джылдан джашы къарачайча сёлешелмейди.

Хидайт Бахче (Батчаладан)- 2008-2009дж. Тюркийеде, Афьонкарахисар къарачаймалкъар дернекни (джамагъатны) башчысы, 2005 дж. башлаб къарачай-тюрк тилде «Кюзгю» джыллыкъ журналны чыгъарыуда баш джумушчуланы бири.

Махти Джуртубай-къарачаймалкъар халкъны юсюнден фольклор эм тарих джыйыучу-джазыучу, Нальчикде джашайды

Сауди Арабистан Патчахлыгы- (Королевство Саудовская Аравия) Аравия/Арабия/Арабистан джарым айрымканда араблыланы патчахлыкъ девлети.

Эр-риад- Сауди Арабистан Патчахлыкъны ара шахары

Къарачай миллет комитети эм Къарачай Област - (КъО)

Орус сёзю «област» сёзге тюрк-араб сёзю «вилает» эм къарачаймалкъар сёзю «эл» келишеди. Алай болгъаны бла Къарачай Областха «Къарачай Вилает, Къарачай Эл» атаргъа да болур.

коллаборант- душманга къошулгъан, джау бла бир-ишлеген **окълатыу-** (расстрел)- отлу сауутдан окъла бла уруб ёлтюрюу

Токълу Бау Тюзю- Ючкёкен ёзенде, сууну онг джанында, Ючкёкен элинден 6 километр ёргеде кенг тюз джер

Водовод- Ючкёкенни 10 км огъарысында 1950-2000 джыллада тургъан элчик. Алайдан сууну Нарсанагъа, башха шахарлагъа аладыла. Бюгюнлюкде къуругъан Водовод элчикни къатында Ючкёкен сууну аллын тыйгъан 60 метр мийиклиги болгъан беджен, 25 километр узунлугъу болгъан суу-тутуу барды.

Совет Бирлешни халкъ депутатларыны Къурултайы- (Съезд народных депутатов СССР), Совет Бирлешни (Совет Союзу) баш къурултайы, меджлиси

А.Н. Яковлев- Политбюроу члени, 1980-1990джыллада, СССР-ни баш тамадаларыны бири

АБШ-(Соединённые Штаты Америки), Американы Бирлешген Штатлары/Девлетлери

НКВД- (Народный Комиссариат Внутренних Дел), Ич Ишлени Халкъ Комисарияты-Сталинни заманында Ич Ишлери Министерлиги бла ОГПУ (огапэу-ну) бирикдирген девлет кьурамы.

НКВД-чи,-энкавэдэчи, НКВД-ни кьуллаукъчусу, солдаты. Къазауат заманда НКВД-ни власти бек уллу, кьолунда ич аскерле, тюремеле, джасус (разведка) ишле, заводла, илму институтла болгъандыла.

ЦА МО СССР- (Центральный Архив Министерства Обороны СССР)- Бирлешген Совет Социалист Республикаларыны Кьорулама Министирлигини Ара Архиви (БССР КМ АА)

ЦГАСА - (Центральный Государственный Архив Советской Армии)- Совет Аскерни Ара Девлет Архиви

ЦГА КБАССР- (Центральный Государственный Архив КБАССР), Къабарты-Малкъар Республиканы Ара Девлет Архиви **тобну такъымы**-(артеллирийский расчёт), тобну кьулландыргъан аскерчи джыйын, тобха къараб тургъан аскерчи команда.

Ахыр сёз

харекет- (движение, (политико-общественное), джамагъат кьозгъалыу

пассионарий- (пассионарий), джамагъат-тарих англамды: халкъ (миллет) алчы, кьоруучу, кёлтюрюучю, халкъны (миллетни) хакъын сакълаучу, халкъ ючюн терсликге кьаршчы туруучу.

Фахмулу орус тарихчи Л.Н.Гумилев (1912-1992дж) инглиз тилден алыб "passion" сёзню "пассионарий" сёзге тюрлендириб илму тилге кьошханды. Passion сёз орусча- "страсть", бизнича-"къызыныу-учунуу". Л.Гумилев эски тюрк тарихин (хунну-гунну, куман, хазар, татар тарихлени) тинтгенди эм миллетле (юйюрле) кьуралыу-кьуруу джорукъланы излегенди. Тюрк тарихни джасзгъаны ючюн, Гумилев кыйынлыкъ сынаб, сталин тюремеледе алты джыл! олтургъанды. Гумилёв кеси тюрк тукъумдан болгъанын билгенди, атасы да анасы да белгили орус поэтке болгъандыла.

Гумилёв билдиргенден, миллетни (юйюрню, девлетни) пассионарийле кзурайдыла эм миллет джумушун пассионарийле бардырадыла. Халкны санында пассионарийле джюзден бешди (5%), халкны квалганы- джюзден тогузсан беши (95%) пассионарийле ызындан барадыла. Пассионарийле халкны алчылары болуб, жанларын-рысхыларын аямай кюрешиб, миллетни (юйюрню) коруулайдыла, хакын-интересин саклайдыла, миллет джаулагъа эм терсликге каты кяршчы боладыла. Миллетни (элни) иши бир-бир пассионарийлеге кеси джашауундан эсе багъалы болады. Пассионарийле кярюсуз эм аз болса миллет (эл) дунядан тас болады.

ТАРИХЛЕНИ КАРТАЛАДА БЕЛГИЛЕМЕСИ

Карта №1: Тарихлери джазылган джашланы (кёбюсюню) сермешген эм къала ишлеген джерлерини картада кёзтермеси

бла джыл тарихлерин белгилемеси. Уллу Къарачайда эски аланхазар къалала биразын эм аланы къатларында 18чи-19чу ёмюрлени арталлында болган эллени белгилемеси.

1. Джандар: къошу орналган джер, джигитлик оруну- Рожкао элли төреси, аты тас болган Гудух башы ёзенде. Бу ойлашны баш вариантха санайма.

(1-1 белги: Уллу Лабаны башы Габа/Габу джерден бек узакъ болмай болургъа да болур). Джигитлик джыллары 18чи-19чу ёмюрлени арталлында.)

2. Къандауур: 1795-1820джыллада Уллу Къарачайны джерин сакъларгъа, Науруздан къалгъан чеклени белгилей, къарауул къала бегитгенди. Ол къаланы аты бюгюн Адихуду.

3. Доммайчы: Сермешиу джыллары 1820-1843джыллада болур. Джери уа туура белгиледи Доммайчы дуппурну (Людмила гора) къаягъа къысылгъан тар джаны.

4. Дебош: Ючкёкен суугъа къошулгъан Тешик таш сууну башы джерде. Сермешиую 1820-1845 джыллада болургъа керекди.

5. Габий: Аргъы Гум суугъа (Кума) кошулгъан Тамчы сууну (къулакъны) башы джерде. Сермешиую 1839-1840 джыллада болгъандыла.

6. Гапалау: къошу Мурдух-башында. Мурдух Бийчесындан башланыб Аманкол суугъа кошулгъан суу бла ёзенни аты. Сермешиую-ёллюму 19 ёмюрню ахыр бешинчи кесеги.

7. Солтанчыкъ: башчылыгъында, август 1920дж, Уллу Къарачайдан Тебердиге баргъан ат джолда къарачай аскер бёлек бла къызыл аскер бёлекни сермешию

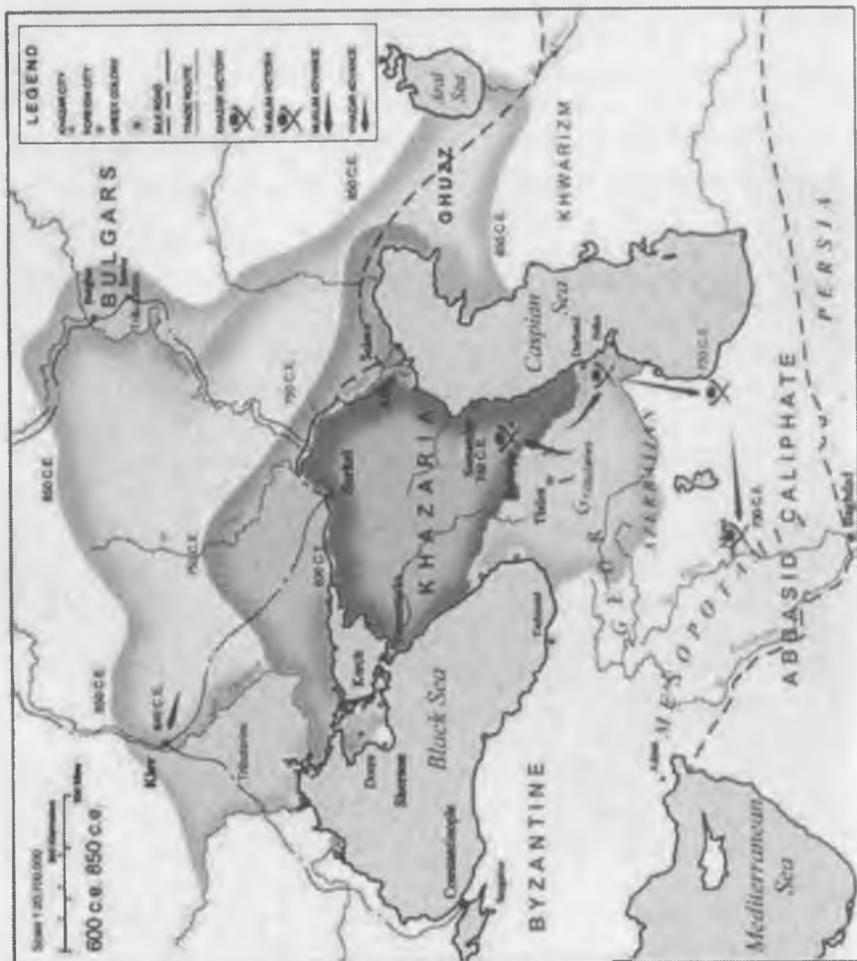
8. Бешбаш: ноябрь 1920дж, Берги Гумну (Подкумок) къатында бусагъатда Римгорка элни башында къазакъ банда бла сермешиую.

Энди Къарачайда 19 ёмюрню ортасына дери джангыз бир тукъумну ичинде атлары, тарихлери, сермешиулери белгили болгъан (башында картада биринчи-бешинчи номерле) адыг «историкле» джарашдыргъан Къарачайны ётюрюк картасы бла бир тенгешдиригиз. Джангыз бир Сылпагъарладан чыкъган джашланы сермешиу этген джерлерин салсакъ ' картагъа (№1), бизни джуртубузну гитче этиб салгъан адыг ётюрюк карталаны къурутады. Атлары эм къош орунлары нутулгъанланы, баиха тукъумланы къош орунларын эсге алсакъ, 18-19 ёмюрлени арасында - бюгюнгу Къарачай-Черкесни джери бютеулей Къарачайны джери боллукъду

Карта №3: 1-4 ёмюрледе Шимал Кавказгъа иелик этиб тургъан Аланьяны картасы. Азау/Азак тенгизден Каспий тенгизге дери, Кавказ тауладан Итиль-Дон суулагъа дери джерлешиб тургъан аланланы джурту-джерери.

Карта № 4: Хазарьяны 600-850 джыллада чеклери.
 Бу карта Wikipedia да англиз, алман, француз, орус, испан, италян эм башха европа тилледе хазарланы, Хазарьяны юсюнден джазылгъан статьялада бериледи. Хазарья 8-9 ёмюрледе Европада эм кючлю, эм бай каганат (девлет) болуб турганды.

850 джыл Хазарьяны Шималда чеклери Днепр суу бойнунда Киев шахардан, Итиль суу бойнунда Булгъар шахаргъа дери болгъанды, Гюнейде (Къыблада) чеклери Гюрджюстан, Азербайджан, Карс джерлени къошуб болгъанды. Хазарьяны Кюнбаты чеклери Молдау джерледен, Къыйрымдан башланыб, Кюнчыгъыш чеклери Азияда Арал тенгизге дери болгъанды. Хазарьяны ёзеге, арасы не заманда да Аланья болгъанды, Аланьяны да ёзеге эм арасы Къарачай болуб келгенди. Хазария чачылгъанында Аланья дагъыда 450 джылгъа джууукъну къыраллыгъын тас этмей тургъанды. Алан къагъанатын 1396джылда Темирланны аскери къурутханды.

Карта №5: Уллу/ Бийик Булгъар/Балкъар 632-668 джыллада (Великая Булгария)

Бу картаны бюгюнгю славян Булгаристанда тарихчиле чертгендиле. Аладан башха миллетли тарихчиле алыб, Wikipedia-да кёб тилледе салгъанганды. Тинтиб къарагъанга Бийик Булгъар бла Хазарьяны чеклери 7 ёмюрде бирчады. 7 ёмюрде Булгъар бла Хазар бирден Шимал Кавказ бла Къыйырымны джерлерине сыйыныб турады. Алман (немча) Wikipedia-да Бийик Булгъарны чеклерин 10 ёмюрге дери Хазарьяны чеклерича берилгенди. Булгарья-Хазарья-Аланья карталары урум-эрмен-араб тарих джазмалагъа таяна этилгендиле. Алай а бир замандада, бир чекледе эки миллет бирден джашагъандыла, эки къырыл болгъанды дегенге ийнанган къыйынды. Бир миллетни бир юйюрню эки аты болгъанды дегенге ийнаныргъа боллукъду. Кертисин айтханда атыбыз эки туююдю юч-тёртдю. Булгъарны бюгюнча айтханга болкар/балкар болады. Балкъарла бир Черек ёзенде болмагъандыла- саулай Кавказда джерлешиб болгъандыла. Булгария/Болгария/Балкария бир сёзледиле, бир атды. Темирланга дери Булгъарны/Балкъарны ёзеге Алания, Аланияны ёзеге да Къарачай (Уллу Къарачай эм Гитче Къарачай) болуб келгенди.

БИБЛИОГРАФИЯ (къайнакълары)

Ауаз бергенле:

1. Алийланы Къайсынны кызы (Сылпагъарланы) Соня 1929дж. туугъан, Учкёкен эл
2. Байчораланы Асият (Бостанланы Сюлеменни кызы, Амина Ажаоглу), 1920дж. Австралия, Мельбурн
3. Байчораланы Сейпул (Бёденеледен), 1928дж. Ючкёкен эл
4. Байрамкъулланы Ахмат Гергокъа улу (Маршал Ахмат) 1910-1997дж. Ючкёкен эл
5. Будай Мухаммад 51 дж. Карачай шахар (Сирия-Дамаск)
6. Газаланы Алим CD-джазмадан джыры
7. Ёзденланы Абуглалий Адурхай улу (1897-1992дж) Сарыгюз эл. магнитофонга джазылгъандан
8. Каппушланы Хаджи-Исхакъ Хаджи-Умар улу 1928дж. Первомай эл
9. Лайпанланы Къазий Тана улу Черкесск ш. 1924-2009дж.
10. Мамаланы Халис Мухаммад улу 1950дж. Нарсана ш. Пятигорск ипподрому директору
11. Сылпагъарланы Ислам Мухаммад улу (1928 дж.) Ючкёкен эл, Сылпагъарланы Мурадин Мухаммад улу (1939дж.т.), Джингирик эл, кеси атындан эм Сылпагъарланы (Добарлары) Назбийден (1916-2008дж)
12. Сылпагъарланы Окъуб Зекерия улу (1909-1989дж) Ючкёкен эл
13. Сылпагъарланы Хаджи-Махмуд Зекерия улу (1912-1994дж) Учкёкен
14. Сылпагъарланы Ибрахим Халит улу (1950дж) Терезе эл. (103джыллы Сылпагъарланы Кёккёзден эшитиб)
15. Сылпагъарланы Зекерияны кызы Апалистан 1904-2002дж Конзавод эл. Гитче Къарачай
16. Сылпагъарланы Башир, (Габийледен) (1924/25 - 2006дж) Нарсана ш.
17. Salime SilpaIar, Türkiye
18. Сылпагъарланы Илияс Махамет-Мырза улу 1930дж-Ючкёкен эл. < Сылпагъарланы Махамет-Мырза Зекерия улудан эшитиб 1893-1943дж
19. Сылпагъарланы Мазан Хызыр улу 1938дж., < Сылпагъарланы Айшат (Деккушладан) 1905-1995дж Ючкёкен эл.
20. Хатуаланы Рашидни Т., Черкесск ш., 2006дж.

Сёзлюкле, энциклопедияла:

21. Боташев М.О. «Карачаево-балкарско-русский терминологический словарь объектов природы» Нарсана ш. 1998дж.
22. Джандаров А.М. «Русско-абазинский разговорник» Черкесск 1991дж.
23. Джанибеков С.Ю. «Времена и люди Карачая Словарь-Справочник» Карачаевск 2009дж
24. Русско-карачаевобалкарский словарь Москва 1965г (Орус-къарачаймалкъар сёзлюк)
25. Къарачаймалкъар-орус сёзлюк Москва 1989дж
26. Къарачаймалкъар тилни ангылатма ючтомлукъ сёзлюго, Нальчик ш. 1-чи том-1996дж, 2-чи том-2002дж, 3-чю том-2005дж.
27. Рыбальченко Т.Е. Турецко-русский и русско-турецкий словарь Москва 2002дж.
28. Орус-Къазакъ сёзлюк
29. Орус-тегей/дюгер сёзлюк, тегей/дюгер-орус сёзлюк <
<http://slovar.iriston.com/index.php>
30. «Советская историческая энциклопедия», Т. 2, - М., 1962дж.

Къуран терджомеле бла файгъамбарны (АСАБ) биографиясы:

31. Къуран, Хубийланы Абу-Хасан кёчюрген версия Ставрополь 2008дж.
32. Къуран, Эбзелени Абу-Юсуф кёчюрген версия «Ас-Алан» журнал №4 (9)
33. KURAN-I-KERİM VE TÜRKÇE AÇIKLAMA TERCÜMESİ-
Doktor Ali Özek Başkanlığında SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI,
MEDİNE-İ MÜNEVVERDE 1407-1987
34. «Толкование Священного Корана» Абд ар-Рахман Саади,
Э.Кулиев кёчюрген, Минск ш. 2006дж.
35. "Жизнь пророка"-Шейх Сафи Ар-рахман аль-Мубаракфури
(индиялы джазар) Москва 2002дж.

Фолклор китабла:

36. «Къарачай халкъ джырла» Москва 1969дж .
37. «Къарачаймалкъар халкъ джырла» Отарланы Омар Нальчик ш. 2001дж.
38. «Къарачаймалкъар фолкълор», Нальчик ш. 1996дж.
39. "Къарачай поэзияны антологиясы" Москва ш. 2006дж

Чыгъармала:

40. Аджаматов Багаутдин «Мусульманские имена и их значение» Махачкала 2000дж.
41. Акимушкин Игорь, «Жизнь животных», 1971г., <
<http://gepard.org/akimush1.html>
42. Аланский мир-2. Храмы и башни Черкесск-2001дж.
43. Алиев У.Б. «Синтаксис карачаево-балкарского языка» Москва 1973дж
44. Алиева А.И. башчылыгъында «Нарты», Москва ш.1994дж.,.
45. «Ас-Алан» журнал №1,1998дж,
46. Байрамукъ улу Умар Къарачайлы «Кладезь народной памяти» Черкесск 1993дж.< «Советская тюркология» № 1, 1984дж.
47. Байчоров С.Я. «Тайны клада золотого» Карачаевск 2004дж.
48. Баскаков Н.А. «Русские фамилии тюркского происхождения» Москва 1993дж.
49. Бларамберг Иоганн "Историческое топографическое статистическое этнографическое и военное описание Кавказа" Москва 2005дж.
50. Блимготланы Кочар «Хаджиликни джолунда» Черкесск 1996дж.
51. Безугольный А.Ю. «Народы Кавказа и Красная армия 1918-1945гг» Москва 2007дж.
52. Берикетов Х.Б. "Къабарты-Малкъар АССР-ни историясы" Нальчик 1983дж.
53. Боташ Хамит «Проклятая поляна», Москва, 1993дж
54. В.П. Бутков "Материалы для новой истории Кавказа с 1722-1803г" Нальчик 2002дж.
55. Джарашууланы Зайнаф «Джаныуарланы дуньясы» Нальчик 2005дж
56. «Донские войсковые ведомости» газеты №2 (89) 1995дж.
57. Вернадский Г.В. "Московское царство VI. Русь между Востоком и Западом 1667-1682гг"
58. «Военная литература» - <http://militera.lib.ru> , Малинко В. и Голосов В. Справочная книжка для офицеров, Часть I, -Москва 1902дж.
59. Глаш Алан «Карча», Нальчик 2008дж.,
60. Ёзденланы Аbugалий «Джашауну ойуулары» Черкесск 1988дж.
61. Журавлёв И.В., Мельков С.А. «Воина Аллаха» Москва 2004дж
62. Карта «Карачаево-Черкесская Республика» масштаб 1:200000, 1см -2 км карта
63. Каппушланы М.З. «Къарт атамы атасыны айтхан хапарлары» Черкесск 2001дж.

64. З.Б. Кипкеева, Народы Северо-Западного и Центрального Кавказа: миграции и расселение (60-е годы XVIII в. - 60-е годы XIXв), Москва ш., 2006дж.
65. Кипкеева З. Б. «Карачаево-балкарская диаспора в Турции» Ставрополь 2000дж.
66. Койчув А.Д. "Сыны и дочери Карачая-фронту" Черкесск 1995дж.
67. Кулаев Ч.С., "Народы Карачаево-Черкессии в годы Великой Отечественной войны 1941-1945", Черкесск ш. 1990дж.
68. Кундухов Мусса «МЕМУАРЫ», <http://www.darial-online.ru>
69. «Къарачай» газет №18, 2.03.2005дж
70. Лавров Л.И. башчылыгъында «Карачаевцы», Черкесск 1978дж.
71. Лайпанов К.Т. «Этногенетические взаимосвязи карачаево-балкарцев с другими народами» Черкесск 2000дж.
72. Лайпанов Къазий «Карачай и карачаевцы» Черкесск 2005дж.
73. Лайпанов Къазий «Тюркский мир: истоки и связи» Черкесск 2007дж.
74. Лайпанланы Къазий «Къарачай» газет 2005дж. №71 «Полковник Кърымшамхал улу бла эсаул Темир улу» макалеси
75. Мизиев Исмаил «История карачаево-балкарского народа с древнейших времён до присоединения к России», «Ас-Алан» журнал №1 1999дж.
76. Нахушев В.Ш. башчылыгъында "Народы Карачаево-Черкессии: история и культура", Черкесск ш. 1998дж
77. Ногмов Ш.Б. «История Адыгейского народа» Нальчик 1994дж.
> Кумыков Т.Х. «Жизнь и деятельность Ш.Б. Ногмова» 37-38 эм 46 бетле
78. Попутько А., Христинин Ю., «Именем ВЧК» Ставрополь ш. 1982дж.
79. Потто В.А. "Кавказская война" 5-чи т., Ставрополь ш. 1994дж
80. Сылпагъарланы Алибекни 32 дж., къол джазмасындан, Терезе эл. 2009дж,
81. Сылпагъарланы Аубекир улу Салисни 27дж, генеалогия джазмасындан, Джэгетей ш. 2009дж
82. Хабичев М.А. «Карачаево-балкарское именное словообразование» Черкесск 1971дж.
83. Текеев К.М. «Карачаевцы балкарцы» Москва ш. 1989дж.
84. Хасанланы Назир «Къарча» Черкесск ш. 1994дж.
85. Хапаев С.А. «Карачаево-балкарские географические термины» Ас-алан журнал №2 (7) 2002дж.

86. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVIIвв., РПП, 1979дж.
87. Чомаев К. «Наказанный народ» Черкесск 1993дж.< У.Д. Алиев «Карачай» Ростов-Дон 1927дж.
88. ЦГА Республика Северная Осетия фонд 262 опись 1 дело 23 листы 50-86
89. Ufuk Tavkul «Karaçay-malkar destanları»- Ankara,2004c
90. «Къарачай-малкъар дестанлары» Анкара 2004-чю дж. Уфук Таукьул (Тохчук улу)
91. Wolfgang Gortel-ни документал киносу "Kamraden unter Edelweiss"

Интернет сайтладан:

92. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/vgv565.htm#vgv565text158>
93. <http://gerbovnik.ru/>
94. http://www.kbrlife.ru/2007/06/17/khronologija_adygoabkhazskoj_i_storii_s_drevnejshikh_vremen_do_nashikh_dnejj_xviii_vek.html
<< www.djeguako.narod.ru
95. <http://bulgaria-is-alive.com/simvoli-dracon.html>
96. <http://salpagarov.narod.ru/tuqumla/preface.htm>
97. <http://real-alania.narod.ru/turkalan/qyr/3cherek.htm> (хроника Черекской трагедии)
98. <http://ru.wikipedia.org/wiki/Пинд>
99. http://ru.wikipedia.org/wiki/Звезда_Давида
100. Wikipedia орус версияда "Русский коллаборационизм во Второй мировой войне" статьясы
101. Wikipedia орус версияда «герб» сёз.
102. Wikipedia орус версияда «джолбарс» сёз
103. Wikipedia орус версияда «персы» сёз
104. Wikipedia англиз версияда «Parsua», «Old Persian» сёзле
105. *Эртде окъугъан 9-10 чыгъармадан билгиле алыб китабха къошуб хайырланганма. Алай а информация болгъан бетлерин унутуб, джангыдан да окъуялмай китабланы атлары бу тизмеге тюшмегенди.*

Ахмад СЫЛПАГЪАР

АЛАНХАЗАР СЫРЫ:

НАУРУЗЛА, СЫЛПАКЪ-ЭРЛЕ, ТАМГЪАЛА

на карачайбалкарском (аланхазарском) языке

Подписано в печать 20.07.2010 г.
Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.

Усл.печ.л. 16,86.

Тираж 500 экз. Заказ 2137.

Отпечатано в ЗАО «Невинномысская городская типография»,
357100, Ставропольский край, г. Невинномысск,
ул. Первомайская, 66-а.